

રામયણના સમય મુધી આપણા આર્યોમાં એક આચાર્ય-વર્ગ અથવા ઋષિવર્ગ અને બીજો પ્રજાવર્ગ, એવા બે મુખ્ય વર્ગો વંશપરંપરાથી ચાલતા આવ્યા હતા, અને તેઓ વેદધર્મનું પાલન કરતા હતા. પ્રજાવર્ગમાં એક લડાયક વર્ગ, બીજો બ્યાપારી વર્ગ, અને ત્રીજો શિલ્પિ વર્ગ એવા ત્રણ પેટા વર્ગો હતા, અને તેમને દ્વિત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવાં નામે આપવામાં આવ્યાં હતાં.

ઋષિવર્ગ અરણ્યમાં આશ્રમે સ્થાપી તેમાં નિવાસ કરી આખી આર્યપ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરતો, તથા નવી નવી વિદ્યાકળાઓને શોધી કહાડી જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરતો. પ્રજાવર્ગ ગામો તથા નગરો વસાવી તેમાં રહી પોતાનું યોગક્ષેમ સ્થાપતો. કેટલાક સમય પછી જ્યારે પ્રજાવર્ગને શત્રુઓ તથા હુંડાચારી મનુષ્યો તરફથી ત્રાસ થવા લાગ્યો, ત્યારે તે વર્ગે પોતાના લડાયક વર્ગમાંથી એક સુરવીર વિદ્વાન્ અને સદાચારી દ્વિત્રિયને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો, અને તેને ધાર્મિક વિધિથી રાજા બનાવવાને ઋષિવર્ગને વિનંતિ કરી. ઋષિવર્ગે, જે વિધિથી વેદમાં ઇન્દ્ર વરૂણ વિગેરે દેવોના રાજાઓનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો છે, તે વિધિથી આવા પ્રજાવર્ગે પસંદ કરેલા દ્વિત્રિયનો રાજ્યાભિષેક કરી તેને ધર્મથી રાજા બનાવ્યો; અને પછી પ્રજાવર્ગે તેને રાજા તરીકે સ્વીકારી તેના શાસનમાં રહે-

વાનું કબુલ કર્યું. આવી હકીકત આપણને ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઇન્દોગ્ય^૧ ઉપનિષદ્ તથા મહાભારત ઉપરથી મળી આવે છે.

વેદકાળમાં તથા રામાયણના કાળમાં ઋષિવર્ગના રાજાના તથા પ્રજાવર્ગના હકો અને ફરજોની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે આપણને મળી આવે છે. —

ઋષિવર્ગના હકો—પોતાના વર્ગનું સ્વાતંત્ર્ય, પ્રજાવર્ગે પસંદ કરેલા ક્ષત્રિયને રાજા ઈનાવવો, પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ પુરોહિતદ્વારા રાજમત્તાનું નિયંત્રણ, વેદ-ધર્મ વિરૂદ્ધ વર્તન કરનાર રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવો, ધર્મનો છેવટનો નિર્ણય આપવો, આર્યોને શિક્ષણ આપવું, તથા યજ્ઞો કરાવવા, અને દાન લેવું.

ઋષિવર્ગની ફરજો—આર્યોને મફત શિક્ષણ આપવું, તેમના શ્રેય માટે યજ્ઞો કરવા તથા કરાવવા, મળાઓ પામે અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કરાવી તથા પુરોહિતદ્વારા તેને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી રાષ્ટ્રનું સંઘટન કરવું, ત્યાગપ્રધાન જીવન ગાળી આર્યોનું સર્વ રીતે કલ્યાણ કરવા તત્પર રહેવું, અને રાજા તથા પ્રજાનું યોગ્ય આતિથ્ય કરવું.

રાજાના હકો—રાજવૈભવ ધારણ કરવો, વૈફર્યો પામેથી ગણિ

લેવા, વેદધર્મ તથા લોકવ્યવહાર વિરૂદ્ધ વર્તનારને શિક્ષા કરવી, પુરોહિતની આજ્ઞાનુસાર રાષ્ટ્રનાં અંતરંગ તથા બહિરંગ કાર્યો કરવાં, અને આ કાર્યો કરવા માટે જુદા જુદા અધિકારીઓ નિમણા.

રાજાની ફરજો—વેદધર્મનું પાલન કરવું, પ્રજાવર્ગને પોતા-પોતાના ધર્મમા પ્રવૃત્ત કરવો, તથા પિતા જેમ પુત્રનું રક્ષણ કરે તેમ તેનું રક્ષણ કરવું, મોટા યજ્ઞો કરીને તથા સર્વને સરખો ન્યાય આપીને પ્રજાવર્ગનું સંઘટ્ટન કરવું, પુરોહિતની આજ્ઞામાં રહેવું, રાષ્ટ્રસેવા બજાવનારની યોગ્ય કદર કરવી, ઋષિવર્ગ પ્રત્યે વિનયથી વર્તવું, અને ઋષિવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગનું યોગ્ય આતિથ્ય કરવું.

પ્રજાના હક્કો—પોતાના દેશનો રાજા પસંદ કરવો, રાજા પાસેથી સર્વ પ્રકારનું રક્ષણ તથા મદત ન્યાય મેળવવાં, ઋષિવર્ગ પાસેથી મદત શિક્ષણ મેળવવું.

પ્રજાની ફરજો—વેદધર્મ સદાચાર તથા રાજશાસનનું પાલન કરવું, પોતાના વર્તનથી કોઈને ઉપદ્રવ ન કરવો, ધર્મ ઉપર રાષ્ટ્ર ઉપર તથા રાજા ઉપર ભક્તિભાવ રાખવો, રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે રાજાને તન મન ધનથી મદદ કરવી, અને વૈશ્યોએ ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ તથા પ્રસંગોપાત્ ઉત્તમ વસ્તુઓની ભેટો રાજાને આપવી, તથા રાષ્ટ્રની દરેક વ્યક્તિનું યોગ્ય આતિથ્ય કરવું.

રામાયણના સમય સુધી આ પ્રમાણે ઋષિવર્ગના રાજાના તથા પ્રજાવર્ગના હકો અને ફરજોની વ્યવસ્થા હતી. પણ ત્યાર પછીના સમયમાં એટલે સ્મૃતિકાળમાં જેમ જેમ આ વેદ-ધર્મનો પ્રવર્તક અને રાજસત્તાનો નિયામક ઋષિવર્ગ ક્રમે ક્રમે ઓછો થતો ગયો, અને એ વર્ગનાં બાળકો પોતાનો અરણ્ય-વાસ છોડીને ગામો તથા નગરોમાં આવી રાજા તથા પ્રજાવર્ગના આશ્રય નીચે નિવાસ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાજસત્તામાં વધારો થતો ગયો, અને ઋષિવર્ગનાં બાળકોએ પોતાનું સ્વા-તન્ત્ર્ય અને પ્રજાવર્ગ પોતાનો રાજા પસંદ કરવાનો હક ગુમાવ્યો.

સ્મૃતિકાળમાં જે ધર્મસૂત્રો અને ધર્મશાસ્ત્રો રચાયા તેનાથીજ આપણા રાજ્યતંત્રમાં આવો રાષ્ટ્રધાતક ફેરફાર થયો, એમ આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે. અરણ્યમાં રહી સ્વાતન્ત્ર્ય ભોગવનાર ઋષિઓએ જ્યારે પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગુમાવી ગામોમાં તથા નગરોમાં આવી રાજાશ્રય નીચે રહેવાનું પસંદ કર્યું, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પણ પોતાનું ગૌરવ સચવાય તેવા હેતુથી તેમણે રાજાઓને દેવપદ ઉપર આરૂઢ કરી, તેમને પ્રજા-વર્ગ પાસેથી અનેક જાતના કર ઉઘરાવવાની મત્તા આપી, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી પોતાનું ગૌરવ સાચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે, એમ આપણને સ્મૃતિઓના ધર્મોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર-વાથી જણાય છે. આવી રીતે દેવપદ ઉપર રાજાઓને સ્થાપન કરવાથી, તેમનો વંશપરંપરાનો રાજા તરીકેનો હક સાખીત થયો, અને તેથી રાજા પસંદ કરવાના પ્રજાના હકનો અંત આવ્યો.

આ હક મળવાથી રાજાઓને પોતાના એશ્વર્યનું એટલું
બધું અભિમાન થયું, કે તેમણે આવો હક અપાવનાર પોતાના
આશ્રિત બ્રાહ્મણવર્ગનો પણ અનાદર કરવા માંડ્યો, અને
કોઈની સલાહ નહીં માનતાં પોતાની મરજીમાં આવે તેમ રાજ-
તંત્ર ચલાવવા માંડ્યું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૭-૮
મૈકમાંજ રાજાઓનો તથા રાજકુળોનો ભયંકર સંહાર કરનાર
મહાભારતના યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, અને તે અરસા-
માંજ રાજસત્તાથી સ્વતંત્ર અનેક ગણરાજ્યો તથા કુલરાજ્યો
ભારતવર્ષમાં સ્થપાયાં, જેમાં ગણ અથવા કુલના અધિપતિ
તરીકે રાજાને નહીં રાખતાં, ગણમુખ્ય અથવા કુલમુખ્યને
નીમવાનો વહિવટ દાખલ કરવામાં આવ્યો.

આવી રીતે સ્મૃતિકારોએ રાજાની સત્તા વધારીને, રાજા-
ઓને તથા પોતાના બ્રાહ્મણવર્ગને લાલ કરી આપવાને બદલે
હાનિજ કરી, અને પંદરાશ રીતે ગણરાજ્યોને તથા કુલ-
રાજ્યોને અસ્તિત્વમાં આણીને આર્યસાધૂનું વિધદનજ
કર્યું.

સ્મૃતિકારોએ વેદકાલના હુતાદ અને અહુતાદ એવા
આર્યોના બે મુખ્ય વિભાગને બદલે દ્વિજ અને શૂદ્ર એવા બે
નવા વિભાગો યાદી. ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોને પોતાના બ્રાહ્મણ-
વર્ગની સાથે રાખી શૂદ્રોને જુદા કાઢ્યા, અને દ્વિજોનું દાસ્ય
કરવા માટેજ બ્રહ્માએ શૂદ્રને સરજ્યો છે, એવું ઠરાવી દ્વિજોમાં
ખોદું અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું. આ અભિમાનથી મત્ત થતી
દ્વિજોએ શૂદ્રોનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો, અને રાજ્યની
ડેટલીક અધિકારની જગ્યાએ, જે વેદકાળથી તેમને માટે ખુલી

હતી, તે બંધ કવવામા આવી. શુદ્રોને દ્વિજોનું દાસ્ય કરવાની રાજાઓએ ફરજ પાડી, અને તેને લીધે શુદ્રોને શિષ્યકળાઓ છોડવી પડી. બ્રાહ્મણોએ તો જ્યારથી રાજાપ્રજાની યજ્ઞમાનવૃત્તિ સ્વીકારી ગામોમા નિવાસ કર્યો, ત્યાગ્રથીજ ધનુર્વેદ અને શિલ્પ-શાસ્ત્રોને ઉંચાં મૂકી દીધા હતા, અને માત્ર પોતાની વૃત્તિ ચલાવવાને ઉપયોગમા આવતા વેદનું પારાયણજ સાચવી ગાખ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઋષિવર્ગે અથાગ પરિશ્રમ લઈને ગાખ્ની સમૃદ્ધિને માટે રચેલા ઉપવેદો તથા કળાશાસ્ત્રોના જ્ઞાનનો ધીમે ધીમે હાસ થતો ગયો, અને રાષ્ટ્ર દરિદ્ર બનતું ગયું.

સ્મૃતિકારોએ રાજ્યતત્ત્વમા કરેલા આવા ફેરફારોથી તથા વેદધર્મના તત્ત્વો સમજાવનાર ઋષિવર્ગના અભાવથી, મહાભારત પછીના સમયમા પ્રજાવર્ગને એમ લાગવા માડ્યું, કે ‘વેદધર્મ’ એ બ્રાહ્મણોએ પોતાના ઉદરનિર્વાહ માટે ઘડી કાઢેલી એક સસ્થાજ છે, કાળજી કે ધર્મની દૃષ્ટિમા તો ફરેક માણસ સર-ખોજ ગણાવો જોઈએ. જે ધર્મમા એક માણસ મોટે અપરાધ કરે છતાં પણ નિર્દોષ ગણાય, અને બીજો માણસ તેજ જાતનો અપરાધ કરે તો તેને ભારે શિક્ષા થાય, તેને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? જો કે ફરેક અમાજમા મનુષ્યોના ધાર્મિક દરજ્જાઓમા ન્યૂનાધિકતા સંભવી શકે, પણ ન્યાયની દૃષ્ટિમા તો બધા મનુષ્યો સરખાજ હોઈ શકે.’ જ્યારે પ્રજાવર્ગમા આવા વિચારો ફેલાયા અને પ્રજાવર્ગની પ્રચલિત વેદધર્મ ઉપર અફ્રિય થઈ ગઈ, ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા મૈકામા ક્ષત્રિયકુળના મહાવીર અને બુદ્ધદેવ એ બે મહાત્માઓ આગળ પડયા, અને તેમણે ફરેક

પ્રાણીને એટલે મનુષ્ય પશુ પક્ષી કીટ પતંગ વિગેરે સર્વેને સરખાં ગણીને અનુક્રમે જૈનધર્મ તથા જૌદ્ધધર્મનું સ્થાપન કર્યું, અને કહેવાતા વેદધર્મના ખંડનમાં પ્રવૃત્ત થયા. સ્મૃતિકારીના અન્યાયથી ત્રાસી ગયેલા પ્રજાવર્ગે તરતજ વેદધર્મને છોડીને આ ધર્મોના સંઘોનો આશ્રય લીધો, અને ધીમે ધીમે રાજાઓ તથા ગ્રાહ્યણો પણ આ નવા ધર્મોમાં આવી ગયા. સ્મૃતિકારીઓ રાજાઓને જે ગજશાસનો કાઢવાનો એટલે નવા કાયદાઓ ઘડવાનો હુક આપ્યો હતો, તે હુક વાપરીને તેમણે વેદધર્મને આખા ભારતવર્ષમાંથી હટાવી, તેને ઠેકાણે જૈનધર્મ તથા જૌદ્ધધર્મને સ્થાપન કર્યા, અને ઇ. સ. ના સાતમા મેકા સુધી આ ધર્મોનું જોર આખા ભારતવર્ષમાં રહ્યું.

આ હજાર વર્ષના લાંબા સમયમાં આપણાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં ફેરફાર કરી તેમને બગાડી નાંખવાના પ્રયત્નો થયા હશે, એમ આપણું અનુમાન જાય છે. શતપથ ગ્રાહ્યણનું અગ્નિગુ પરિશિષ્ટ, પુરાણોના દેવોનો તથા ઋષિઓનો દુરાચાર, એક દેવના પુરાણમાં બીજા દેવની નિંદા, બુદ્ધનું વિષ્ણુના અવતાર તરીકે વર્ણન, પ્રાચીન રાજાઓનાં નામોના યોગાર્થ ઉપરથી કલ્પિત આખ્યાયિકાઓ, તથા કલ્પિત યુગગણનાનો સ્મૃતિઓ તથા પુરાણોમાં ભ્રમ થવા માટે કરેલો ઉદ્દેશ, આવી બધી બાબતો આજ સમયે આપણાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં દાખલ કરવામાં આવી હોવી જોઈએ, એમ આપણા પ્રાચીન વેદધર્મના સિદ્ધાન્તોની સાથે તેમની સરખામણી કરતાં આપણને જણાઈ આવે છે, અને તેનું દિગ્દર્શન રામાયણના પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી આવે

કચરો કાઢી નાંખીને તેમની શુદ્ધિ કરી વેદધર્મના સિદ્ધાન્તોની સાથે તેમની એકતા કરવાની જરૂર છે. જો આ પ્રમાણે નહીં થાય, તો આપણો વેદધર્મ લાંબા કાળ સુધી ટકી રહેશે કે કેમ, તેનો સંશય રહે છે.

આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં વિશેષ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી યુગવ્યવસ્થા છે. વેદકાળમાં માત્ર પાંચ જ વર્ષના સમયને યુગ ગણવામાં આવતો હતો, અને આવી ગણતરી છેક ચાલુક્યના સમય સુધી ચાલતી આવી હશે, એમ ચાલુક્યે પોતે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ ના અરસામાં રચેલા અર્થશાસ્ત્રના કાલમાન પ્રકરણમાં ગણતરી કરવાના પરમ કાલ તરીકે પञ्चसंवत्सरो યુગમ્ એમ જણાવેલું હોવાથી, આપણને સમજાય છે. જો તે વખતે પુરાણોમાં વર્ણવેલી હજારો વર્ષોના યુગની ગણતરી વ્યવહારમાં પ્રચલિત હતી, તો ચાલુક્ય જેવો વ્યવહારદક્ષ અર્થશાસ્ત્રનો આચાર્ય તે પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યા વિના રહત નહીં. તેથી ચાલુક્યના સમય પછી આ ગણતરી ખોળી કાઢવામાં આવી હશે, એવું અનુમાન થાય છે. વળી ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં શ. દીક્ષિત જણાવે છે કે:—

‘વળી એક મહત્વની વાત એવી છે, કે જે પોતે જ્યોતિષ દૃષ્ટિથી મહાભારત વાંચ્યું છે. તેમાં કોઈ પણ જગ્યાએ સાત વાર અને બાર રાશિઓ મારા જોવામાં આવ્યાં નહીં. આ ઉપરથી નિઃસંશય કહી શકાય છે, કે ભારતમાં જ્યોતિષ સંબંધી જે જે વાતો છે, તે આ દેશમાં વાર અને મેષાદિ રાશિઓ એમનો પ્રચાર થયા પહેલાંની છે. યૂરોપિયન વિદ્વાનો કહે છે, કે

હિંદુ લોકોએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ગ્રીક લોકો પાસેથી મેળવ્યું. એમના કહેવા પ્રમાણે જે હિંદુ લોકોએ ગ્રીક પાસેથી આ શાસ્ત્ર લીધું હોય, તેપણ તેમણે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં થઈ ગયેલા ટોલમી પાસેથી તે નહીં જ લીધું હોય. ટોલમીના પહેલાં તેમણે મેળવ્યું હશે એમ સિદ્ધ કરી શકાય '

વેદમાં તથા મહાભારતમાં આપણને વાર તથા રાશિ-
ઓનાં નામ મળી આવતાં નથી, પણ નક્ષત્રો ઉપર આવતા અહો
અને તેનાથી થતી શુભાશુભ ફળની કલ્પના ઘણે ઠેકાણે આપ-
ણને મળી આવે છે, અને ઉપરના ઉતારામાં જણાવ્યું તેમ
રાશિઓની કલ્પના આપણા જ્યોતિષીઓએ યવનાચાર્યોના
અથવા ઉપરથી જ લીધેલી છે, એમ સાબીત થાય છે. આ વાર
તથા રાશિઓની કલ્પના લેવાથી પોતાની જે ન્યૂનતા જણાય,
તેને દૂર કરવા માટે તથા પોતાનું ગૌરવ સ્થાપન કરવા માટે
જ્યોતિષીઓએ રવિવારને દિવસે જાધા અહોની ઉત્પત્તિ મેષ-
રાશિના પ્રારંભમાં કલ્પી ગણિતથી તે અમય કાઢીને યુગવ્યવ-
સ્થા કરી હશે, અને ખૌદકાળમાં આ યુગગણનાને આપણા
ધાર્મિક ગ્રંથોમાં દાખલ કરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મોટી ગુન્ન-
વણુ ઉત્પન્ન કરી તે ગ્રંથોને અશ્રદ્ધેય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં
આવ્યો હશે, એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ, કે પ્રથમ સ્મૃતિ-
કાળમાં આપણું રાજ્યતંત્ર શિથિલ બનાવવાનાં -મૂળ રોપાયું
અને મહાભારતના કાળમાં આપણા રાજ્યતંત્રનો વિશ્લેષ થતો
-રાષ્ટ્રનું વિઘટન થયું, અને ભારતવર્ષમાં રાજ્યો તથા રાજ-
કુલોનો મોટો સંહાર થયો, અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે વેદ-

ધર્મનો સમૂળ નાશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. આ સમયે ભારતવર્ષના પુણ્યનો ઉદય થવાથી ભારતવર્ષની રંગભૂમિ ઉપર કુમારિલલિત અને શ્રીશંકરાચાર્ય જેવા વેદધર્મનાં તરવોને યથાર્થ સમજનાર આચાર્યોએ ઉતરી આવીને વેદધર્મનું પુનઃ સ્થાપન કરવાનું કામ એવી દક્ષતાથી કર્યું, કે જોઈને ધર્મને તો હમેશને માટે ભારતવર્ષ છોડીને દેશાન્તરમાં જઈ આશ્રય લેવો પડ્યો. જો કે કુમારિલલિત અને શ્રીશંકરાચાર્યે અનુક્રમે વેદધર્મના કર્મમાર્ગનું અને જ્ઞાનમાર્ગનું સુદૃઢ સ્થાપન કર્યું, તો પણ વેદધર્મના રાજકીય સિદ્ધાન્તોની સાથે સ્મૃતિઓની એકવાક્યતા કરી શુદ્ધ વૈદિક રાજ્યતંત્રનું સ્થાપન નહીં કરેલું હોવાથી, રાષ્ટ્રનું પુનઃ સંઘટન થઈ શક્યું નહીં, અને ફરીથી પાછી અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ ગઈ; અને તેને પરિણામે જે સ્થળે મહાભારતનું સંહારક સુદ્ધ થયું હતું, તેજ સ્થળે પાછો રાજાઓ અને રાજકુલોનો મુસલમાનોને હાથે મોટો સંહાર થયો, અને તેજ સમયે ભારતવર્ષે પોતાનું સામ્રાજ્ય ઐશ્વર્ય તથા સ્વાતંત્ર્ય હમેશને માટે શુભાવ્યું.

જો આણક્ય જેવા સમર્થ અર્થશાસ્ત્રના આચાર્યે તથા શ્રીશંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્માચાર્યે વેદકાળના જેવો સમર્થ અને પ્રભાવ હિતમાં તત્પર રહેનાર નવો ઋષિવર્ગ ઉત્પન્ન કરીને નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રનું સ્થાપન કર્યું હોત, તો ભારતવર્ષ લાંબા કાળ સુધી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી શક્યું હોત, અને મધ્યકાળમાં વેદધર્મની તથા ભારતવર્ષનાં રાજ્યતંત્રોની જે હુદ્દશા થઈ ગઈ, તે થતી અટકી શકત.

તે દેશમાં આપણા વેદકાળ જેવાં નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્ય-
તંત્રોજ આવે છે. આપણા ઋષિવર્ગને સ્થાને તેમની પાર્લામેન્ટો^૧
છે, અને આપણા રાજાઓને સ્થાને તેમના વંશપરંપરાના
રાજાઓ અથવા અમુક મુદત સુધી રાજ્યનો વહિવટ કરનાર
પ્રમુખો છે. અર્થાત્ સર્વત્ર નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રજ
સાપ્તના ઉત્કર્ષને માટે હિતાવહ છે, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે
આવી શકીએ છીએ.

ભારતવર્ષમાં જુદે જુદે સમયે રાજ્યતંત્રમાં અને તેને
અંગે રાજપ્રજાના ધર્મોમાં શા શા ફેરફાર થયા, અને તેનું
પરિણામ શું આવ્યું, તેનું સવિસ્તર વર્ણન આ અંકમાં આપ-
વામાં આવ્યું છે; અને તેમાં જે કાંઈ સુધારા કરવા જેવું
જણાય, તેનું અંશકર્તાઓને સૂચન કરવા ભારતવર્ષના દરેક
સ્વધર્માનુરાગી વિદ્વાનને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

અંતમાં મહાભારતના અમયનો નિર્ણય કરવા માટે
જ્યોતિષ વિષય સંબંધી ગણતરીઓ કરવામાં વે. શા. નારાયણ
ગોપાળ જોશીએ મોટો પરિશ્રમ લઈ જે સહાય આપી છે, તે
માટે અંશકર્તાઓ તેમનો અત્યંત આભાર માને છે.

ગજકીર્ણ મન્નૂત મદાવિષાલય,

વડોદરા.

પ્રાજ્ઞપટ્ટી, શકે ૧૮૪૯.

ગવિવાર, તા. ૧૧-૯-૧૯૨૭.

મૂળશંકર માણેકલાલ યાજ્ઞિક.

અનુક્રમણિકા

અકરણ

વિષય

૧. વેદ, રામાયણ, રમૃતિઓ તથા મહાભારતના સમયનો નિર્ણય.

૧. સૃષ્ટિનો આરંભ.

૨. વેદકાળના સંબંધમાં વિદ્વાનોના જુદાજુદા અભિપ્રાયો.

૩. રામાયણ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલા રાગઓના વર્ણો ઉપરથી તથા મહાભારતમાં આપેલી પ્રસ્થિતિ ઉપરથી જુદા જુદા સમયોનો નિર્ણય.

૨. વૈદિક સમયનું રાજકીય બંધારણ.

૧. દેવોમાં ચાતુર્વર્ણ્ય.

૨. આર્યોમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા.

૩. ઋષિવર્ગ તથા બ્રાહ્મવર્ગ.

૪. રાજની ઉત્પત્તિ.

૫. રાજ્યાભિષેક.

૬. ઐન્દ્ર મહાભિષેક.

૭. રાજની ધર્મો.

૮. વેદકાળની સમિતિઓ.

૯. વેદકાળના યજ્ઞો.

૧૦. નિયન્ત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યનન્ત્ર.

૩. રામાયણનું રાત્નતંત્ર તથા રાજપ્રજ્ઞના ધર્મો. ૫૭

૧. રામાયણ
૨. રાત્નતંત્ર.
૩. રાજના ધર્મો.
૪. રાજકુમારોના ધર્મો.
૫. પ્રજ્ઞના ધર્મો.

૪. સ્મૃતિઓના સમયમા રાત્નતંત્રમા થએલો ફેરફાર. ૬૮

૫. મદાભારતના સમયમાં રાજપ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૧૫

૧. રાત્નતંત્ર.
૨. રાજધર્મ (સભાપર્વ)
૩. રાજધર્મ (શાંતિપર્વ)
- જ. રાજનીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.
- ઝા. રાજની ઉત્પત્તિ તથા પ્રજ્ઞના ધર્મો.
- ફ. ગણધર્મ.

૬. કૌટલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને ગ્રામીન રાત્નતંત્રનું પુનઃ સ્થાપન. ૧૪૮

૧. અર્થશાસ્ત્ર.
૨. રાત્નતંત્ર.
૩. રાજના ધર્મો.
૪. રાજકુમારનું શિક્ષણ.
૫. ગણના ધર્મો.

૭. ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યની સમાપ્તિ અને ઉપસંહાર. ૧૭૯

૧. જૈન તથા બૌદ્ધધર્મો.

- ૨ વેદધર્મનું પુનઃ સ્થાપન
૩ પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર
૪ ઉપસહાર

પરિશિષ્ટ ૧	અ. વશોનો સમન્વય આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વશોનું સમા- લોચન ઇ વશવૃક્ષો	૧૯૯
પરિશિષ્ટ ૨	શતપથનો રાજ્યાભિષેક	૨૧૫
પરિશિષ્ટ ૩	રાષ્ટ્રની સાત પ્રકૃતિઓના અતર્વિભાગનું વૃક્ષ	૨૨૧

૩. ગમાયણુનું રાજ્યર્થ તથા રાજપ્રજ્ઞના ધર્મો. ૫૭
૧. રામાયણુ
 ૨. રાજ્યતંત્ર.
 ૩. રાજના ધર્મો.
 ૪. રાજકુમારોના ધર્મો.
 ૫. પ્રજ્ઞના ધર્મો.
૪. સ્મૃતિઓના સમયમા રાજ્યતંત્રમા ચએલો ફેરફાર. ૬૮
૫. મહાભારતના સમયમા રાજપ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૧૫
૧. રાજ્યતંત્ર.
 ૨. રાજધર્મ (સભાપર્વ)
 ૩. રાજધર્મ (શાંતિપર્વ)
 - અ. રાજનીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.
 - આ. રાજની ઉત્પત્તિ તથા પ્રજ્ઞના ધર્મો.
 - ઇ. ગણધર્મ.
૬. કૌટલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને પ્રાચીન રાજ્યતંત્રનું પુનઃ સ્થાપન. ૧૪૮
૧. અર્થશાસ્ત્ર.
 ૨. રાજ્યતંત્ર.
 ૩. રાજના ધર્મો.
 ૪. રાજકુમારનું શિક્ષણ.
 ૫. ગણના ધર્મો.
૭. ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યની સમાપ્તિ અને ઉપસંહાર. ૧૭૯
૧. જૈન તથા બૌદ્ધધર્મો.

૨. વેદધર્મનું પુનઃ સ્થાપન.
૩. પૃથ્વીરાજનું ચરિત.
૪. ઉપસંહાર.

પરિશિષ્ટ ૧.	અ. વશોનો સમન્વય.	૧૯૯
	આ. ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વંશોનું સમા- સોચન.	
	ઇ. વંશવૃક્ષો.	
પરિશિષ્ટ ૨.	શતપથનો રાત્ર્યાલિપેક.	૨૧૫
પરિશિષ્ટ ૩.	રાષ્ટ્રનીસાન પ્રકૃતિઓના અંતર્વિભાગનું વક્ષ.	૨૨૧

મનુ તથા સપ્તર્ષિઓની સૃષ્ટિ એક મન્વંતર સુધી ચાલે છે, અને પછી તેનો લય થાય છે. ફરીથી પ્રજ્ઞા બીજા મનુને અને સપ્તર્ષિઓને પાછા મંકલ્પ માત્રથી ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમની સૃષ્ટિ પણ એક મન્વન્તર સુધી ચાલે છે. આવી રીતે પ્રજ્ઞા પાતાના ૧ દિવસમાં ૧૪ મનુઓને અને ૧૪ સપ્તર્ષિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેઓ પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિ ચલાવે છે. આજ સુધી આવા છ મનુઓ તથા છ સપ્તર્ષિઓ થઈ ગયા છે, અને આ આપણી સૃષ્ટિનો આરંભ આતમા વૈવસ્વત મનુ તથા વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, જમદગ્નિ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિઓથી થયો છે. આ સપ્તર્ષિઓના પુત્રો પ્રાજ્ઞણો બન્યાં છે. મનુના ઈદિવાકુ, નાભાગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિધ્યન્ત, નૃગ, કરુપ, નેદિષ્ઠ અને પૃષ્ઠ

૧ મનુઓનાં ૩૬૦ વર્ષો થાય છે ત્યારે દેવોનું એક વર્ષ થાય છે. દેવોનાં આવાં ૧૨૦૦૦ વર્ષોનો એક ચતુર્યુગ થાય છે. આવા ૭૧ ચતુર્યુગોનો એક મન્વન્તર થાય છે. અને ૧૪ મન્વન્તરો અથવા ૧૦૦૦ ચતુર્યુગોનો જ્ઞાનો દિવસ મળાય છે.

ચિણ્ણ અંશ ૧-૩

૨ ચૌદ મનુઓનાં નામ—આયનુય, સ્વારોચિષ, ઔતમિ, તામસ, રૈવત, આશુપ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, પ્રહસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, રૌચ્ય અને બૌત્ય.

ચિણ્ણ અંશ. ૩-૩

સતપથઃ સુરાઃ શક્તો મનુસ્તત્સુનથો નૃપાઃ ।

પ્રકાલેદિ સૃજ્યન્તે સંહિયન્તે ચ પૂર્ણવત્ ।

ચિણ્ણ અંશ ૧-૩-૧૬

આપણુ પ્રાચીન ગ્રન્થતત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજના ધર્મો ૩

વિગેરે પુત્રો થયા તેમાના પહેલા માતના વશને^૧ ક્ષત્રિયો થયા.
નેદિષ્ઠના^૨ પુત્રો વૈશ્યો થયા અને પૃષ્ઠના પુત્રો શૂદ્રો થયા
આ પ્રમાણે^૩ મર્ત્યપિંચોએ અને મનુએ આતુર્વર્ણ્ય સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન કરી છે

બ્રહ્માએ મર્ત્યપિંચોને તથા મનુને ઉત્પન્ન કરી તેમને
વેદનુ જ્ઞાન આપ્યું^૪ મર્ત્યપિંચોએ વેદમા વર્ણુવેલી દેવોના યજ્ઞોની
સમ્પ્રદાયો પ્રમાણે સૃષ્ટિમા યજ્ઞની સમ્પ્રદાયો પ્રવૃત્ત કરી, અને
મનુએ વેદમા વર્ણુવેલા દેવોના ચાર વર્ણુના ધર્મોને અનુમતીને
સૃષ્ટિના ચાર વર્ણુના ધર્મો નક્કો કર્યા

આ સમયને નામાન્ય રીતે વેદકાળ કહેવામા આવે છે.
આ વેદકાળનો નિર્ણય કરવા માટે પરદેશના તથા આપણા
દેશના વિદ્વાનોએ ઘણા પરિશ્રમ લીધેલો છે, તેથી પ્રથમ તો
આપણે તેમના જુદા જુદા મતોનુ અવલોકન કરીશુ

૨ વેદકાળના સમ્પ્રદાયમાં વિદ્વાનોના જુદાજુદા અભિપ્રાયો

આપણા વૈદિક વાદમયનો પશ્ચિમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને
થતા, તે ઘણુ પ્રાચીન છે અને જગતની પ્રાચીનકાળની સમૃદ્ધ

૧ યિષ્ણુ ૦ અશ ૪-૧

ઐદિષ્ઠપૃથ્વસ્તુ યૈશ્યતામગમત્ । પ્રપદ્મસ્તુ જૂદન્વમગમત્ ।

૨ મહર્ષયઃ સપ્ત પુર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાષા માનમા જાતા યેષાં લોકે દ્વિમા પ્રજાઃ ॥

મગધદ્વીપા અ. ૧૦ શ્લોક ૬

૩ મદાગાદ્રીય જ્ઞાનકોશ ભાગ ૭ પ્રકરણ ૯.

તિના ઇતિહાસ ઉપર તેં મોટો પ્રકાશ પાડ્યો, તેવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવ્યા. પરંતુ આપણા ગ્રામીણ વાડમયના સમયનો નિર્ણય કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન તો પ્રા. મેક્સમૂલરે કર્યો.

બુદ્ધધર્મનો ઉદય, નિકંદર બાદશાહની હિંદુસ્થાન ઉપર સ્વારી વિગેરે જે સાધનો આપણા વાડમયનો અમય નક્કી કરવામાં હાલ આપણને ઉપલબ્ધ છે, તેનાથી શરૂઆત કરી પ્રા. મેક્સમૂલરે એવું અનુમાન કર્યું, કે બુદ્ધ સંપ્રદાય એ એક બ્રાહ્મણ ધર્મનો નાશ કરવા માટે શરૂ થયેલો હુમલો છે, અને તેથી સૂક્તો, બ્રાહ્મણો આરણ્યકો અને ઉપનિષદો વિગેરે વાડમય બુદ્ધસંપ્રદાયના ઉદય પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલાં હોવાં જોઈએ, એમ માનીને તેઓ ચાલ્યા છે. તેમણે એવી અટકળ બાંધી છે કે આ બધું વાડમય બુદ્ધપૂર્વકાલીન એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ઉદયમાં આવેલું હોવું જોઈએ. તેમના મત પ્રમાણે વેદાંગ વાડમય અથવા સૂત્રવાડમય બહુ તો બુદ્ધવાડમયનું મમકાલીન હોઈ શકે. તેઓ સૂત્રવાડમયના ઉદયનો કાળ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો હોવો જોઈએ એમ માને છે. આ સૂત્રવાડમય બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ વિગેરે વાડમયનું ગ્રહણ કરીનેજ ચાલે છે, અને આ ગદ્ય વાડમયોને પ્રમાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાને નિદાન ૨૦૦ વર્ષ તો જવાં જ જોઈએ, તેથી આ ગદ્ય વાડમયનો ઉદય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૮૦૦ વર્ષ સુધીના કાળમાં થવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે.

આ બ્રાહ્મણ વાડમય સંહિતા વાડમયનું ગ્રહણ કરીને

આલે છે, માટે સૂકતો સંહિતાના સ્વરૂપમાં ગોઠવાયાં તે કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષનો હોવો જોઈએ. પરંતુ સૂકતો સંહિતાના સ્વરૂપમાં ગોઠવાયાં તે પહેલાં તેમનો પવિત્ર અને ધાર્મિક વાસ્તવ્ય તરીકે સ્વીકાર થવાને નિદાન ૨૦૦ વર્ષ થવાં જોઈએ. તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષ એ સૂકતોનો ઉદયકાળ હોવો જોઈએ. આ પ્રો. મેકમમૂલરના અતુ માનનું તાત્પર્ય એ છે, કે એમના મત પ્રમાણે ઋગ્વેદ મંહિતા નિદાન ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં પૂરી થયેલી હોવી જોઈએ, ત્યાર પછી નહીં.

બીજી પ્રામાણિક માહિતીના અભાવે પ્રો. મેકમમૂલરનો આ મત ઘણા વખત સુધી માન્ય રહ્યો. પણ પછી વિદ્વાનોને તેમાં ઘણા દોષો જણાયા, અને યજ્ઞોનો સમય નક્કી કરવા માટે વૈદિક વાસ્તવ્યમાં જે જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષયક માહિતી આપી છે, તેનો ઉપયોગ વૈદિક વાસ્તવ્યનો સમય નક્કી કરવાના કામમાં કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. જર્મનીમાં હરમાન ચાર્કોપી અને પૂનામાં લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલક એ બે જણાએ એકી વખતે સ્વતંત્ર રીતે આવો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

આ બે વિદ્વાનોએ જુદી જુદી પદ્ધતિથી એવો મત સ્થાપન કર્યો કે ગ્રાહ્ય કાળમાં નક્ષત્રમાળામાં પહેલું નક્ષત્ર કૃત્તિકા હતું, અને કૃત્તિકા નક્ષત્ર (કાર્તિક માસ) અને મેષ સંપાત (વસંતારંભ) એકી વખતે આવતા હતા. વળી વેદ ગ્રંથમાં જે આધાર મળી આવે છે તે ઉપરથી તે વખતે મેષ

સંપાત મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં (માર્ગશીર્ષ માસમાં) આવતો હતો. અયનચક્રન ઠરાવવાના ગણિત ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ ના સુમારમાં મેષસંપાત કૃત્તિકામાં હતો, અને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ ના સુમારમાં તે મૃગશીર્ષમાં હતો.

આ ઉપરથી યાકોબી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે જે આર્ય સંસ્કૃતિના કાળમાં ઋગ્વેદની ઋચાઓ થઈ, તે કાળનો આરંભ ઈ. મ. પૂર્વે ૪૫૦૦ પહેલાં હતો.

લોકમાન્ય તિલકે આથી પણ આગળ વધીને વેદનો પ્રાચીન કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાં હતો એમ માન્યું છે. તેમણે તૈત્તિરીય મંડિતાના એક મંત્ર ઉપરથી એવો નિર્ણય કર્યો છે, કે જેવી રીતે દ્વાદ્વિગ્ની પૂર્ણિમાએ દક્ષિણાયન થાય તો વસંતમંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે છે, તેવીજ રીતે ધૈત્રીપૂર્ણિમાએ જો દક્ષિણાયન થાય તો વસંતમંપાત પુનર્વસુમાં આવે. આ કાળ ઘણો પ્રાચીન આવે છે. વેદમાં એવું વર્ણન છે કે અદિતિ યજ્ઞ એટલે સંવત્સરની આરંભક થઈ. અદિતિ પુનર્વસુ નક્ષત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. તે ઉપરથી વેદ કાળમાં પુનર્વસુમાં વસંતસંપાત હતો, અને તે વળતે વર્ષારંભ મનાતો એમ તેમણે નિર્ણય કર્યું છે.

લોકમાન્ય તિલકના મત પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રાચીનપંચાંગકાળ આવે છે. તેમાંનો પહેલો એટલે અદિતિ-કાળ અથવા મૃગશીર્ષપૂર્વકાલની મર્યાદા ઈ. મ. પૂર્વે ૬૦૦૦ થી ૪૦૦૦ સુધીની છે. આ કાળમાં ઋચાઓની રચના થવા

માંડી પણ તે સંપૂર્ણ રચાઈ રહી ન હતી. આ કાળનું સમારક દ્વિક્ત ભારતીય લોકોમાં જ મળી આવે છે.

બીજે મૃગશીર્ષકાળ છે. આની મર્યાદા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધીની છે. આ કાળમાં, ઋગ્વેદનાં ઘણાં સૂકતો તૈયાર થયાં તથા બીજી કેટલીક બાળતો રચાઈ, આ કાળના ઉત્તર ભાગમાં આર્યશાખાઓ વિભક્ત થઈ.

ત્રીજે કૃત્તિકાકાળ છે. આની મર્યાદા ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીની છે અને બુદ્ધકાળ કહે છે સૂત્રો અને વદ્દર્શનો આ કાળમાં થયા.

ઉપર આપેલો કાળ મ્યૂળ માનથી બરાબર છે અને મર્વથી જુનો જે અદિતિકાળ છે તે આર્યમંત્રકૃતિના આગંભનો કાળ ન હતો. આર્યમંત્રકૃતિ તો તેના પહેલાં કેટલાંએ વર્ષથી શરૂ થઈ હતી એમ તે અમયના પંચાંગની આવશ્યકતા ઉપરથી સમજાય છે.

ઉપર પ્રમાણે વેદકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષના સુમારે નક્કી કરવામાં આવે, તો વેદમંત્રગ્રંથી બધી બાળતોનો મમાધાનકારક ખુલાસો થઈ શકે, એમ તેમનું માનવું છે.

વ્યંકટેશ બાપુજી કેતકર એમણે તંત્રિગીય ગ્રાહણના એક વાક્ય ઉપરથી વેદનો કાળ નિર્ધાર આપ્યો ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હોવો જોઈએ એમ ઠરાવી, લોકમાન્ય તિલકે કરેલા મિદ્ધાન્તને બીજા પ્રમાણથી મિદ્ધ કરી અનુમોદન આપ્યું છે.

૧. વૃદ્ધસ્પતિ પ્રથમ જ્ઞાયમાન, તિષ્ઠ્ય નસ્રત્રમભિસંઘમ્યુષ્ય ।

શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ છે, કે સત્તાવીસ નક્ષત્રોમાંથી ફક્ત કૃત્તિકા નક્ષત્ર પૂર્વજિંડ ઉપર ઉગે છે. તે ઉપરથી જ્યારે શતપથ બ્રાહ્મણ રચાયું હતો, ત્યારે સંપાત જિંડ કૃત્તિકાનક્ષત્રમાં હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે. તેથી શતપથ બ્રાહ્મણનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષને આશરે આવે છે. આવો મત રા. દીક્ષિત પોતાના ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં કુરુ, પાંચાલ, પરીક્ષિત જનમેજય. અર્જુન, ભીમસેન વિગેરે શબ્દો આવે છે, અને તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એવું માને છે, કે શતપથબ્રાહ્મણ રચાયું તે વખતે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હતું. શતપથ બ્રાહ્મણનો કાળ આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ નીકળે છે. તે ઉપરથી તેઓ મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ ના અરસામાં થયું, એવો નિર્ણય કરે છે.

રામેશચંદ્ર દત્ત પોતાના ' Civilization in Ancient India ' એ નામના પુસ્તકમાં મગધદેશના ઇતિહાસને આધારે કુરુપાંચાલ યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે તેરમા સદ્દશમાં થયું હોવું જોઈએ એમ માને છે.

ગ્રીક ઇતિહાસકારો હિરોડોટસ (એટલે હરિદ્રુપ્પુ, કૃષ્ણ)

૧ શતપથ (કા. ૨. ૨.) યત્તા હ વૈ પ્રાચ્યૈ દિશો ન રુચ્યન્તે । સર્વાણિ હ વાડન્યાનિ નક્ષત્રાણિ પ્રાચ્યૈદિશ-
અવન્તે ।

અને સુન્દરકટોસ (ચંદ્રગુપ્ત) એ બેની વચ્ચે ૧૩૭ પેઢીઓ થઈ ગઈ છે એમ જણાવે છે. આ દરેક પેઢીને માટે ૨૦ વર્ષ લઈએ, તો ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં ૨૭૪૦ વર્ષ ઉપર કૃષ્ણ થયા હોવા જોઈએ, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ચંદ્રગુપ્ત ઈ. સ. પૂર્વ ૩૧૨ માં થઈ ગયો છે, તેથી કૃષ્ણ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૫૨ માં થયા હોવા જોઈએ, અને તે અરસામાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ, એમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

૩. રામાયણ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલા રાજાઓના વંશો ઉપરથી તથા મહાભારતમાં આપેલી પ્રહસ્તિથિ ઉપરથી જુદા જુદા સમયોનો નિર્ણય

આ બધા મતો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈ પણ વિદ્વાને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું સવિસ્તર વર્ણન કરનારા રામાયણ અથવા વિષ્ણુપુરાણ જેવા આર્થિકથાઓનો ઉપયોગ વિશેષ કર્યો નથી. આ ગ્રંથોમાં જુદા જુદા વંશોના રાજાઓની વંશાવળીઓ આપી છે. રામાયણમાં મનુષ્યો આરંભી રામચંદ્ર સુધીના રાજાઓનાં અનુક્રમે નામો ગણાવવામાં આવ્યાં છે, અને જનકરાજના વંશનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણમાં આ બે વંશો ઉપરાંત ઘણા વંશોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રામાયણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં વર્ણવેલો જનકરાજનો વંશ મળતો આવે છે. પણ રામચંદ્રના વંશમાં રાજાઓની સંખ્યા વધારે આપી છે. આનું કારણ એવું

૧. एष यक्षयति धर्मात्मा वसिष्ठो ये यथाक्रमम् ॥

રામાયણ ઘા૦ ૭૦ ૧૮

જણાય છે, કે એક રાજાના બે ત્રણ છોકરાઓના વંશજોને પણ વંશક્રમમાં લેખકના પ્રમાણથી ગણાયા હોવા જોઈએ. તેથી આપણે રામાયણમાં આપેલા રામચંદ્રના વંશને તથા વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલા બીજા રાજાઓના વંશોને પ્રમાણ ગણી, તે ઉપરથી વેદકાળ, રામાયણકાળ, શતપથકાળ તથા મહાભારત કાળનો નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરીએ, જેથી આપણે આગળનો અંથ સમજવાનું કામ સુલભ થાય.

ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી આપણને મગધદેશના મૌર્ય-વંશના રાજા ચંદ્રગુપ્તનો સમય ચોક્કસ મળી આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ચંદ્રગુપ્ત ભારતવર્ષનો ચક્રવર્તી રાજા થયો હતો. રાજનીતિશાસ્ત્રના આચાર્ય ચાણક્યની મહાયથી નન્દકુલના રાજાઓનો પરાજય કરી તે મગધદેશની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. આ નન્દકુલના રાજાઓએ મગધદેશની ગાદી ઉપર ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. નન્દકુલના પહેલાં શિશુનાગના વંશના ૧૦ રાજાઓએ ૩૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, અને તેમના પહેલાં પાંચ પ્રદ્યોત રાજાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે ૧૩૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. પ્રદ્યોત રાજાઓના પહેલાં જરાસંધના પુત્ર સહદેવના વંશના ૨૩ રાજાઓએ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. તેથી ૩૧૨ + ૧૦૦ + ૩૬૨ + ૧૩૮ + ૧૦૦૦ = ૧૮૧૨ એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૧૨ માં સહદેવ મગધદેશની ગાદી ઉપર આવ્યો હોવો જોઈએ એમ માની શકાય છે.

અહીંનાં આપણે મહાભારતમાંથી મળી આવથી ગ્રહોની સ્થિતિ સંગ્રાંધી થોડો વિચાર કરી આગળનો નિર્ણય કરીએ.

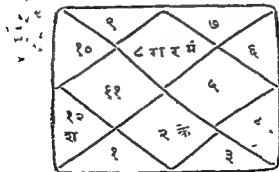
મહાભારતમાં ઉદ્યોગપર્વના ૧૪૩ માં અધ્યાયમાં કાર્તિક સુદિ ૧૩ ને રેવતીનક્ષત્રને દિવસે, પાંડવો તરફથી હૂત તરીકે ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે સંધિ કરવાને ગયેલા કૃષ્ણને, હસ્તિનાપુરથી પાછા ફરતી વખતે, કણ્વે તે સમયના ગ્રહોની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે જણાવી છે.—

‘૧તીક્ષ્ણ અને મોટો તેજસ્વી ગ્રહ શનિ આભપત્ય એટલે ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રને પીડીને પ્રાણીઓને ધણો ત્રાસ

૧. પ્રાજાપત્ય દિ નક્ષત્રં ગ્રહસ્તીક્ષ્ણોમહાદ્યુતિ ।
 શનૈશ્ચર પીડયતિ પીડયન્ પ્રાણિર્ધિકમ્ ॥
 અગ્રનીલકળ્ઠ - પ્રજાના પતિર્દુર્યધનસ્તદ્દીય
 નામનક્ષત્રમુત્તરાભાદ્રપદા પ્રાજાપત્યં નક્ષત્રમ્ ।
 કૃત્વા ચાક્ષારકો વક્ત્રં જ્યેષ્ઠાયા મધુસૂદન ।
 અનુરાધાં પ્રાર્થયતે મૈત્ર સંગમયન્નિચ ॥
 વિશપેળ દિ શ્વાર્ણેય ચિત્રા પીડયતે ગ્રહઃ ।
 સોમસ્ય લક્ષ્મ વ્યાગ્રત્તં રાહુરુમુપૈતિ ચ ॥

ઉચાગપર્વ. મ. ૧૫૬

આ ઉપરથી ગ્રહોની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે આવે છે.

આપે છે. (પૂર્વાભાદ્રપદાનું ચોથું ચરણ, ઉત્તરા ભાદ્રપદા, અને રેવતી એ ત્રણ નક્ષત્રોની મીન રાશિ થાય છે.) જાણે રાજાના મિત્રોનો નાશ કરવાજ જતો હોય તેમ મંગળ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાંથી વક્ર થઈને અનુરાધા નક્ષત્ર તરફ જાય છે. (વિશાખાનું ચોથું ચરણ, અનુરાધા અને જ્યેષ્ઠા એ ત્રણ નક્ષત્રોની વૃશ્ચિક રાશિ થાય છે.) ધૂમકેતુ ચિત્રાનક્ષત્રને પીઠે છે, ચંદ્ર ક્ષીણ થઈ ગયો છે, અને રાહુ રવિ સમીપ જાય છે. '

ત્યાર પછી બીજીપર્વના ૩ જા અધ્યાયમાં તે સમયના ગ્રહોની સ્થિતિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

' જ્યેષ્ઠિ વારંવાર તપી જાય છે. અને રાહુ સૂર્યની સમીપ જાય છે, એક ધૂમકેતુ ચિત્રા ઉપર એટલે તુલારાશિમાં છે, અને બીજો ધૂમકેતુ પુષ્ય ઉપર એટલે ઠંઠરાશિમાં છે. મઘા ઉપર એટલે સિંહ રાશિમાં વક્ર મંગળ છે, અને શ્રવણ

૧. સમીક્ષણં વર્તતે મૂમિરકં રાહુરુપેતિ ચ ।

જ્વેતોગ્રહસ્તથા ચિત્રાં સમતિક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ।

ધૂમકેતુર્મઘાધોરઃ પુષ્યં ચાક્રમ્ય તિષ્ઠતિ ॥

મઘાસ્વહારકો વક્રઃ શ્રવણે ચ વૃહસ્પતિઃ ।

મર્ગ નક્ષત્રમાક્રમ્ય સૂર્યપુત્રેણ પીઢયતે ॥૧૬॥

શુક્રઃ પ્રોષ્ઠપદેપૂર્વે સમારુદ્ધ વિરોચતે ।

રોહિણી પીઢયન્યેધમુમૌ ચ રશિમાન્કરૌ ॥

ચિત્રાસ્થાત્યન્તરે ચૈવ ધિષ્ઠિતઃ પરુપો ગ્રહઃ ।

વક્રાનુગ્રહઃ કૃત્ત્વા ચ શ્રવણં પાંચકગ્રમઃ ।

મર્ગેરાશિ સમાવૃત્ય લોહિતાદ્યા વ્યવસ્થિતઃ ॥

બીજીપર્વ. અ. ૩

ઉપર એટલે મકર રાશિમાં ગુરુ છે. શનિ ઉત્તરાશ્વિનીને એટલે કન્યા રાશિને પીડે છે. શુક્ર પૂર્વાભાદ્રપદા ઉપર એટલે કુંભરાશિમાં છે. ચિત્રા અને સ્વાતિની વચ્ચે એટલે તુલારાશિમાં રહિને પદ્મગ્રહ રાહુ સૂર્યચંદ્રને પીડે છે, તથા રાહિણી નક્ષત્રને એટલે વૃષભ રાશિને પણ પીડે છે. બૃહસ્પતિ ને શ્રવણ નક્ષત્ર ઉપર છે, તે શ્રવણનક્ષત્રને વક્રગતિથી મંગળ પીડા કરી રહ્યો છે.’

કાર્તિક* મુદિ ૧૩ ને દેવતી નક્ષત્રમાં કૃષ્ણે સંધિ કરવા

આ ઉપરથી ગ્રહોની ગિતિ નીચે પ્રમાણે આવે છે.

૧. કૌમુદે માસિ દેવત્યાં શરદન્તે હિમાગમે । ડયોઃ

આજ્ઞાપયશ્ચરાક્ષસ્તાન્વાર્થિવાસપ્તચેતસ ।

પ્રયાગ્ધં યૈ કુરુક્ષેત્રં પુરુષોડ્યંતિપુનઃ પુનઃ ॥ તથોગ.

તતસ્તે પૃથિવીપાલાઃ પ્રયયુઃ સહસૈનિકા ।

મીઞ્મં સેનાપતિ કૃત્વા સંહૃષ્ઠાઃ કાલઘોદિતાઃ ॥ ઘ

યદગ્ર યુક્તં માતં ચ તદિધત્સ્વ ત્રિશંપતે ॥ ૧૫૦

— ચત્વારિશદદ્વાન્યથ મૈ ચ મે નિઃસૃતસ્ય ઘૈ ।

પુરુષેણ સંપ્રયાતોડસ્મિ અગ્રણે પુનરાગતઃ ॥ ગદા

માટે હૃસ્તિનાંપુર પ્રયાણ કર્યું, અને કાર્તિક વદિ ૬ ને દિવસે પુષ્યનક્ષત્ર હોવાથી ત્યારે દુર્ગોધને પોતાના લક્ષ્મીને દુર્ગેશ્વર તરફ દુર્ગ કરવા હુકમ કર્યો, ત્યારે કૃષ્ણે શ્રાધિની આશા છોડી અને પાછા વિરાટનગરમાં આવી પાંડવોને કહ્યું, કે હવે યુદ્ધ શિવાય બીજી ગતિ નથી. તેથી પાંડવો પણ દુર્ગેશ્વરમાં ગયા અને માર્ગશીર્ષ વદિ ૧ ને દિવસે મૃગશીર્ષનક્ષત્રમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો, અને ૧૮ દિવસ પછી એટલે પોષ સુદિ ૪ ને શ્રવણ ઉપર યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. ળગરામ જેઓ કાર્તિકવદિ ૬ ને પુષ્ય નક્ષત્ર ને દિવસે તીર્થ યાત્રા કરવા ગયા હતા, તેઓ ૪૨ દિવસ પછી યુદ્ધ સમાપ્તિને દિવસે, એટલે પોષ સુદિ ૪ ને શ્રવણનક્ષત્રને દિવસે પાછા આવ્યા, અને માઘ વદિ ૧૦ ને દિવસે ઉત્તરાયન થતાં ભીષ્મનો અંતકાળ થયો.

વળી ૧૨૮૪૫૫૫ અ ૧૧ મા જણાવ્યું છે, કે ૨૮૪૫૫૫૫ નવ ધ થયો તે દિવસે, એટલે મહાભારતના યુદ્ધના છેલ્લા દિવસ પોપ સુદિ ૪ ને દિવસે, સર્વ પૃથ્વીના ગળ યુધિષ્ઠિરના જન્મ-નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠા આગળ શુક્ર મગળ અને પુષ હતા

આ ઉપરથી ત્રિદ્વાન્ત શિરામણિ પ્રમાણે ગણિત ગતા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૬૩ ના એટલે શાક પૂર્વે ૧૬૭૧ ના કાર્તિક સુદિ ૧૫ તથા કાર્તિક વદિ અમાવાસ્યાના ગ્રહ કંઈક આવી પરિસ્થિતિને મળતા આવે છે, એમ જણાયાથી તે અત્રે આપ-વામા આવ્યા છે

શાક પૂર્વે ૧૬૭૧ ના કાર્તિક સુદિ ૧૫ આશરે ધ ૭ ચંદ્રગ્રહણ ભરણી નક્ષત્ર

આ વર્ષમા કાર્તિક સુદિ ૧૫ થી કાર્તિક વદિ ૩૦ સુધીનું પખવાડીયું ૧૪ દિવસનું આવે છે આજ પખવાડીયું ૧૩ દિવ-

૮	૬	૧
૯	૭ ૨ ૨૧	૨
૧૧	૧૦	૩
૧૨	૧૧ ચં	૪

સ્પષ્ટ ગ્રહ

૨	ચં	૨૧
૬	૦	૬
૨૧	૧૯	૨૯
૩	૩૯	૫૩
૨૮	૪૮	૧૫

૧. મૃગસુત્રધરાપુત્રો શશિજેન સમન્વિતો

ચરમ પાણ્ડુપુત્રાણાં પુરસ્તાત્ સર્વભૂમુજામ ॥

શલ્ય. અ, ૧૧-૧૬

મનું ક્રતું એમ ૧ મહાભારતમા જણાવ્યું છે. પણ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ષમાં ૧૩ દિવસનું પખવાડીયું આવી શકતું જ નથી એમ ગ્રા. દીક્ષિતે પોતાના ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં સાબીત કર્યું છે. તેથી ૧૪ દિવસનું પખવાડીયું તે વખતે હોવું જોઈએ એમ આપણને લાગે છે.

શાકવર્ષે ૧૮૯૩ ના કાર્તિક વર્ષે અમાવાસ્યા આશરે ધ. ૧૦ વિશાખા આશરે ધ. ૧-૪૫ પછી અનુરાધા; સૂર્યગ્રહણ.

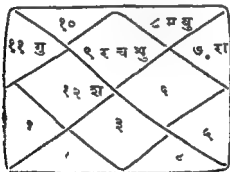
૨૫૯ શ્રેષ્ઠ.

ર.	ચં.	મં.	શુ.	ગુ.	શુ.	શ.	રા
૧)	૭	૭	૬	૧૦	૬	૧૧	૬
૫	૦	૧	૨૪	૮	૨૯	૧૮	૨૯
૧૦	૫૩	૩૨	૧૧	૪૪	૩૮	૨૧	૮
૧૧	૫૫	૫૬	૫૬	૩૪	૩૬	૯	૩૩
વક્ર				વક્ર			

આ વખતે કાર્તિક સુદિ પૂનમે તથા કાર્તિક વદિ અમા વાસ્યાએ એમ બે ગ્રહણ થાય છે કાર્તિક વદિ ૮ ને દિવસે દુર્યોધને પુષ્ય નક્ષત્રમા મૈત્ર્યને મોકલ્યુ તે દિવસના ગ્રહો જે ઉત્તરોગપર્વમા આપ્યા છે, તેની માથે શનિ મગળ રાહુ અને સૂર્ય મળે છે માત્ર મગળ વક્ર નથી આવતો વળી શક્ય પર્વમા જણાવ્યા પ્રમાણે સુદને અરાહમે દિવસે એટલે પૌષ સુદિ ૪ ઉપર સુધિધિરના જન્મનક્ષત્ર જ્યેષ્ઠા આગળ શુક્ર મગળ અને બુધ આવે છે પૌષ સુદિ પડવાને દિવસે એ ત્રણ ગ્રહો નીચે પ્રમાણે આવે છે

ઈ સ પૂર્વે ૧૮૯૩ ના પૌષ સુદિ ૧, મૂળ નક્ષત્ર—

ગ્રહગ્થિતિ

પ્રતિપદના સ્પષ્ટ ગ્રહ

ર	ચ	મ	શુ	ગુ	શુ	શ	રા
૮	૮	૭	૭		૮		
૧	૮	૧૦	૧૨		૨૨		
૪૨	૫૫	૧૨	૫૧		૧૫		
	૪૯	૮	૫૩		૫૬		

શાકપૂર્વે ૧૯૭૧ માં આટલે સુધી આપણે અહરિથિતિ મેળવી શકીએ છીએ. ભીષ્મ પર્વના ત્રીજા અધ્યાયમાં યુદ્ધ વખતની જે અહરિથિતિ છે તે આપણને વાસ્તવિક લાગતી નથી, કારણ કે ઉદ્યોગપર્વમાં કાર્તિક વદિ ૬ ને દિવસે મંગળ જ્યેષ્ઠા આગળ હતો એમ જણાવ્યું છે, અને ત્યાર પછી ભીષ્મપર્વમાં યુદ્ધ શરૂ થયું તે વખતે-એટલે ૨૪ દિવસ પછી માર્ગશીર્ષ સુદિ પૂનમને દિવસે-મંગળ મધાનક્ષત્રમાં એટલે સિંહરાશિમાં હતો એમ જણાવ્યું છે, જે કોઈ પણ પ્રકારે જ્યોતિષશાસ્ત્રને ધોરણે મંલવતું જ નથી. તેથી ભીષ્મપર્વની અહની રિથિતિ મહાભારત જેવા મોટા ધાર્મિક ગ્રંથમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ બૌદ્ધકાળમાં તેમાં દાખલ કરવામાં આવી હશે, એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ છીએ. એટલે જ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે આપણે શાકપૂર્વે ૧૯૭૧ માં અર્થાત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૬૩ માં મહાભારતનું યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ.

વળી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયું છે, એવા નિર્ણય ઉપર રા. દીક્ષિત આવેલા છે. આ વેદાંગ જ્યોતિષમાં જણાવ્યું છે, કે જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્ર ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના આરંભમાં હોય છે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય છે. ભારતીય યુદ્ધનો કાળ આપણે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૬૩ નો માન્યો છે, તેથી વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયું તે પહેલાં ૪૮૩ વર્ષ ઉપર આ યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ. હવે અહલાધવ પ્રમાણે સંપાત ગતિ દર

વર્ષે ૧ કલા માનીએ તો ૪૮૩ વર્ષમાં સંપાત ૮ અંશ અને ૩ કલા આગળ પશ્ચિમ તરફ આવે છે. એટલે ભારતીય યુદ્ધને સમયે ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના ત્રીજા પાદ ઉપર એટલે કુંભરાશિના ૧ અંશ અને ૨૩ કલા ઉપર સૂર્ય આવતાં ઉત્તરાયણનો આરંભ થતો હોવો જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

આપણે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૬૩ ના માગશર વદિ ૧ થી યુદ્ધનો આરંભ માનેલો છે. આ પખવાડીયાના ૧૪ દિવસ તથા પોષ સુદિ ૪ સુધિના ૪ દિવસ મળી યુદ્ધના ૧૮ દિવસ થાય છે. યુદ્ધના ૧૦ મે દિવસે એટલે માગશર વદિ ૧૦ સાથે ૧૧ ને દિવસે ભીષ્મપિતામહ પડ્યા છે. તે દિવસથી ગણતાં માઘ વદિ ૮ સુધિ ૫૮ રાત્રીઓ પુરી થાય છે. અને માઘ વદિ ૧૦ સાથે ૧૧ ને દિવસે સૂર્યોદયથી ૩૦ ઘટી અને ૪ પળ પછી—એટલે સૂર્યાસ્ત પછી લગભગ ૪ ઘડી વીત્યા બાદ

૧ યુદ્ધને ૧૪ મે દિવસે જ્યારે વધ પછી રાત્રીયુદ્ધ થયું છે, અને ત્યા પાછલી ગતે છેક પ્રભાતને સમયે ચંદ્રકલાના ઉદયનું તથા એક ક્ષણમા જ અસ્તનું વર્ણન આવતું હોવાથી યુદ્ધ—વદિમા જ થયું છે, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

૨. અષ્ટપદ્માશતં રાજ્યઃ શયાનસ્વાય મે ગતાઃ । ઘન.
અ. ૧૬૭.

૩. વિનિવૃત્તે દિનકરે પ્રવૃત્તે ચોત્તરાયણે ॥ મનુ.
અ. ૧૬૮.

ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે, જે વખતે ભીષ્મનું અવસાન થયેલું હોવું બોધાયે. ‘ માષોડયં સમનુપાપ્તો માસઃ સીમ્પો યુધિષ્ઠિર । વિભાગશેષઃ પક્ષોડયં શુક્લો મયિતુમર્હતિ ’ ॥ જનુ. અ. ૧૬૭ એ શ્લોકનો અર્થ ‘ હે યુધિષ્ઠિર, આ ચાન્દ્ર માસ માસ ચાલે છે, અને આ પક્ષનો ત્રીજો ભાગ ખાકી રહેલો હોવાથી તે શુક્લ પક્ષ તરીકે ગણવાને યોગ્ય છે ’ એવો થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮૩ ના વર્ષમાં, જ્યોતિઃ શાસ્ત્રની સાથે સંબંધ ધરાવતાં મહાભારતમાં મળીઆવતાં ઘણાં ખરાં વચનોનો સમન્વય થઈ શકતો હોવાથી, આપણે તે વર્ષને ભારતીય યુદ્ધનું વર્ષ માની આગળ ચાલીશું.

ઐતિહાસિક પુરાવા ઉપરથી પણ એજ વર્ષ આપણને મળી આવે છે. રાજસૂયયજ્ઞ કરતા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને ભીમસેને મગધની રાજધાનીમાં જઈ જરાસંધનો વધ કરી તેના પુત્ર સહદેવને મગધની ગાદી ઉપર બેમાડ્યો, એવી હકીકત આપણને મહાભારતમાંથી મળી આવે છે. ત્યાર પછી

૧. ચાદ્ર માસની ગણતરી બે પ્રકારે કરવામા આવે છે. કેટલેક સ્થળે અમાવાસ્યાન્ત માસ ગણવામા આવે છે. વેદાગત્યોતિય ઉપરથી જણાય છે કે તે કાળમા અમાવાસ્યાન્ત માસની ગણતરી કરવામા આવતી હતી.

માઘશુક્લપ્રપન્નસ્ય પૌષકૃષ્ણસમાપિના ।

યુગસ્ય પચ્ચવર્ષસ્ય કાલજ્ઞાનં પ્રચક્ષતે ॥ વે. ૩૫૦..

આ ત્રણ પાછા ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા અને બધા પાંડવોએ દિગ્વિજયની તૈયારી કરી. ઉત્તરમાં અર્જુન, પૂર્વમાં ભીમસેન, દક્ષિણમાં સહદેવ અને પશ્ચિમમાં નકુલ, એમ ચારે લાઈઓ જય કરીને પાછા આવ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયયજ્ઞ કર્યો. પાંડવોનું આ ઐશ્વર્ય દુર્યોધનથી સહન થયું નહીં, અને તેણે પોતાની કપટ-જાળ પાથરી. યુધિષ્ઠિર તેમાં ફસાયા, અને દુર્યોધન સાથે દૂત 'રમી તેમાં પોતાનું' રાજપાટ શુભાવી બેઠા. ત્યારપછી પાંડવોએ ૧૨ વર્ષનો વનવાસ ભોગવ્યો, અને ૧૩ મે વર્ષે તેમણે વિરાટ રાજ્યને ત્યાં શુભ નિવાસ કર્યો. ૧૩ વર્ષ પૂરાં થતા બરોબર તેઓ પ્રગટ થયા, અને કૌરવોને હરાવી વિરાટ રાજ્યની ગાયો પાછી લાવ્યા. વિરાટ રાજ્યએ અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ સાથે પોતાની પુત્રી ઉત્તરાને પરણાવી, અને આ વિવાહોત્સવમાં લાગ લેવા ઘણા દૂરના રાજ્યો આવ્યા. લગ્નની સમાપ્તિ થયા પછી બધા રાજ્યોની મલાહથી પાંડવોએ જુદા જુદા રાજ્યો તરફ દ્વેષે મોકલી મૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યું, અને તમારે છેવટનો નિર્ણય મને જણાવજો એમ કહી કૃષ્ણ દ્વારકા ગયા. બધા રાજ્યોને દ્વેષે દ્વારકા આમંત્રણે મોકલાવી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને તેડવા દ્વારકાં ગયો. ત્યાં તેણે દુર્યોધનને આવી પહોંચેલો જોયો. દુર્યોધનને શ્રીકૃષ્ણે યાદવમૈન્ય આપ્યું, અને પોતે અર્જુનની સાથે તેનું સાંરથ્ય કરવા પાંડવોના મૈન્યમાં જોડાયા. પાંડવોને સહાય કરવા મદ્રદેશનો રાજા મોડું મૈન્ય લઈને આવતો હતો, તેને પ્રપંચ કરીને દુર્યોધને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો, આવી રીતે બેઉ પક્ષોના મૈન્યની જમાવટ થઈ ગયા પછી, મામસામા દ્વેષે મોકલવાની શરૂઆત થઈ; પણ જ્યારે તેનું કંઈ પરિણામ

આવ્યું નહીં, ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૩ ને રેવતી નક્ષત્રને દિવસે શ્રીકૃષ્ણને પાંડવોના દૂત તરીકે મોકલવામાં આવ્યા, અને જ્યારે તેઓ કેઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન કરી ન શક્યા, ત્યારે છેવટે યુદ્ધ શિવાય બીજી ગતિ નહીં હોવાથી યુદ્ધનો આરંભ થયો. આ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે સહદેવનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી ૧૯^૧ વર્ષ વીત્યા બાદ યુદ્ધનો આરંભ થયો જોઈએ. એટલે સહદેવના રાજ્યારોહણના સમયમાંથી આપણે જો ૧૯ વર્ષ બાદ કરીએ તો યુદ્ધનો સમય આવી શકે. અર્થાત ઈ.સ. પૂ. ૧૯૧૨-૧૯=ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૯૩ ના અરસામાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

વળી ^૧વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના ચોવીસમા અધ્યા-

૧ દિગ્વિજયના.	૩ વર્ષ.
રાજસૂયનું	૧ વર્ષ.
દૂતમાં પ્રવૃત્તિ માટે	૧ વર્ષ.
વનવાસ તથા ગુપ્ત નિવાસ.	૧૩ વર્ષ.
ઉત્તરાણું લગ્ન સેન્યની જમાવટ તથા દૂતપ્રેષણ.	૧ વર્ષ.
	<hr/> ૧૯ વર્ષ.

૨ મમર્ષીણાં ચ યૌ પૂર્વૌ વૃર્યેતે ઉદિતૌ દિવિ ॥

તયોસ્તુ મધ્યનક્ષત્ર દૃશ્યતે ચત્સમં નિશિ ॥

તેન સમર્પયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યદ્દશત નૃણામ ॥ ૩૩ ॥

તે તુ પારીક્ષિતે કાલે મઘાસ્વાસન્નિગ્નજોત્તમ ॥

તદા પ્રયુક્તઘ્નકલિર્દશાદ્દશતાત્મકઃ ॥ ૩૪ ॥

વિષ્ણુપુરાણ. અશ. ૪-૨૪

યમા ભવિષ્યના રાજાઓનું વર્ણન કરી છેવટે જણાવ્યું છે, કે પશ્ચિમ રાજાના સમયમાં અપ્તર્ધિઓનો મધાનક્ષત્રની સાથે યોગ હતો. અને તે વખતે ઈસ્રિયુગના ૧૨૦૦ વર્ષ વીતી ગયા હતા જો કે આ એક િયુગની ગણતરી સાથે મહાભારતના

૧ વેદકાળમાં પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો હતો, એમ આપણે વેદાગ ન્યોતિપ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ તે વખતે આદ્યમાસ પ્રચલિત હોવો જોઈએ એમ આપણે નીચેના મંત્ર ઉપરથી તથા પૌર્ણીમાંથી અને અમાવાસ્યા ઉપર ધણા યજ્ઞો કરવાના કહેલા હોવાથી જાણી શકીએ છીએ

વેદમાસો ધૃતવ્રતા દ્વાદશ પ્રજાપતઃ । વેદા ય ઉપજાયતે ॥
શ્રુત્યેદ મં. ૧-૬-૨૬

જે વર્ષે પ્રજાવાળા બાર માસ જાણે છે, અને જે તેઓ અધિક માસ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે
, વેદના કાળમાં સામાન્ય રીતે મો વર્ષનું જ આયુષ્ય હતું, એમ નીચેના મંત્ર ઉપરથી આપણને સમજાય છે.

અર્ષદ્વિરગ્ને અર્ષતો નૃમિર્નૃમ્યોરૈર્ધૌરાન્યનુયામાત્પ્રાતાઃ ।
ઈશામાસઃ પિતૃવિત્તસ્યરાયો વિશ્વસ્ય શતદિમાનો અશ્યુ ॥
શ્રુ મ ૧-૧૨-૭૩

હે અગ્નિ તારા રક્ષણ નીચે રહી અમારા ઘોડાઓ વડે ગત્રુઓના ઘોડાઓને, અમારા માણસો વડે ગત્રુઓના માણસોને અને અમારા પુત્રો વડે શત્રુઓના પુત્રોને મારી શકીએ, અમારા વડિલોની મિત્રકતન માલીક વધએ, અને અમારા વિદ્વાન પુત્રો સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે, તેમ છું કર.

યુદ્ધનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, તો પણ મહાભારતના યુદ્ધના સમયનો નિર્ણય કરવામાં તે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ લાગવાથી અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આપણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૬૩ ની સાલને મહાભારતના યુદ્ધનો સમય માની તેમાં ૧૨૦૦ વર્ષ ઉમેરીએ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૬૩ ની સાલ આવે છે, અને તેમાં ચાલુ ઇ. સ. ના ૧૯૨૭ વર્ષ ઉમેરીએ તો ૫૦૨૦ વર્ષથી કળિયુગનો આરંભ આવે છે. ચાલુ પંચાંગની ગણતરી પ્રમાણે કલિયુગના ૫૦૨૮ વર્ષ ગયા છે, અને તેની સાથે ઉપરનો સમય લગભગ મળતો આવે છે. તેથી આપણે મહાભારતનું યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૬૩ ના અરસામાં થયું હોવું જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર ગદ્યાં પ્રમાણિતી આવી શકીએ છીએ.

હવે આપણે યાજ્ઞવલ્કયના સમયનો અથવા સ્મૃતિકાળનો નિર્ણય કરીશું. શ્રી રામચંદ્રના પુત્ર 'કુશના' વંશમાં રામચંદ્રથી ૨૦ મી પેઢીએ હિરણ્યનાભ નામનો રાજા થઈ ગયો છે. આ હિરણ્યનાભ જૈમિનિનો શિષ્ય હતો, અને તે મહાયોગીશ્વર હતો. તેની પાસેથી યાજ્ઞવલ્કયે યોગનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. હિરણ્યનાભથી ૧૨ મી પેઢીએ જૃહ્ણલ નામનો રાજા થઈ ગયો છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં આ જૃહ્ણલને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુએ માર્યો હતો. તેથી જો આપણે હિરણ્યનાભ અને જૃહ્ણલ વચ્ચેનું અંતર કાઢીએ તો મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં

તેટલાં વર્ષ ઉપર યાજ્ઞવલ્ક્ય થઈ ગયા હોવા જોઈએ એવો નિર્ણય આપણે કરી શકીએ.

જરાસંધના પુત્ર સહદેવના વંશના ૨૩ રાજાઓએ મગધની ગાદી ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, એ વાત આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તે તે ઉપરથી દરેક પેઢીને માટે આપણે ૪૦ વર્ષ નક્કી કરી શકીએ છીએ. આ ગણતરી પ્રમાણે હિરણ્યનાભ અને જૃહણસ વચ્ચે ૪૮૦ વર્ષનું અંતર આવે છે. તેથી મહાભારતના યુદ્ધની પહેલાં આશરે ૪૮૦ વર્ષ ઉપર એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૯૩+૪૮૦=ઇ. સ. પૂ. ૨૩૭૩ માં યાજ્ઞ વલ્ક્ય થયા હોવા જોઈએ, એવો આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ. આજ મમયમા પગશર બ્યામ વિગેરે સ્મૃતિકાળે થયેલા હોવાથી સ્મૃતિઓનો પણ આજ મમય કદપી શકાય છે.

આ હિરણ્યનાભ રામચંદ્રથી ૨૦ મી પેઢીએ થયેલા હોવાથી, દરેક પેઢીનાં ૪૦ વર્ષ ગણતાં ૮૦૦ વર્ષ આવે, તે હિરણ્યનાભના તથા યાજ્ઞવલ્ક્યના મમયમા ઉમેરવાથી રામચંદ્રનો સમય નીકળી શકે છે. અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૭૩+૮૦૦=ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૭૩ માં શ્રી રામચંદ્ર થયા હોવા જોઈએ એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

મનુથી રામચંદ્ર ૩૬ મી પેઢીએ થયા છે, એમ રામાયણમાં 'જણાવ્યું' છે. એટલે મનુ અને રામચંદ્ર વચ્ચે ૩૫

પેઢીઓનું અંતર છે. દરેક પેઢીનાં ૪૦ વર્ષ ગણતાં બેઉ વચ્ચે ૧૪૦૦ વર્ષનું અંતર આવે છે. રામચંદ્રના સમયમાં જોટલે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૭૩ માં આપણે ૧૪૦૦ ઉમેરીએ તો ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭૩ આવે છે, અને તે મનુ તથા સમર્પિઓનો સમય અથવા વેદકાળ કહી શકાય. અર્થાત્ ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭૩+ આશુ સન ૧૯૨૭=૬૫૦૦ વર્ષ પહેલાં મનુ તથા સમર્પિઓ થઈ ગયા હોવા ભેદ્ય, એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ.

આવી રીતે રામાયણ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં આપેલી રાત્તઓની વંશાવળીઓ ઉપરથી આપણે એકંદર આશરે નીચે પ્રમાણે કાળનો નિર્ણય સમજીને તે તે કાળના રાજ્યતંત્રનું અવલોકન કરીએ.

આશુ સમયથી
કેટલાં વર્ષ પૂર્વે

૧. ચંદ્રગુપ્તનો સમય.	ઇ. સ. પૂ.	૩૧૨	૨૨૩૯
૨. મહાભારતના સુદ્ધનો સમય.	ઇ. સ. પૂ.	૧૮૬૩	૩૮૨૦
૩. યાજ્ઞવલ્ક્યનો અને ધર્મ સૂત્રકારનો			
‘તથા સ્મૃતિઓનો સમય.	ઇ. સ. પૂ.	૨૩૭૩	૪૩૦૦
૪. રામાયણનો સમય	ઇ. સ. પૂ.	૩૧૭૩	૫૧૦૦
૫. વેદકાળ અથવા ‘મનુ તથા			
સમર્પિઓનો સમય	ઇ. સ. પૂ.	૪૫૭૩	૬૫૦૦

આ પ્રમાણે આપણે દર પેઢી માટે જોઈમાં જોઈનાં વર્ષ ગણીને નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ. દરેક કાળમાં કેટલાક સમ-

કાલીન રાજાઓ તથા ઋષિઓ આપણને મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી તેમના વંશની કેટલા વર્ષની એક પેઢી ગણવી, તેનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. આમાં એક વાત આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. મનુ અથવા ઇશ્વાકુના વંશને કરતા જનક જેવા રાજર્ષિની તથા અત્રિ જેવા મહર્ષિની દરેક પેઢીના વર્ષ ૪૦^૧ કરતાં વિશેષ આવે છે. આ ઉપરથી નગરેશમા રહી રાજવૈલવ લોગવનાર રાજાઓ કરતા અરણ્યની સ્વચ્છ હવામાં રહી સાદું જીવન ગાળી પ્રજા વર્ગના કલ્યાણમાં તત્પર રહેનાર ઋષિઓ વધારે શારીરિક તથા માનસિક બળવાળા હોવાથી, પ્રાચીન કાળમાં તેઓ રાજસત્તાનો નિગ્રહ કરી શકતા હશે, એમ આપણે અમણ શકીએ છીએ. હવે આપણે જુદા જુદા મમયોમા રાજ્યતંત્ર કેવા પ્રકારનું ચાલતું હતું, અને રાજ્યતંત્રમાં મમયે સમયે ફેરફાર થવાથી તેની અસર રાજ્ય પ્રજાની મત્તા તથા રાજ્ય પ્રજાના ધર્મો ઉપર કેવી થઈ તેનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વેદિક સમયનું રાજકીય બધારણ.

વેદધર્મના પ્રવર્તક સમર્પિઓ તથા મનુ આજથી આશરે સાડા છ હજાર વર્ષ પૂર્વે ચર્ચ ગયા હોવા જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે જુદાં જુદાં પ્રમાણોથી આવી શક્યા છીએ, આ સમર્પિઓ તથા મનુની સંતતિ 'આર્યો' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે; અને અદિના આદિ પુરૂષ વ્રક્ષા પામેથી તેમને મળેલા જ્ઞાનના સંગ્રહરૂપ વેદ, તેના મૂળ સ્વરૂપમાંજ પરંપરા દ્વારા આપણા સુધી ઉતરી આવ્યો છે. આખી દુનિયાનો જુનામાં જુનો ગ્રંથ વેદ છે, એમ આપણા હેશના તથા પરદેશના પ્રાચીન તથા નવીન વિદ્વાનો માને છે, અને વેદકાળની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન મેળવવા સાડા આ વેદરૂપી અમુદ્રતું તેઓ મથન કર્યાજ કરે છે. વેદમાં જણાવેલા જુદા જુદા પ્રદેશોનાં, રાજાઓનાં, દેવતાઓનાં, ઋષિઓનાં, યજ્ઞોનાં તથા યુદ્ધોનાં વર્ણનો ઉપરથી જ આપણે તે કાળની ધાર્મિક સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ, કારણ કે અતિ પ્રાચીન સમયની માહિતિ આપનારું બીજું કંઈ પણ સાધન આપણને મળી આવતું નથી.

૧ દેવોમાં આતુર્વણ્ય.

વેદના મંત્રોમાં આપણને રાજ, વિશ્વતિ, પુરોહિત, રાધ્, વિપ્ર, ઋષિ, યજ્ઞ, વિશ્, શ્વ, સેનાપતિ, ધર્મ ઇત્યાદિ શબ્દો મળી આવે છે. ૧ દેવોમાં અગ્નિ અને બૃહસ્પતિને બ્રાહ્મણ ગણ્યા છે. ઇન્દ્ર (દેવોનો રાજા), વરુણ (જળદેવતાઓનો રાજા), સોમ (બ્રાહ્મણોનો રાજા), રૂદ્ર (પશુઓનો રાજા), પર્જન્ય વિદ્યુત્ આદિનો રાજા, યમ (પિતૃઓનો રાજા), મૃત્યુ (રોગાદિનો રાજા), અને ઇશાન (તેજસ્વી પદાર્થોનો રાજા) ઇત્યાદિ દેવોને ક્ષત્રિય ગણેલા છે. વસુગણ, રૂદ્રગણ, આદિત્ય-ગણ, વિશ્વદેવા અને મરુતગણ એવા જે જે દેવો ગણ રૂપે છે, તેમને વૈશ્ય ગણેલા છે. અને પૃથ્વીના અધિક્રાતા દેવ પૂષનને શ્વ ગણેલો છે.

વેદમાં આ ચારે વર્ણોના દેવોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તે માટે આપણે તેવા કેટલાક મંત્રો તરફ આપણી દૃષ્ટિ દેશીએ.

૧ અગ્ને મહાં અસિ બ્રાહ્મણભારત । પે.

બ્રહ્મ ઐ દેવાનાં બૃહસ્પતિઃ ॥ ય. અ. ૩-૨

તદ્દેવ્યોરૂપમન્યસૃજત્ ક્ષત્ર યાન્યેતાનિ દેવતાક્ષત્રાણિ
 ઇન્દ્રા ઘરુણ સામો રુદ્રઃ પર્જન્યો યમો મૃત્યુરીશાનઃ ॥
 મવિશમસૃજત્ યાન્યેતાનિ દેવજાતાનિ ગણશ આઠયા-
 યન્તે ધમયો રૂદ્રા આદિત્યા વિશ્વેદેવા મરુતઃ । તમય
 શૌદ્રં વર્ણમસૃજત્ પૂષણમ્ । તદેતદ્ બ્રહ્મ શત્ર યિટ શૂદ્રસ્ત-
 દાગ્નિનૈય દેવેષુ બ્રહ્મ મમયત્ । વૃ૦ ૧-૪.

‘હિ ૧અગ્નિ, તારા ૨૧ ૨પ્રકારના ગુહ્ય યજ્ઞો તારામાજ્ય પ્રતિષ્ઠિત છે અર્થાત્ આ યજ્ઞો તાગ શિવાય કરી શકાતા નથી. જેઓ યજ્ઞના ૩અધિકારી છે, તેઓ આ ગદ્યા યજ્ઞોનું જ્ઞાન સંપાદન કરી તારું યજ્ઞન કરે છે, અને તું તેમના પશુઓનું તથા તેમની સ્થાવર જંગમ મીલકતનું રક્ષણ કરે છે.’

‘હિ ૪અગ્નિ, જે યજ્ઞમા તુ ચોતરફથી આવી પહોંચું છું, તે યજ્ઞ દેવોને તૃપ્તિ આપવા સ્વર્ગમા જાય છે.’

‘હિ ૫અગ્નિ, તને હવિ આપનાર યજ્ઞમાનનું તું

૧ ત્રિઃમસ્ય યદ્ગુહ્યાનિ ત્વે હૃતપદાવિદમ્નિહિતાયજ્ઞિયાસઃ ।
તેઽભિરશ્નન્તે અમૃત સજ્જીયાઃ પશુઞ્ચસ્થાનૃચ્ચરણં ચ પાદિહી ॥

ઋ. ૧-૧૨-૭૨

૨ ઔપાસન હોમ, વૈશ્વદેવ વિગેરે સાત પાશ્વયજ્ઞો, અગ્નિયાધેય, દર્શપૃથ્વીમાસ વિગેરે સાત દ્વિવિયજ્ઞો, અને અગ્નિહોમાદિ સાત મોમયજ્ઞો છે.

૩ દ્રાહ્મણો વૈશ્વ રાજન્યો વા વૈશ્યો વા તે દિ યજ્ઞિયાસઃ ।

શતપથ. ૩-૧-૧-૧

૪ મગ્ને યં યજ્ઞમધ્વરં વિશ્વતઃ પરિમૂરસિ ।

સ હૃદેવેષુ મણ્છતિ ॥

ઋ. ૧-૧-૧.

૫ યદહ દાશુપે ત્વમગ્ને મઘ્નં કરિષ્યસિ ।

સ નઃ પિતેષ્વ સુનવે સઘસ્થ નઃ સ્થસ્તયે ॥

ઋ. મં. ૧-૧-૧

કલ્યાણ કરે છે. જેમ પિતા પુત્રની પાને રહી તેનું કલ્યાણ કરે છે, તે પ્રમાણે તું અમારું કલ્યાણ કર.'

‘ ૧ હોતાના મુખમા નિવાસ કરીને, જે મંત્રોમા ઇન્દ્ર વરુણ, મિત્ર અને અર્યંમા દેવોની સ્તુતિ આવે છે, તે મંત્રો બૃહસ્પતિ પોતેજ લખે છે ’

‘ ૨ બૃહસ્પતિ પોતાના જાળમા ક્ષાત્રજાગ નેડીને વરુણાદિ રાજાઓની માથે રહી શત્રુઓનો મંહાર કરે છે લય-કર મુદ્રમા પણ તે અડગ ગ્રહે છે. આ વળાદિ આયુધવાળા બૃહસ્પતિને ખીજે કોઈ પણ દેવ નાના મોટાં મુદ્રોમા પ્રવૃત્ત કરી શકતો નથી, તેમજ તેની આજ્ઞાનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. ’

‘ ૩ મમુદ્રની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા, રથમાં બેસીને

૧ મનૂન યજ્ઞગણસ્પતિર્મેન્ત્રં ચદત્યુવચ્યમ ।

યસ્મિન્નિન્ત્રો યરુણી મિત્રો અર્યંમા દેવા ભોક્તાંસિ ચકિરે ॥

ઋ. મં. ૧-૮-૪૦

૨ ઉપક્ષત્ર પૃષ્ઠીત હન્તિ રાજામિર્મયે ચિત્સુક્ષિતિ દધે ।

નાસ્ય ષર્તા ન તરુતા મદાધને નાર્મં અસ્તિ યજ્ઞિણ ॥

ઋ. મં. ૧-૮-૪૦

૩ ઇન્દ્ર ચિશ્વા અધીષ્ઠન્તસમુદ્ર વ્ય ચ સંગિરઃ ।

રયીતમં રયીનાં યાજ્ઞાનાં સત્પતિં પતિમ ॥

ઋ. મં. ૧-૩-૧૧

ચુદ્ધ કરનાર ચોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ, અન્નના સ્વામી, અને મન્માર્ગે
આલનારાઓનું પાલન કરનાર ઇન્દ્રને અમારી સ્તુતિઓએ
સમૃદ્ધ બનાવ્યો. ’

‘ હે ઇન્દ્ર, સુશ્રવસ રાજાની જોડે ચુદ્ધ કરવા આવેલા
૨૦ જનપદના રાજાઓને, તેમના સાઠહજાર અનુમાયીઓ સાથે,
તેં તારા અકબડે હરાવ્યા. ’

‘ હે ઇન્દ્ર, તેં નય તુર્વશ અને યદુ ઓ ત્રણ રાજા-
ઓનું રક્ષણ કર્યું. તેં નય્યકુળના તુર્વીતિનું પણ રક્ષણ કર્યું,
તથા તેમના રથોનું અને અશ્વોનું પણ તેં રક્ષણ કર્યું. તેં
શંખરનાં ૯૯ પુરોનો નાશ કર્યો. ’

‘ હે મહતો, તમારાં વેગવાળાં વાહનોમાં બેસીને તમે
કર્મભૂમિમાં જાઓ, અને ત્યાં આગળ જે નોકરો તમારી સેવા
કરે તેમના ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ. ’

૧ ત્યમેતાઙ્ગજનરાક્ષોદ્વિદશા યમ્ધુના સુશ્રવસોપજન્મુષઃ ।
પરિસહસ્રાનયર્નિનયધુતોનિષક્રેણરથ્યા દુષ્પદાટ્વજક્ ॥
ઋ મં. ૧-૧૦-૫૩.

૨ ત્વમાવિય નયં તુર્વશં યદું ત્વં તુર્વીતિવચ્ય શતક્રતો ।
ત્વંરથમેતશંકૃત્વ્યે ધને ત્વંપુગોનયર્તિર્દમયો નય ॥
ઋ મં. ૧-૧૦-૫૪

૩ પ્રયાતશીભમાશુભિઃ મન્તિકણ્વેપુયોદુષઃ ।
તત્રીપુમાદયાધ્યૈ ॥
ઋ મં. ૧-૮-૩૭

‘ ‘મરૂતો સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોની સાથે રહીને વરસાદ વરસાવી પ્રાણીઓને મુખી કરે છે, અને પોતાની સ્તુતિ કરનાર ઋત્વિજોની સાથે હવિનું લક્ષણ કરે છે. ’

‘ હે ‘પૂષન, અમને સુશોભિત ઔષધિઓવાળા માર્ગેથી લઇ જા, જેથી માર્ગમાં અમને નવો ઉપદ્રવ નડે નહીં. ’

૨ આર્યોમાં આતુર્વણ્ય ઓવસ્થા.

આવી રીતે વેદના મત્રોમા જુદા જુદા દેવોનાં જુદાં જુદાં કર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણા પ્રાચીન આર્યોની આતુર્વણ્ય ઓવસ્થાના ઈખીજરૂપ આ દેવોની આતુર્વણ્ય ઓવસ્થા છે, અને તેથી આર્યોના આતુર્વણ્યના ધર્મો પણ વેદમા વર્ણવેલાં દેવોના નામોનાં નિર્વચનોને તથા કર્મોને અનુસરીને

૧ શ્રિયન્નેક માનુષિઃ સંમિમિશ્ચિરેત્તેરિમિમિસ્તઋકવમિઃ
સુહાદયઃ । તે વાસીમન્ત ઇષ્મિણો અમીરઘોષિત્રેમિ-
યસ્ય મારુતસ્ય ધામ્નઃ ॥ ઋ. મં. ૧-૧૪-૮૮

૨ અમિસૂયયસં નય નયજ્ઞારો અચ્ચન્ને ।

પૂષન્નિહ ક્રતુંવિદ. ॥

ઋગ્વેદ.

૩ ‘અહ એકલું કર્મ કરવાને સમર્થ થયું નહીં, ત્યારે તેણે પ્રથમ જુદા જુદા વર્ણના દેવો સરળતા, અને પછી પૃથ્વી ઉપર પણ આતુર્વણ્ય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, અને છેવટે અધાનો નિગ્રહ કરનાર ધર્મને ઉત્પન્ન કર્યો, એમ જુદાદારણ્યકમા જણાવ્યું છે.

૫ ૧-૪-૧૪

૩ આ.

ઠરાવવામાં આવ્યા છે, એમ આપણને જણાય છે. વેદમાં અગ્નિ તથા બૃહસ્પતિને ગ્રાહણ તરીકે વર્ણવેલા છે, અને તેમનાં કર્મોને અનુસરીને ઋષિ વર્ગના ધર્મો વ્યાપ્ત છે. ઇન્દ્રનું એક મોટા યોદ્ધા તરીકે વર્ણન કરેલું છે, અને તેને અન્નાર્ગે ચાલનારાઓનું પાલન કરનાર તથા શત્રુઓનો મંહાર કરનાર દેવોનો રાજા ગણેલો છે. વરુણનું પણ તેવું જ વર્ણન આપણા જોવામાં આવે છે. આ ઇન્દ્ર વરુણાદિ દેવોનાં જે જે કર્મોનું વેદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે તે કર્મોને અનુસરીને ક્ષત્રિય વર્ણના ધર્મો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. મરૂતોનો ગણ મેધને ચોતરફથી ખેંચી લાવી લોકોને વૃદ્ધિરૂપી ધન આપી સુખી કરે છે. આ મરૂત વિગેરે દેવગણોનાં કર્મોને અનુસરીને ૧વૈશ્ય વર્ણના ધર્મો ઠરાવવામાં આવ્યા છે. દેવોમાં પૂવનને શ્રદ્ધ ગણેલો છે, અને જો કે બીજા દેવોના જેવી તેની લબ્ધ સ્તુતિના મંત્રો જોવામાં આવતા નથી, તો પણ આખા વિશ્વનું પોષણ કરનાર તે છે એમ જણાવ્યું છે. આ દેવનાં કર્મોને અનુસરીને શ્રદ્ધ વર્ણના ધર્મો ઠરાવવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત વેદમાં વપરાયેલા ૧પચક્ષિતયઃ પંચજનાઃ પંચકૃતયઃ ઇત્યાદિ શબ્દોથી નિષાદ વર્ણ રૂપી આવે છે. આ

૧ દેવવિશઃ કલ્પયિતઃપ્રાજ્ઞાદિહુઃ । તાઃ કલ્પમાના અનુ મનુષ્યવિશઃ કલ્પન્તે । પે. ઘા. ૨-૩

૨ ય ઇકશ્વર્પણીનાં વસુનામિરજવતિ । ઇન્દ્રઃ પચક્ષિ-
તીનામ્ ॥ ઋગ્વેદ. ૧-૨-૭.

વર્ણના માણસો જંગલોમાં નિવાસ કરી પ્રાણીઓની હિંસા ઉપર પોતાનું ગુજ્જન અવાવતા હતા, અને પોતાની અતર વ્યવસ્થા માટે પોતાના વર્ણમાથી એક જણને નાન નીમતા આ નિષાદોના રાજાને 'નિષાદસ્થપતિ' કહેવામાં આવતો, અને તે વેદના મત્રો લખીને વૈદિક મત્રોથી રૂદ્ર દેવનું યજ્ઞ કરી શકતો. આપણે ગમાયણના પ્રકરણમાં જોઈશું, કે આ નિષાદસ્થપતિઓ જોડે 'જાનપદ' રાજાઓ ઘણા રનેહ મળેલા રાખતા. આ ઉપરથી આપણને એમ લાગે છે, કે વેદ કાળમાં રૂદ્રને પણ પૂષનું અધ્વનું વિગેરે રૂદ્ર દેવોનું વૈદિક મત્રોથી યજ્ઞ કરાવવામાં આવતું હશે પણ તેને માટે ચોક્કસ પ્રમાણ નહીં મળી આવવાથી આપણે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી.

૩ પણ યજ્ઞેદમાંથી આપણને એ મત્રો મળી આવે છે, જે વિચારણીય જણાય છે

૧ 'વાસ્તુમય રોદ્ર ચરુ નિર્વપેત્ । પતયા નિષાદ સ્થપતિ યાજયેત્ ।' -ઈતિ શ્રુતિ । અથ માધ્યમ તાત્પર્ય લિખાચાર્યોપદેશાદિના વિષય સપાદ્ય ધનિકો નિષાદ સ્થપતિ રોદ્રયાગ કુર્યાત્ । જૈમિનીયલ્લખ્યાય

૨ વસવાટવાળો પ્રદેશ

૩ . . યજ્ઞિયાસ પશ્વજના મમ દોષ જુષધ્યમ્ ॥

ઋ ૮-૧-૧૩-૪

યત્પાશ્વજન્યયા વિશેન્દ્રે ધોષા અસૃક્ષત ॥

ઇન્દ્રાદિ દેવો ગ્રાહણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ચદ્ર અને નિષાદ એ વર્ણો ઉપર શાસન કરે છે, તથા તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, એવું ઋગ્વેદના મંત્રોમાં વર્ણવેલું છે.

૩ ઋષિવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગ.

‘તેતરેયમાત્મજના રાજસૂયપ્રકરણમાં જણાવ્યું છે, કે ‘પ્રજાપતિએ યજ્ઞને ઉત્પન્ન કરી પછી ગ્રહ એટલે ગ્રાહણત્વ અને ક્ષત્ર એટલે ક્ષત્રિયત્વ ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી આ બે ધર્મોને અનુસરીને તેણે હુતાહ અને અહુતાહ એવી બે પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. ગ્રાહણત્વને અનુસરીને હુતાહ એટલે ગ્રાહણજાતિ ઉત્પન્ન કરી, અને ક્ષત્રિયત્વને અનુસરીને અહુતાહ એટલે ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને ચદ્ર એ ત્રણ જાતિ ઉત્પન્ન કરી, તેથી એ ત્રણ અહુતાહ થયા.’

વેદમાં ઋષિ વિષ્ણુ ગ્રહ કવિ દ્વિજ ઇત્યાદિ શબ્દોથી આ હુતાહ અથવા ગ્રાહણ વર્ણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ક્ષત્રિય વૈશ્ય તથા ચદ્ર એ ત્રણે અહુતાહ વર્ણોનું પ્રજા, અર્પણી, માનુષો એવા શબ્દોથી એકત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧ યે. મા. ૩૪-૧.

૨ હુતાહ એટલે યજ્ઞમાં હોમતા રીય રહેલો ભાગ ભક્ષણ કરનાર, અને અહુતાહ એટલે યજ્ઞમાં હોમતાં રીય રહેલો ભાગ ભક્ષણ નહીં કરનાર.

આપણું પ્રાચીન રાજ્યનંત્ર અથવા રાજ પ્રજાના ધર્મો. ૩૭

‘ ૧કોઠથી પણ જીતી શકાય નહીં એવા જળવાળા ઇન્દ્રને તેના બે અશ્વો ઋષિઓના તથા મનુષ્યોના યજ્ઞોમાં લાવે છે. ’

‘ ૨જેવી રીતે પૂર્વના ઋષિઓના યજ્ઞોનાં હવિષો અને સ્તોત્રો ઇન્દ્રને પહોંચ્યાં હતાં, તેવીજ રીતે અથર્વા ઋષિ, મનુષ્યોના પિતા મનુ, અને અથર્વા ઋષિના પુત્ર દધ્યદના યજ્ઞોનાં હવિષો તથા સ્તોત્રો, વૃત્રને મારીને ‘પોતાનું’ સ્વરાજ્ય પ્રગટ કરનાર ઇન્દ્રને પહોંચ્યાં. ’

‘ ૩હું મનુષ્યોને ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર અને વરુણ દેવો, તમે મારા જેવા વિપ્રના બોલાવ્યાથી યજ્ઞ કરનારનું, રક્ષણ કરવા આવો. ’

આ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ, કે વેદ કાળના આર્યોમાં એક હુતાહ એટલે સપ્તર્ષિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો અને તે ઋષિઓનાં ગોત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ ઋષિ-

૧ ઇન્દ્રમિદ્ધરી ઘઠનો મનિધૃષ્ટશઘસમ ।

ઋષીણાં ચ સ્તુતીરુપયજ્ઞ ચ માનુષાણામ્ ॥

ઋ મં ૧-૧૩-૮૦

૨ યામયર્વાં મનુષ્પિતા દધ્યદધિયમત્નત ।

તસ્મિન્ બ્રહ્માણિ પૂર્વથેન્દ્ર ડકથાસમગમત ષર્ચન્તનુ
સ્વરાજ્યમ્ ॥ ઋ મં. ૧-૧૩-૮૦

૩ મન્તારાહિસ્થો ઘસે હવં વિપ્રસ્ય માવતઃ ।

ધર્તારાચર્વણીનામ્ ॥

ઋ મં. ૧-૪-૧૭

વર્ગ, અને ખીજો અહુતાદ એટલે મનુથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા અંતર્વિભાગવાળો મનુષ્યવર્ગ અથવા પ્રજા, એવા બે મુખ્ય વર્ગો હતા, અને તે બે વર્ગોને અવલંબીને તે કાળનું રાજ્યતન્ત્ર રહેલું હતું.

આમાંનો ઋષિવર્ગ અરણ્યોમાં મોટી નદીઓના તટ ઉપર આશ્રમે બાંધીને નિવાસ કરતો હતો. આ વર્ગ વેદના ^૧અધ્યયન અધ્યાપનમાં તથા વેદમાં જણાવેલા યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનથી દેવોના યજન યાજનમાં હમેશાં પ્રવૃત્ત રહેતો, અને પોતે ત્યાગપ્રધાન જીવન ગાળીને આવી રીતે પોતાની સંતતિને તથા પ્રજા વર્ગને મદત શિક્ષણ આપતો, તથા પોતાની તથા પ્રજા વર્ગની આપત્તિઓ જુદા જુદા યજ્ઞો કરીને દૂર કરતો. આપણી આર્યપ્રજાની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેની જરૂરીયાતો પ્રમાણે આ વર્ગે શિક્ષા, શ્રૌતસ્માર્ત્તમૂત્રો, વ્યાકરણ, નિરૂકત, છન્દઃશાસ્ત્ર જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ છ વેદાંગો, તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ અને શિલ્પશાસ્ત્ર એ ચાર ઉપવેદો, ન્યાયશાસ્ત્ર, અથશાસ્ત્ર ^૨વાર્તાશાસ્ત્ર તથા વિવિધ શાસ્ત્રો રચ્યાં, અને આર્યોમાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો, અને આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રને મમૃદ્ધ બનાવ્યું. આ વર્ગ માત્ર જુદી જુદી વિદ્યાઓ અને કળાઓનું શિક્ષણ આપી બેસી ન રહેતો, પણ દરેક વિદ્યા તથા કળાનું પ્રયોગો દ્વારા પ્રત્યક્ષ

૧ ઋતં ચ સ્વાધ્યાય પ્રથચને ચ...તૈત્તિરીયોપનિષદ્
૧-૧-૧

૨ કૃષિ પશુપાલન અને વાણિજ્યનાં શાસ્ત્રો.

જ્ઞાન પણ આપતો, અને તેને લીધે પોતે પણ જુદી જુદી વિદ્યાઓ તથા કળાઓમાં વધારેને વધારે કુશળ બનતો. બુદ્ધિ વૈભવમાં તથા શસ્ત્રાસ્ત્ર પ્રયોગોમાં પ્રબલવર્ગ કરતાં આ વર્ગ વધારે બળવાન હોવાથી, રાજાઓ તથા પ્રબલોને આ વર્ગનો ઘણો ભય લાગતો, અને આથી તેમનો તે નિઝહ કરી શકતો. વળી તે સમયમાં બધી સત્તાઓમાં રાજસત્તા પ્રબળ મનાતી, અને આ રાજસત્તા કરતાં પણ ધર્મની^૧ સત્તા વિશેષ પ્રબળ મનાતી. આ ધર્મસત્તા ઋષિવર્ગના હાથમાં હોવાથી પણ તે વર્ગ રાજાઓને તથા પ્રબલવર્ગને તાબે રાખી શકતો.

પોતાની સંતતિને^૨ ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રના આચાર્યો તરીકે કામ કરવાનું હોવાથી તેને આ ઋષિ વર્ગ બધી વિદ્યાઓ તથા કળાઓ ભણાવતો, અને જુદી જુદી વિદ્યાકળાઓના પ્રયોગોમાં પણ કુશળ બનાવતો. પ્રબલવર્ગમાંથી ક્ષત્રિઓ ઋષિવર્ગપાસેથી વેદ તથા ધનુર્વેદ, અર્થશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, વાર્તાશાસ્ત્ર, તથા સંગીતાદિ લલિતકળાઓ શીખતા અને રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે તૈયાર રહેતા. વૈશ્યો વેદ તથા આયુર્વેદ કૃષિ, પશુપાલન અને વ્યાપારની કલાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, અને તેઓ દેશવિદેશમાં જળ તથા સ્થળ માર્ગે પ્રવાસ કરી ધર્મથી દ્રવ્ય મંપાદન કરતા, અને તેમાંથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર અમુક દ્રવ્ય

૧ ક્ષત્રસ્ય ક્ષત્રં યદ્ધર્મસ્તસ્માદ્ધર્માત્પરં નાસ્તિ ચ ૧૪-૧૪

૨ જાયમાનો વૈ વ્રાહ્મણસ્ત્રિભિઃ કૃણેઃ યા જાયતે
વ્રહ્મચર્યેણ ઋષિભ્યઃ યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ ।

રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિઓને આપતા, તથા માર્વાજનિક હિતને માટે જનપદમાં કુવા વાવ તળાવ વિગેરે બંધાવતા. ચંદ્રે કૃષિ ગોપાલન અને શિક્ષણ શાસ્ત્રનું, તથા વણાટકામ, સુતાર-કામ વિગેરેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, અને કારીગર તથા મજૂર-વર્ગ તરીકે રાષ્ટ્રની એવા બળવી રાષ્ટ્રનું યોગ્ય કરતા. આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટ કરીને કાયમ રાખનાર આ ઋષિવર્ગ તરફ આપણા આર્યોનો પૂજ્યભાવ આજ સુધી ટકી રહે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તે સમયના રાજ્ય-તંત્રમાં આ ઋષિવર્ગનું કયું સ્થાન હતું, તે હવે આપણે જોઈએ.

૪. રાજાની ઉત્પત્તિ

સૃષ્ટિના આરંભમાં ચારે વર્ણો પોતપોતાનાં કર્તવ્યો કરીને પોતાના જનપદનો એટલે વસવાટના પ્રદેશનો અભ્યુદય કરતા, તથા તેનું રક્ષણ કરતા. પણ આવી વ્યવસ્થાથી તેઓ શત્રુઓની સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહીં, અને શત્રુઓથી પરાજય પામવા લાગ્યા.

પેતરેઈ^૧ દ્રાક્ષણમાં જણાવ્યું છે કે:—

‘ દેવતાઓએ કહ્યું કે કોઈ આપણો રાજા નહીં હોવાથી આપણે પરાજય પામીએ છીએ, માટે કોઈને રાજા બનાવીએ; એમ કહીને તેમણે સોમને રાજા બનાવ્યો, અને તેમ કરવાથી તેમનો બધી દિશાઓમાં વિજય થયો. ’

આમાં રાજાની ઉત્પત્તિનું બીજ જણાવેલું છે. આ ઉપરથી આપણે જોવા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ છીએ, કે શત્રુઓના ઉપદ્રવથી બચવા માટે પ્રજાવર્ગે શૌર્યે તથા શીલ સંપન્ન ક્ષત્રિયને પહેલો રાજા બનાવ્યો હશે. આના સંબંધમાં આપણને વિશેષ માહિતિ મહાભારતમાંથી મળી શકે છે, જેનું સવિસ્તર વર્ણન આપણે પાંચમા પ્રકરણમાં આપીશું. અહીંઆં તો માત્ર મંત્રુઓએ મંત્રુને પોતાનો પહેલો રાજા બનાવ્યો, અને પોતે તેના શાસનમાં રહેવાનું કબુલ કર્યું, એટલી હકીકત ઉપયોગી છે. તે જાણી લઈને બીજા ક્ષત્રિયો કરતા આ રાજાના વિશેષ ધર્મો કયા કયા હતા તેનું અવલોકન કરીએ.

૫. રાજ્યાભિષેક,

પ્રથમ તો પ્રજાવર્ગે જેને પોતાના રાજા તરીકે પસંદ કરતો તેનો ઋષિવર્ગ રાજપદ ઉપર રાજ્યાભિષેક કરતો. અભિષેક વખતે બધા ઋષિઓ તથા પ્રજાવર્ગના અગ્રણીઓ હાજર રહેતા. જે ક્ષત્રિયને રાજા તરીકે પસંદ કરેલો હોય, તેને આચાર્ય મુંજ ભરેલી ઉમઝડાના લાકડાની માંચી ઉપર પાથરેલા વ્યાઘ્ર ચર્મ ઉપર, પ્રથમ દક્ષિણ બાજુ મૂકી પછી વામ બાજુ મૂકી, વીરાસન વાળી બેસવાનું કહેતો. તેને આવી રીતે બેસાડયા પછી આચાર્ય જળદેવતાના મંત્રોવડે શાંતિ કરતો, અને પછી ઉમઝડાની ડાળી વચમાં આડી રાખીને, દહીં, મધ, ઘી, તડકામાં થયેલા વરસાદનું પાણી, તૃણ, અંકુર, મધ અને

દુર્વા એ આઠ પદાર્થથી ભરેલા ઉમરડાના પાત્રમાંથી અલિપેક કરતો. અલિપેક થયા પછી આચાર્ય કાંસાના પાત્રમાં મુર લરીને યજ્ઞમાનને આપતો, અને યજ્ઞમાન તે પીને બાકી રહેલી મુર માથે પાત્ર પોતાના મિત્રના હાથમા આપતો, અને તે મિત્ર મુર પી જતો. પછી ઉમરડાની ડાળીને જમીન ઉપર મૂકવામાં આવતી, અને રાત્રને તે ડાળી તરફ મોઢો રાખી ઉતરવાનું કહેવામાં આવતું. આવી રીતે ઉતરીને રાત્ર જમીન ઉપર પાથરેલા બીજા આસન ઉપર પૂર્વાભિમુખે બેસી આચાર્યને ત્રણ વખત નમસ્કાર કરતો, અને આ વિધિના આરંભથી ગળેહું મૌન છેડતો. પછી આહુવનીયમાં એક અમિષ હોમી ઇશાન તરફ ત્રણ ઠગલા ચાલી ઇશાન કોણની પ્રાર્થના કરી પોતાને ઘેર આવીને કાસાના પાત્રમા ચાર વખત ઘી લઈ ગૃહ્યાગ્નિમાં ત્રણ આહુતિઓ હોમતો. પછી કૃત્વિજ્ઞે આશીર્વાદના મંત્રો ભણી અલિપેકક્રિયાની સમાપ્તિ કરતા. ત્યાર પછી આચાર્ય અથવા પુરોહિત તેને રત્નજડિત મુકુટ પહેરાવતો, અને આટલી વિધિ થયા પછી તેને રાત્ર કહેવામાં આવતો.

૬ ૧ એન્દ્ર મહાલિપેક.

માર્વલૌભ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય મળે તે માટે, આચાર્યો આવા અલિપેક રાત્રઓને એન્દ્ર મહાલિપેક કરતા.

‘જે આચાર્યની ઇચ્છા એવી હોય કે મારો શિષ્ય

સુદોમાં વિજય મેળવીને સર્વલોકનો જય કરે અને રાજ્યોમા શ્રેષ્ઠ બને, તથા સામ્રાજ્ય એટલે ધર્મથી પ્રજાઓનું પાલન કર-
કરવાનું આમર્ય, લૌજ્ય એટલે લોગસમૃદ્ધિ, સ્વારાજ્ય એટલે
સ્વાતંત્ર્ય, વૈરાજ્ય એટલે બીજા રાજ્યો કરતા વિશેષ વિસ્તાર
વાળું રાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય, રાજ્ય એટલે જન
પદનું રાજ્ય, મહારાજ્ય એટલે મોટું વિશાળ રાજ્ય અને
આધિપત્ય એટલે ચક્રવર્તિરાજ્ય, એ બધું સંપાદન કરી સર્વત્ર
સત્તા ધરાવનાર સાર્વભૌમ રાજા થાય, અને દીર્ઘાયુષી તથા સમુ-
દ્રમયંત પૃથ્વીનો અધિપતિ થાય, તે આચાર્ય તેનો ઐન્દ્ર
મહાલિપેક કરવો. આ ઐન્દ્રમહાલિપેક કરતા પહેલાં આચાર્ય
રાજા પાસે નીચે પ્રમાણે મોગન લેવડાવતો:-

‘જે રાત્રિએ હું જન્મ્યો છું અને જે રાત્રિએ હું
મરણ પામીશ; તે બેની વચ્ચેના સમયમા મારાથી જે જે થીત
સ્માર્ત કર્મ થશે તથા સુકૃતથી જે જે લોકનો વિજય થશે
તથા જે ઔસુપ અને પ્રજા હું સંપાદન કરીશ, તે બધું જો હું
તાદે દ્રોહ કરું તો તું નષ્ટ કરજે.’

આવા સોગન લીધા પછી આચાર્ય તે રાજાનો અલિપેક
લગભગ રાજસૂયને મળતીજ વિધિથી કરતો. આવા ઐન્દ્રમહા-
લિપેકથી અતુલ બળ પ્રાપ્ત કરીને જે જે રાજ્યોએ સમગ્ર

૧ યાં ચં રાત્રિમજાયેડહં યાં ચ પ્રેતાસ્મિ તદુભય-
મન્તરેણેષ્ટાપૂર્ત મે લોકે સુકૃતમાયુઃપ્રજ્ઞાં વૃજ્ઞોયાઃ યદિ તે
હુદ્યેયમિતિ

દુર્વા એ આઠ પદાર્થથી ભરેલા ઉમરડાના પાત્રમાંથી અલિપે કરતો. અલિપેક થયા પછી આચાર્ય કાંસાના પાત્રમાં મુલરીને યજ્ઞમાનને આપતો, અને યજ્ઞમાન તે પીને બાદી રહે. મુર સાથે પાત્ર પોતાના મિત્રના હાથમાં આપતો, અને તે મિત્ર પી જતો. પછી ઉમરડાની ડાળીને જમીન ઉપર મૂકવામાં આવતી, અને રાત્રીને તે ડાળી તરફ મોં રાખી ઉતરવા કહેવામાં આવતું. આવી રીતે ઉતરીને રાત્રી જમીન ઉપર પાથરેલા બીજા આસન ઉપર પૂર્વાલિમુખે બેસી આચાર્ય ત્રણ વખત નમસ્કાર કરતો, અને આ વિધિના આરંભથી રાત્રી મૌન છોડતો. પછી આહુવનીયમાં એક અમિષ હોમી ધ્યાન તરફ ત્રણ ડગલાં ચાલી ધ્યાન કેળુની પ્રાર્થના કરી પોતા ઘેર આવીને કાંસાના પાત્રમાં ચાર વખત ઘી લઈ ગૃહ્યાગ્નિ ત્રણ આહુતિઓ હોમતો. પછી ઋત્વિજે આશીર્વાદના મંત્રો સાથે અલિપેકક્રિયાની સમાપ્તિ કરતા. ત્યાર પછી આચાર્ય અથવા પુરોહિત તેને રત્નજડિત મુકુટ પહેરાવતો, અને આટલી વિધિ થયા પછી તેને રાત્રી કહેવામાં આવતો.

પૃથ્વીનો જય કરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલા છે, તેમના નામ ઐત-
રેય બ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવ્યા છે.

આવી રીતે ઐન્દ્રમહાલિપેકથી અલિપિક્ત પૂર્વ દિશાના
રાજાઓને સમ્રાટ, દક્ષિણ દિશાના રાજાઓને ભોજ, પશ્ચિમ
દિશાના રાજાઓને સ્વરાટ, ઉત્તર દિશાના રાજાઓને વિરાટ
અને મધ્ય દેશના રાજાઓને રાજા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવતા.

૧ શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલા અલિપેક ના વિધિમાં કેટ-
લોક ફેરફાર જોવામાં આવે છે. તેમાં શરૂઆતમાં રાજા રાજ્ય
નાં ૧૨ રત્નોને ત્યાં જઈ યજ્ઞ કરે છે, અને છેવટે ઋષિવર્ગના
પ્રતિનિધિ તરીકે રાજાનો અલિપેક કરનાર આચાર્ય અથવા પુરો-
હિત પોતાના વર્ગના સ્વાતંત્ર્યનો હિંદોષ કરે છે. રાજ્યનાં ૧૨
રત્નોમાં મેનાની એટલે મૈન્યખાતાનો મંત્રી તથા પુરોહિત એ
બે બ્રાહ્મણો, સૂયમાન મહિષી સૂત અને ક્ષત્રા એ ચાર ક્ષત્રિયો,
ગ્રામણી અને મંત્રહીતા એ બે વૈશ્યો, ભાગદુધ અને પાલાગણ
એ બે શૂદ્રો અને અક્ષપાલ અને ગોવિકર્તા એ બે નિષાદો
હતા, એમ આપણે તેમને ઘેર કરવામાં આવતા હોમના દેવ-
તાના વર્ણ ઉપરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ. આવી રીતે
વેદ કાળમાં પાંચે વર્ણોના માણસોને અધિકારની જગ્યાઓ
ઉપર નીમવામાં આવતા હોવાથી પાંચે વર્ણોનું મંદકન થતું,
અને તેથી વેદકાળનું તથા રામાયણના કાળનું રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ
બનેલું આપણા જોવામાં આવે છે.

૭ રાજના ધર્મો

અભિષિક્ત રાજાનુ પહેલું કર્તવ્ય રાજ્ય કારભારમા પોતાને મદદ કરનાર તથા દેવી અને માનુષી આપત્તિઓથી પોતાનું રક્ષણ કરનાર વિદ્વાન્ અને રાજનીતિજ્ઞ પુરોહિત પસંદ કરવાનું હતુ. ઐતરેય^૧ ગ્રાહ્યભુમા જણાવ્યું છે કે:- જે રાજાને પુરોહિત નથી હોતો તે રાજાનુ અન્ન દેવતાઓ લક્ષણ કગતા નથી; તેથી દેવતાઓ પોતાનુ અન્ન લક્ષણ કરે તે માટે રાજાએ પુરોહિત રાખવો. પુરોહિતને રાખનાર રાજા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સોમયજ્ઞના અગ્નિનેજ પોતાને ઘેર લાવે છે. પુરોહિતદ્વારા પ્રમન્ન થયેલા દેવતાઓ રાજાને શૌર્ય, બળ, રાખ્, પ્રજા તથા સ્વર્ગ આપે છે, અને પુરોહિત વગના ગળાને દેવતાઓ આ પાચથી ભ્રષ્ટ કરે છે પુરોહિત વૈશ્વાનર અગ્નિ રૂપ છે, અને અગ્નિની જ્વાળાઓ જેવી તેની પાંચ^૨ મેનીઓ હોય છે ‘ હે ભગવન્, આજ મુધી તમે કયા નિવાસ કરતા હતા ? નોકરો, પુરોહિતને ખેસવા માટે આસન લાવો. ’-ઇત્યાદિ સત્કારના મધુર વચ્ચનોથી રાજા પુરોહિતની એક મેનિને શાન્ત કરે છે. પોતે પાદને માટે પાણી લાવીને ખીજી, કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર આપીને ત્રીજી, હિરણ્ય રત્નાદિ અર્પણ કરીને ચોથી, અને પોતાના મહેલમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે નહીં તેવી રીતે નિવાસ કરાવીને પાંચમી, એમ પાચે મેનીઓને રાજા શાન્ત કરે છે આવી રીતે શાન્ત થયેલો પુરો-

૧ ઇ. ઘા. ૪૦.

૨ મેનિઓ એટલે કોધરૂપી શક્તિઓ.

હિત રાજાને સ્વીકાર કરી રાજમહેલમાં નિવાસ કરે છે. જે રાજાને ત્યાં (રાષ્ટ્રમોષ) રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરનાર પુરોહિત વસે છે, તેના રાષ્ટ્રમાં કોઈનું યુવાવસ્થામાં મરણ થતું નથી, રાજા પોતે પણ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સુખી રહે છે, અને પુરોહિત પામેથી તત્ત્વજ્ઞાન મંપાદન કરી મુદ્ધિ મેળવે છે. જે રાજાને ત્યાં વિદ્વાન્ પ્રાધ્યાય રાષ્ટ્રમોષ પુરોહિત હોય છે, તે રાજા પોતાના ક્ષાત્રજાથી ખીજા ક્ષત્રિયોને વશ કરે છે, અને પોતાના મૈત્ર્યવટે શત્રુઓના મૈત્ર્યને જીતે છે. આવા રાજાને પ્રજાવર્ગ સર્વાનુભવે માન આપે છે.

‘ જે રાજા બૃહસ્પતિ જેવા પુરોહિતને પૂજા સતકારથી પ્રસન્ન કરી પોતાના ગૃહમાં રાખે છે, તેને અન્નઅમૃદ્ધિ મળે છે, તથા રાષ્ટ્રો અને પ્રજાઓ તેને અધીન થાય છે. હિતનો ઉપદેશ કરનાર પુરોહિત યુદ્ધમાં તથા ઇતર રાજ્યકાર્યોમાં હિતેશાં જે રાજાના પુરોહિતમાં રહે છે, તે રાજા સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ પામે છે. દેવોના પુરોહિત બૃહસ્પતિ અનુસાર આ મનુષ્ય રાજાઓનો પુરોહિત છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પુરોહિતનું અગ્નિ તથા બૃહસ્પતિ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેના ધર્મો પણ એ જ દેવોનાં કર્મોને અનુસરી કરાવવામાં આવ્યા છે. યજ્ઞોના ^૧હોતા

તથા બ્રહ્મા તરીકે અને દેવોના ^૧દૂત તથા ^૨સેનાની તરીકે વેદ-
માં અગ્નિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દેવોના ઉપદેશક તરીકે
તથા યુદ્ધને પ્રસંગે અગ્રલાગમાં રહેનાર તરીકે વેદમાં બૃહ-
સ્પતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તદનુસાર પુરોહિત રાજ્યોના
ચક્ષુમાં હોતા તથા બ્રહ્મા તરીકે કામ કરતો, પરરાષ્ટ્રોની
સાથે મસલત કરવા માટે દૂત તરીકે પોતે જતો, હમેશા
યુદ્ધને પ્રસંગે મૈત્ર્યના અગ્રલાગમાં રહી યુદ્ધ કરતો, અને
રાષ્ટ્રગોપ તરીકે રાષ્ટ્રની દરેક વ્યક્તિને પોતાના ધર્મ અંગ
અપાવી રાષ્ટ્રનું સંઘટન કરવામાં તત્પર રહેતો. તે રાજ્યનો અર્ધો
^૪આત્મા હતો. આર્યોના રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર જેમ જેમ વધતો
ગયો, તેમ તેમ પુરોહિતનાં કર્તવ્યો જુદા જુદા અધિકારીઓમ
વહેંચી નાંખવામાં આવ્યાં, અને પુરોહિતે એકલું ^૫પ્રધાન
મંત્રીનું કામ પોતાને માટે રાખી લીધું.

• પુરોહિતના સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોની ગેરમમળ થયેલી

૧ અગ્નિ દૂતં ષુણીમદે । ઋ. મં. ૧-૪-૧૨.

અગ્નિદેવાનાં દૂત આસીદુશના અસુરાણામ્ । તૈ. વ્રા.

૨ પુરોયાચાનમાજિપુ । જે. વ્રા. ૩

૩ ઋ. મં. ૧-૮-૨૦ વૃદ્ધસ્પતિઃ પુર પતા તેડસ્તુ ।

જે. વ્રા. ૩-૨.

૪ પુરોહિતાયતનં ઘા પતત ક્ષત્રિયં ચદ્વદ્વ । અર્ધાત્મો

ઘ ઘા પથ ક્ષત્રિયસ્ય ચન્પુરોહિતઃ । જે. વ્રા. ૩૫.

૫ જુઓ પ્રકરણ ૩.

જણાય છે. તેઓ પુરોહિતને રાજના એક સામાન્ય ઋષિત્વ તરીકે ગણીને તેના અંગધર્મા અનેક પ્રકારના તર્કો કરે છે. પણ ખરૂં જોતાં તો પુરોહિત ઋષિવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે હોઈ રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરતો, અને રાજને સદાસર્વદા વેદધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી રાષ્ટ્રનો અભ્યુદય કરવામાં તથા રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરવામાં તત્પર રહેતો.

પુરોહિતની સલાહ પ્રમાણે રાજા રાજ્યની અંતર્વ્યવસ્થા તથા પરરાજ્યોની સાથે સંધિ અથવા વિશ્વહ કરતો, અને પુરોહિતનું કહ્યું માનવામાં જ પોતાનું રહિત સમાયત્તું છે, એમ માનતો. જો રાજા પુરોહિતનો અનાદર કરતો, તો તરતજ તે રાજાને છોડીને પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યો જતો, અને પ્રજા વર્ગ તથા પરરાષ્ટ્રો આવા પુરોહિત વગરના રાજાની સામે થઈ તેનો વિનાશ કરતાં. આવી રીતે વેદકાળનો પુરોહિત એક સામાન્ય ઋષિત્વ ન હતો, પણ રાજાનો પરંપરા આત્મા જ હતો. પ્રજાવર્ગને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનાર રાજા હતો, અને રાજાને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનાર પુરોહિત હતો, અને તેને વેદધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ ગણી રાજા તથા પ્રજા બહુમાન આપતાં. મહિષી તથા પુરોહિત ઉપરાંત બીજા ૧૦ અધિકારીઓને રાજ્યની અંતર્વ્યવસ્થા માટે રાજા નીમતો. પુરોહિત મહિષી તથા આ ૧૦ અધિકારીઓ મળીને રાજ્યનાં

૧ યસ્મિન્ બ્રહ્મા ગજનિ (હિતમુષદિશન્)

પૂર્વમેતીતિ પુરોહિતમેચેતદાહ । એ બ્રા. ૫૦- .

૧૨ રત્નો ગણાતાં, અને આપણે જણાવી ગયા તે પ્રમાણે રાજ પ્રથમ આ બાર રત્નોને ત્યાં જઈ હોમ કરી તેમને દક્ષિણા આપી આવતો, અને પછી તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવતો.

પ્રજાવર્ગને વેદધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવો, ધર્મનું પાલન કરનારનું રક્ષણ કરવું, અને અધર્મીઓને હંડ દેવો, એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ હતો. ઋષિવર્ગે માન્ય કરેલા વેદધર્મના સાર રૂપ મનુષ્યે પ્રવર્તાવેલા કાયદાઓનો માત્ર અમલ કરવાનું કામ રાજાઓને કરવાનું હતું. આ કાયદાઓમાં ફેરફાર કરવાનો કે નવા કાયદા બનાવવાનો રાજાઓને અધિકાર ન હતો.

રાજાનું બીજું કર્તવ્ય શત્રુઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું હતું, અને તેને માટે તે વીર યોદ્ધાઓનું મૈત્ર્ય, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો, ઈવચો તથા જુદા જુદા પ્રકારનાં આયુધો રાખતો. વેદમાં રાજાઓના પરસ્પર યુદ્ધોનું વર્ણન ઘણું ઠેકાણે આપણા જોવામાં આવે છે.

વેદકાળમાં રાજા શત્રુઓને જીતી તેમનું દ્રવ્ય હરી લેતો, અને દિગ્વિજય કરી તાબાના રાજાઓ પાસેથી મોટી રકમની

૧ જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ શતપથ ૫-૩-૧૦ તૈત્તિરીય
મા ૧-૭-૩

૨ યગ્મનુરવ્રણીત્તદ્વેષજમ । શ્રુતિ:

૩ There is no reference to the legislative activity of the king (in the Vedas .

International Law. Page 40.

લેટો લેતો. પ્રજાવર્ગમાંથી પણ વૈશ્યો^૧ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેને ભેટો આપતા. આવી રીતે મળેલા દ્રવ્યમાંથી તે રાજ-કારભાર ચલાવતો. રાજા કોઈની પાસેથી કાંઈ પણ રકમ કરે^૨ તરીકે લઈ શકતો નહોતો.

દેશની જમીનનો માલીક^૩ રાજા ગણાતો નહતો, પણ જમીન ઉપર સર્વ પ્રાણીઓનો સમાન હક માનવામાં આવતો, અને તેથી વિશ્વજીત આદિ યજ્ઞોમાં દાન તરીકે રાજા જમીન આપી શકતો નહતો.

૮ વેદકાળની સમિતિઓ.

જેવી રીતે દેવોની વર્ણવ્યવસ્થા, દેવોના રાજાઓ, અને દેવોના પુરોહિતને અનુસરીને, મનુષ્યોની વર્ણવ્યવસ્થા, મનુષ્યોના રાજાઓ, અને મનુષ્યોના રાજાઓના પુરોહિતો થયા છે,

૧ ધ્રુવં ધ્રુવેણ હૃષિપામિ મોમં મૃશામસિ ।

અથો ત્વં દન્દ્રઃ વેવલીષિશો ચલિહૃતસ્કરત્ ॥

અ. ૧૦-૧૭૩-૬

૨ In times of peace the main duty of the king was to ensure the protection of his people. In return they rendered him obedience, and supplied him with voluntary gifts-not taxes-for his maintenance.

History of Sanskrit Literature by Macdonell.

૩ ન. મૂષિઃ સ્વપત્ન સ્વપત્નિ પત્યવિવિધપત્નઃ ।

જૈમિનીયસૂત્ર. અ. ૬-૬-૨-૩

તેવીજ રીતે દેવોની સલાઓને અનુસરીને મનુષ્યોની સલાઓની રચના કરવામાં આવેલી જણાય છે. વેદકાળમાં આવી સલાઓ અથવા મંમિતિઓ બે પ્રકારની હતી, એમ આપણા જોવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે ઋષિઓ અથવા રાજાઓ મોટા યજ્ઞો કરતા, ત્યારે તે યજ્ઞોમાં ધર્મસલાઓ મળતી અને ત્યા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવતી. આવી ધર્મસલાઓમાં પ્રાદ્વલો ઉપગત રાજાઓ પણ લાગ લેતા હતા.

જ્યારે જ્યારે નવા રાજાનો અલિપેક કરવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે ત્યારે ઋષિવર્ગ, રાજ્યના અધિકારીઓ, તથા ગ્રામમુખ્યોની પરિપક્ષ મળતી, અને એ પરિપક્ષની મંમતિ લીધા પછી પુરોહિત નવા રાજાનો અલિપેક કરતો, અને અલિપેક પૂર્ણ થયા પછી આ પરિપક્ષની સમક્ષ તે જાહેર કરતો, કે આ હવે તમારો રાજા થયો છે.

આ મંમિતિઓના મંજાંધમાં આટલીજ હકીકત આપણને ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળમાંથી, અથર્વવેદમાંથી અને ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે.

૬ વેદકાળના યજ્ઞો.

વેદમાં દેવોએ કરેલા યજ્ઞોનું વર્ણન ઘણે ઠેકાણે આપણા જોવામાં આવે છે; અને આર્યોના મુખ્ય ધર્મ તરીકે યજ્ઞોને જ માનવામાં આવ્યા છે. દરેક ગૃહસ્થને હમેશાં પંચમહાયજ્ઞ

ફરજીયાત રીતે કરવા પડતા; તેમજ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને ક્ષેત્રીય એ ત્રણને અગ્નિહોત્ર રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. જેમની માસે મોટા પ્રમાણમાં દ્રવ્યનો સંચય થવાનો સંભવ રહેતો, તેમને માથે સોમ, ચયન, વાજપેય, રાજસૂય, અશ્વમેધ, વિશ્વજીત ઇત્યાદિ મોટા યજ્ઞો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કરવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી.

‘શતપથમાં આ યજ્ઞોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે ‘એક સમયે દેવો અને અસુરો વચ્ચે સ્પર્ધા થઈ, તેથી તેમણે વિચાર કર્યો, કે શેમાં આહુતિ આપવાથી આપણે વધારે બળવાન થઈ શકીશું. પછી દરેક અસુરે હુંજ મોટો છું એમ માનીને પોતાના મ્હોંમાં જ આહુતિ હોમવા માંડી, અને આવી રીતે દરેક અસુર પોતાને મોટો ગણીને ફરવા લાગ્યો. આથી અસુરોનો પરાભવ થયો. દરેક દેવે તો હુંજ મોટો છું એવું નહીં માનતાં બીજા બધા દેવોને મોટા ગણી તેમના મ્હોંમાં આહુતિઓ હોમવા માંડી. આમ બધા દેવોએ અરશ્પરસ એક બીજાના મ્હોંમાં આહુતિઓ હોમીને બળ સંપાદન કર્યું. દેવોના આ કૃત્યને પ્રભાવિતિએ યજ્ઞ તરીકે ગણીને તેમને સર્વત્ર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય આપ્યું.’

આમાં યજ્ઞનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે. પોતાની પાસે એકંદ્ર થયેલું દ્રવ્ય ચારે વર્ણોમાં વહેંચી ચારે વર્ણોની પ્રીતિ મેળવવાનું મોટામાં મોટું સાધન યજ્ઞ છે, અને તેનાથી ચારે વર્ણનું સંઘટન થવાથી રાષ્ટ્રનો અજયુદ્ધ તથા વિજય

સુલભ થાય છે, એવો સિદ્ધાન્ત આપણને આ ઉપરથી મળી આવે છે. રાજ્યો લોકપ્રિય થવાને આજ સાધનનો ઉપયોગ વારંવાર કરતા, અને જે રાજ્યો આવા ઘણા યજ્ઞો કરતા તેમનો યશ ચોતરફ ફેલાતો, અને લોકોમાં તેઓ દેવ તરીકે પૂજાતા.

દરેક વર્ણનો આર્ય, યજ્ઞમાં પ્રધાન દેવ તરીકે, 'પોતાના જ વર્ણના દેવનું' યજ્ઞન કરતો, અને તે દેવ પામેથી પોતાના ઈર્ષાની સમૃદ્ધિ મેળવતો.

ઋષિવર્ગમાં તથા પ્રજાવર્ગમાં રાષ્ટ્રલાવના અને સ્વદેશાભિમાન જાગૃત રાખનાર પક્ષ આ યજ્ઞો જ હતા. 'અમારું રાષ્ટ્ર સર્વ રીતે મમૃદ્ધ બને'—એવા 'અશ્વમેધાદિ યજ્ઞોના પ્રસંગોએ તથા રાજાના અભિષેકાદિ પ્રસંગોએ ચતા મંત્રધોષો યજ્ઞમાં એકત્ર થયેલા આર્યોનાં હૃદયોનું મથન કરીને તેમાંથી સ્વદેશાભિમાનનું અમૃત ઉત્પન્ન કરતા, અને તેનાથી પુષ્ટ બનેલું રાષ્ટ્ર જશમરણથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગાતુલ્ય બની ગહેતું.

૧૦ નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્ર.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે વેદ કાળમાં 'નિય-

૧ સ યા યય (યાજ્ઞયેય.) વ્રાહ્મણસ્યૈવ યજ્ઞઃ । યદ-
નેન વૃહસ્પતિર્યજત । વદ્ધ દિ વૃહસ્પતિર્વદ્ધ દિવાદ્વણોડયો
રાજન્યસ્ય યદનેનેન્દ્રોડયજત ક્ષત્રં હોન્ન્રઃ ક્ષત્રં રાજન્ય. ।
...વિશો ચૈ મહતઃ ચૈર્યો ચૈ ગ્રામણીઃ । શતપથ. કા. ૬. ૧.

૨ શુક્લયજુઃ અ. ૨૨-૨૨

૩ His (king's) power was by no means

નિત રાજસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર ચાલતું હતું, અને રાજાઓ માત્ર ધર્મ એટલે ઇશ્વરી કાયદાનો અમલ કરનાર હતા. રાજસત્તા ઉપર મોટો અંકુશ ઋષિવર્ગનો હતો. ઋષિઓ પ્રમંથે પ્રમંથે રાજાઓને ત્યાં જઈને રહેતા, અને રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધી તપાસ કરતા. તેઓ રાજાપ્રભની આપત્તિઓ દૂર કરવા સારૂ જુદા જુદા પ્રકારના વૈદિક યજ્ઞોની યોજના કરતા. જ્યારે જ્યારે કોઈ રાજા અધિકારના અથવા લક્ષ્મીના મદથી ધર્મને કોરણે મૂકી સ્વચ્છંદી થઈ પ્રભને ત્રાસ આપતો, ત્યારે આ ઋષિવર્ગ આવીને તે રાજાને સમજાવતો, અને તેમ છતાં પણ જો તે માનતો નહીં, તો તેને પદબ્રષ્ટ કરી નવા રાજાનો અભિષેક કરતો. આવી રીતે તે વર્ગ વેદ કાળમાં રાજ્યતંત્રને વ્યવસ્થિત રાખતો. આના ઉદાહરણ તરીકે આપણને 'વેન' ગાંતનું ચરિત્ર મળી આવે છે.

ધ્રુવના કુલમાં વેન નામનો રાજા થઈ ગયો. તેનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેણે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો, કે હું જ યજ્ઞપતિ છું અને હું જ ઇશ્વર છું. મારા શિવાય યજ્ઞનો બીજો ભોક્તા કોણ છે? માટે કોઈએ યજ્ઞ કરવો નહીં, તેમ દાન પણ કરવું નહીં. આવો ઢંઢેરો સાંભળીને ઋષિઓ તેની પાસે આવી

absolute, being limited by the will of the people expressed in the tribal assembly (સમિતિ).

History of Sanskrit Literature by Macdonell.

૧. ઘિષ્ણુપુરાણ. ૧-૧૩

૨. વિષ્ણુપુરાણ. ૧-૧૩

પહોંચ્યા, અને તેને ધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ નહીં કરવાને ઘણા સમજાવ્યો, તોપણ વેને તેમનું કહ્યું માન્યું નહીં. તેથી ઋષિઓએ કોપાયમાન થઈને ‘ આ પાપીને મારો મારો ’ એમ કહીને તેને મારી નાંખ્યો. અને ત્યાર પછી તેનો જગણો હાથ વડોવી તેમથી પૃથુને ઉત્પન્ન કરી તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. ‘ પૃથુરાજ ’ પહેલો અભિષિક્ત રાજા થયો, અને તેણે ધર્મને તથા રાજનીતિને અનુસરીને રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું. પૃથુરાજે પહેલીજ પૃથ્વીને મપાટ કરીને ગામ તથા નગરો વસાવ્યાં, અને વ્યાપારના માર્ગો ખનાવ્યા. કૃષિ પશુપાલન અને વાણિજ્યની શરૂઆત તેના સમયમા થઈ, અને તેના નામ ઉપરથી આ ભૂમિનું નામ ‘ પૃથ્વી ’ એવું પડ્યું.

જ્યાં રાજ્યવ્યવસ્થા ધર્મને અનુસરીને ચાલતી, ત્યાં આ ઋષિવર્ગ હાથ ધાલતો નહતો. જ્યાં સુધી આપણા ભારતવર્ષમાં ઋષિવર્ગથી નિયંત્રિત રાજમત્તા ચાલુ રહી, ત્યાં સુધી ભારતવર્ષે સંપૂર્ણ સાર્વભૌમ વૈભવ લોગવ્યો, અને જેમ જેમ આ ઋષિવર્ગનું બળ ઓછું થવા લાગ્યું, તેમ તેમ રાજમત્તા અનિયંત્રિત થતી ગઈ, અને ભારતવર્ષના ગણતરો વધારે ને વધારે સ્વચ્છંદી થતા ગયા. આનું છેવટે એ પરિણામ આવ્યું, કે ગણતરો ડામકોધને વગ થઈ રાજાનું હિત ભૂલી જઈ એક-બીજાની માથે કલહ કરવા લાગ્યા, અને પરચકના ભોગ થઈ પડ્યા. છેવટે ઋષિવર્ગના અસ્તની માથેજ વેદધર્મનો તથા ભારતવર્ષના આસાજ્યશ્રવણનો કેવી રીતે અંત ગાવ્યો, એ આપણે આગળનાં પ્રકરણો ઉપરથી મમજી શકીશું.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ, કે વેદ કાળમાં માત્ર નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું. ધર્મબંધન શિથિલ થતા ગણસત્તાક રાજ્યતંત્રો કદાચ મહાભારતના સમયમાં ઉત્પન્ન થયાં હશે, એવું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થવાથી વર્ણવ્યવસ્થા તૂટતાં ઉત્પન્ન થયાં હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ વેદકાળમાં તે નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યો શિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર પ્રચલિત નહતું, એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ; આ નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં કયે કયે સમયે શાશ્વત્ ફેરફાર થયા, અને તેની રાજ પ્રજાના ધર્મો ઉપર કેવી અસર થઈ, તે આપણે હવે જોઈએ.

સિદ્ધાન્તસંગ્રહ

૧. The early Vedas knew only Monarchy. Departure from this normal constitution was made in post-Vedic times, and as Megasthenes also records the tradition "Sovereignty was dissolved and democratic government set up in various places."

Hindu Polity by K. P. Jayswal.

પ્રકરણ ૩ જી.

રામાયણનું રાજ્યતન્ત્ર તથા રાજા પ્રજાના ધર્મો.

૧ રામાયણ.

આપણે જણાવી ગયા છીએ કે મનુષ્યોના પહેલા રાજા તરીકે મનુને પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેણે વેદમાં વર્ણવેલા દેવોના ચારે વર્ણોનાં ધર્મો ઉપરથી મનુષ્યોના ચારે વર્ણોના ધર્મોનું અનુમાન કરી નક્કી કરેલા ધર્મોને અનુસરીને રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા માંડી, અને મનુએ આ પ્રમાણે જે ધર્મો નક્કી કર્યા, તેમને ઋષિઓએ માન્ય કર્યા. મનુનાં વંશના રાજાઓએ પણ આ પ્રમાણે વેદ ઉપરથી ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મોનું અનુમાન કરીને પોતપોતાના ધર્મોમાં પ્રજાવર્ગોનાં મનુષ્યોને પ્રવૃત્ત કર્યા. મનુના વંશના ૭ માં રાજા પૃથુરાજના સમયમાં રાજનીતિશાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને ત્યાર પછીના રાજાઓએ તેને અનુસરીને પોતાનું રાજ્યતન્ત્ર ચલાવ્યું. રામાયણના સમયમાં પણ રામચંદ્રે વેદ અને રાજનીતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તેના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને રાજ્ય ચલાવ્યું, એમ રામાયણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

હાલ જે ગ્રંથ વાલ્મીકિરામાયણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે,

૧. યન્મનુરઘવીત્તર્કપત્તમ્-શતિ:

તેમાં પ્રક્ષિપ્ત લાગ ઘણા છે, એવું 'પ્રાચીન' ટીકાકારો જણાવે છે, અને આપણને પણ તેમજ લાગે છે. રામાયણના આરંભમાં જણાવ્યું છે, કે કામાતુર કૈંચ પક્ષીઓના જોડામાંથી એક પક્ષીને પારધિએ માયું, ત્યારે તે જોઈને વાલ્મીકિને ઘણા શોક થયો, અને તે શોક 'શ્લોક'ના 'રૂપર્મા' વાલ્મીકિની 'વાંણી'દ્વારા પ્રગટ થયો, અને આવા 'શ્લોકો'માંજ આપું રામાયણ રચવાની વાલ્મીકિની બુદ્ધિ થઈ. આ ઉપરથી અનુદ્વૃપ સિવાયના શ્લોકો વાલ્મીકિના બનાવેલા હોવા ન જોઈએ, એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ તો તે ગેરબ્યાજબી નહીં ગણાય.

બાલકાણ્ડના ચોથા સર્ગમાં ૨૪૦૦૦ 'શ્લોક'નું રામાયણ વાલ્મીકિએ બનાવ્યું, એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. પણ કતક ટીકાકારને ઉપલબ્ધ ગ્રંથમાં શ્લોક સંખ્યા વિશેષ હોવાથી,

૧. તિલક નામની ટીકા લખનાર રામે, ઘણા સર્ગોને પ્રક્ષિપ્ત ગણીને કાઢી નાંખેલા છે. તેમજ કેટલાક સર્ગોમાં પણ અમુક શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત ગણેલા છે. મુદ્ધકાણ્ડની ટીકાના અંતમાં તે જણાવે છે કે:-

નિમલં કલકશ્ચોદાદપિ રામાયણાર્ણવમ્ ।

અન્યન્ત નિમલં ચક્રે રામઃ સ્વમતિ યાસસા ॥

તથા બુઓ ભારતીય બ્યોતિપશાસ્ત્ર ૫. ૧૨૭

૨. મા નિપાદ પતિષ્ઠાં ન્યમગમઃ શાશ્વતોઃ સમાઃ ।

યન્ક્રૌંવમિથુનાદેકમધધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ ચાલ ૨-૧૨

૩ સમાશ્રયૈશ્વતુર્ભિર્યઃ પાદૈર્ગતો મહર્ષિના ।

સોડનુવ્પાદરણ.દેવ શાકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ॥ ચાલ. ૨-૪૦

તસ્ય બુદ્ધિરિયં જ્ઞાતા મહર્ષેર્ભાષિતાત્મનઃ ।

કૃત્સ્નં રામાયણં કાવ્યમીદૃશૈઃ કરવાણ્યહમ્ ॥ ચાલ. ૨-૪૨

તેમજ હાલના રામાયણના શ્લોકોની સંખ્યા પુરી ૨૪૦૦૦ નહીં હોવાથી, આ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે, એમ ટીકાકારો^૧ જણાવે છે. તિલક ટીકાકારના ગ્રંથમાં કાણો તથા શ્લોકોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

કાણ.	સર્ગ.	શ્લોક.
૧ બાલકાણ્ડ	૭૭	૨૨૬૫
૨ અયોધ્યા	૧૧૬	૪૩૮૪
૩ અરણ્ય	૭૫	૨૪૩૬
૪ કિષ્કિન્ધા	૬૭	૨૪૭૫
૫ મુંદર	૬૮	૨૮૬૭
૬ યુદ્ધ	૧૨૮	૬૭૦૬
	કુલ ૫૩૪	૨૧૧૩૬
૭ ઉત્તર	૧૧૧	૨૩૭૩
	કુલ ૬૪૫	૨૩૫૧૨

૧ ચતુર્વિંશત્સદ્શાણિ શ્લોકાનામુક્તયાનૃપિઃ ।

તથા સર્ગશતાન્ પદ્મ પદ્મકાણ્ડાન્તિ તથોત્તરમ્ ॥ પાલ ૪-૨

કૃતયા સુ તન્મહાગ્રાજઃ સમયિષ્યસહોત્તરમ્ ।

ચિન્તયામાસ કોન્ધેતરપયુજ્ઞોવાદિતિ પ્રભુઃ ॥ પાલ-૪-૩

કતકકૃતસ્તુ-ઉક્તસંખ્યાપેક્ષયા પદ્મવિંશત્સર્ગસંખ્યા-ધિક્વદર્શનાત્, ચતુર્વિંશત્સદ્શાપેક્ષયા શ્લોકસંખ્યાયા અપ્યા-ધિક્વદર્શનાત્, ઉત્તરકાણ્ડીય સર્ગસંખ્યાડનુક્તેષ પ્રક્ષિ-પ્તોડય શ્લોક રચ્યાહુઃ ।

ઉત્તર કાણડના એક 'શ્લોકમાં જણાવ્યું' છે કે રામાયણના પહેલા ૨૦ સર્ગો સાંલળીને રામે જે કુશીલવને અરાઢ હજાર સુવર્ણ આપવાની આજ્ઞા કરી. આ શ્લોક યુદ્ધકાણડના અંતમાં જ્યાં રામાયણની સમાપ્તિ દર્શાવનાર શ્લોકો આપેલા છે, ત્યાંનો હોવો જોઈએ, અને ઉત્તરકાણડ રચાયા પછી તેને ઉત્તર કાણડના છેવટના ભાગમાં લેવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ, એમ આપણને લાગે છે. આ શ્લોકમાં અરાઢ હજાર સુવર્ણ આપવાની આજ્ઞા કરેલી હોવાથી મૂળ ગ્રંથ અરાઢ હજાર શ્લોકોનો હોવો જોઈએ, એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ. હાલ ઉપલબ્ધ થતા રામાયણના પહેલા છ કાણડોમાં ૨૧૧૩૯ શ્લોકો છે, તેમાંથી અનુષ્ટુપ શિવાયના બધા શ્લોકો તથા કેટલાક અપ્રાસંગિક શ્લોકો કાઢી નાંખીએ, તથા ઉત્તર કાણડ-માંથી મૂળ કથા ભાગ જોડે સંબંધ ધરાવતા શ્લોકો ઉમેરીએ તો ગ્રંથ સંખ્યા અરાઢ હજારની આપણને મળી શકે.

આ કાવ્યનું મૂળ નામ 'પૌલસ્ત્યવધ' છે, એવું બાલકાણડની શરૂઆતમાં વાલ્મીકિએ જણાવ્યું છે. તે ઉપરથી તેની.

૧. યુત્થા વિશતિ સર્ગસ્તાન્ બ્રાતરં બ્રાતૃવત્સલઃ ।

અષ્ટાદશસદસ્રાણિ સુવર્ણસ્ય મહાત્મનોઃ ॥

પ્રયત્ન શીઘ્રં કાકુત્સ્થ યદન્યદભિકાંક્ષિતમ્ ।

દદો સ શીઘ્રં કાકુત્સ્થો ચાલયોર્વૈ પૃથક્ પૃથક્ ।

દીયમાનો સુવર્ણ તુ નાગૃહ્ણીતાં કુશીલવૌ ॥

ઉત્તર. ૧૪-૧૭, ૧૮, ૧૯.

૨. કાવ્યં રામાયણં કૃત્સ્નં સીતાયોઘરિતં મહત્ ।

પૌલસ્ત્યવધમિત્યેષં ચકાર ચરિતવ્રતઃ ॥ ચાલ. ૪૭.

અમાર્મિ પૌત્રસ્થવધ આગળ જ થયેલી હોવી જોઈએ. નારદે વાઙ્મીકિને જે અંક્ષિત રામચરિત કહ્યું છે, તેમાં પણ, ‘‘રામે શ્રીતાને પાછી મેળવીને પોતાનું રાજ્ય ફરીથી સંપાદન કર્યું’’ એમ કહી વૃત્તાન્તની અમાર્મિ કરેલી છે, અને ‘‘રામના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ પોતાના પુત્રનું મરણ જોશે નહીં, અને શ્રીએ હુમેશાં સૌભાગ્યવતી રહી પ્રતિવ્રતા રહેશે’’ એમ પણ જાણાવેલું છે. અર્થાત્ ઉત્તરકાણ્ડના વિસ્તારનો તથા તેમાં વર્ણવેલા ક્ષાણ્ડના પુત્રના મરણ પ્રસંગનો આ નારદનાં વચનો સાથે વિરોધ થાય છે. આ કારણથી તથા રામાયણનું પારાયણ કરનાર રામભક્તોમાં પણ યુદ્ધકાણ્ડ સુધીજ પારાયણ કરવાનો સંપ્રદાય ચાલુ હોવાથી, યુદ્ધકાણ્ડ આગળજ વાઙ્મીકિરામાયણની આપડે અમાર્મિ માનવી પડે છે. તેથી રામાયણના અભયના રાજ્યતંત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આપણે છ કાણ્ડાત્મક રામાયણનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી આગળ ચાલીશું.

૧ મિથિલાનો રાજા જનક	૬ મગધરાજ
૨ કાશીરાજ	૭ સિન્ધુરાજ
૩ કેકયરાજ	૮ સૌવીરરાજ
૪ અંગરાજ શેમપાદ	૯ સૌરાષ્ટ્રરાજ
૫ કૌસલરાજ ભાનુમાન	૧૦ દક્ષિણના રાજાઓ.

આ બધા રાજાઓ અયોધ્યાધિપતિ દશરથની સાર્વભૌમ-
સત્તા કબુલ રાખતા હતા, અને તેના ચક્ષોમાં હાજર થઈને
‘અમૃદ્ય રત્નોની ભેટો આપી તેના પ્રતિ પોતાનો સહભાવ
દર્શાવતા. વેદકાળ પ્રમાણે આ સમયમાં પણ ધર્મની સત્તા
સર્વોપરિ ગણાતી, અને ઋષિઓ, રાજાઓ, રાજકુમારો, મંત્રિઓ
અમાત્યો તથા ચારે વર્ણો અને નિપાદો પોતપોતાનાં કર્તવ્યો
અભવી, રાષ્ટ્રના અભ્યુદયમાં તથા સંરક્ષણમાં પોતાનો ભાગ
પૂર્ણ ઉત્સાહથી તથા શૌર્યથી ભજવતા હતા. દશરથનો અશ્વ-
મેધ, વિશ્વામિત્રના યજ્ઞના રક્ષણ માટે ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરના
રામચંદ્રનું પ્રયાણ, રામપરશુરામ સમાગમ, રામચંદ્રનો યૌવ-
રાજ્યાભિષેક, તેમનો વનવાસ, રામચંદ્રજીની સાથે સીતા
તથા લક્ષ્મણનો વનવાસ, નિપાદરાજ શુક્રનો સમાગમ, રામચં-
દ્રને પાછા તેડી લાવવા ભરતનું પ્રયાણ, રામ ભરતનો સમાગમ,
રાજ્યવ્યવસ્થા માટે ઋષિવર્ગનો છેવટનો નિર્ણય, રામચંદ્રની
પાહુકાઓનો અભિષેક, ભરતનો નન્દિગ્રામમાં નિવાસ, સુગ્રીવ
સાથે રામચંદ્રની મૈત્રી, વાલિવધ, રામરાવણયુદ્ધ, વિભીષણને

૧ તતઃ કૈન્નિદહોરાષ્ટ્રેવ્યાતા મહોક્ષિતઃ ।

વહ્નિ રત્નાન્યાદાય રાક્ષો દશરથસ્ય હ ॥ ઘાલ.

રાજ્યપ્રદાન અને રામનો રાજ્યાલિપેક, આ બધા પ્રસંગોમાં આપણને ક્ષણે ક્ષણે ધર્મની સર્વોપરિચિત્તાનું જ્ઞાન થાય છે, અને આજ કારણે લીધે હજી સુધી પણ ભારતવર્ષમાં પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ, રાજાઓ તથા રાકે, શહેરીઓ તથા ગામડીઆઓ ગૃહસ્થો તથા લિક્ષુઓ, અને ગાળકો તથા વૃદ્ધો રામચંદ્રના ગુણોનું તથા મહિમાનું ગાન કરવામાં મોટું પુણ્ય માને છે. રામાયણના કાળમાં આ ધર્મમત્તા કેવી રીતે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવતી હતી, તે આપણે રામાયણના જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપરથી જોઈએ.

૨. રાજ્યતંત્ર.

રામાયણની શરૂઆત દશરથ રાજાના અશ્વમેધથી થાય છે. આ દશરથ રાજાને વંશપરંપરાથી રાજકારણમાં મદદ કરનાર આઠ ઋષિઓ રાજ્યમાં મન્ત્રિઓ તરીકે કામ કરતા હતા, અને તેમાંના વસિષ્ઠ ઋષિ પુરોહિતપદ ધારણ કરતા હતા, અને પુરોહિત તરીકે આ મન્ત્રિપરિષદના અધ્યક્ષ ગણાતા હતા, અને વામદેવ ઋષિ રાજાના ઋત્વિજ તરીકે કામ કરતા હતા. આ ઋષિઓ નગરની બહાર પોતાના આશ્રમોમાં રહેતા, અને જ્યારે જ્યારે રાજાને સલાહની જરૂર પડે, ત્યારે રાજસભામાં આવી યોગ્ય સલાહ આપતા. માત્ર વસિષ્ઠ અને વામદેવ રાજ સભામાં નગરમાં આવી રાજસભામાં હાજર

૧ વસિષ્ઠ અને વામદેવ ઉપગત બીજા છ મન્ત્રિઓ.—

સુયજ્ઞોઽપ્યથ જાઘાલિઃ કાશ્યપોઽપ્યથ ગૌતમઃ ।

માર્કેન્દ્રેયસ્તુ દીર્ઘાયુસ્તથા કાત્યાયના દ્વિજઃ॥ વા. ૭-૫

રહેતા, અને રાજાનાં રાજકીય તથા ધાર્મિક કાર્યો કરતા, અને પછી પોતાના આશ્રમમાં આલ્યા જતા. રાજસભામાં રાજા રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બેસતો, અને તેની સમીપમાં ગાઠવેલાં સુવર્ણમય ભદ્રપીઠો ઉપર આ મંત્રિઓ બેસતા. રાજકીય તથા ધાર્મિક બાબતોમાં તેમની સલાહ લીધા શિવાય રાજા એક પણ પગલું ભરતો નહીં, તેમજ કોઈ પણ પ્રમંથે તેમના વચનનું ઉલ્લંઘન કરતો નહીં. રાજા મંત્રિઓને પોતાના ગુરૂ તરીકે ગણતો, અને હુમેશાં તેમને આગળ કરીને સર્વ કાર્યો કરતો. જ્યારે તેઓ મલામાં આવતા, ત્યારે રાજા સાથે બધી સભા ઉભી થઈને તેમને આવકાર આવતી, અને રાજા પોતે અભિવાદન કરી તેમને પોતપોતાના ભદ્રપીઠ ઉપર બેસવા વિનંતિ કરતો, અને તેમના બેઠા પછી પોતે બેસતો, અને તે પછી અમાત્યો અને ખીજા સલાસદો પોતપોતાના સ્થાન ઉપર બેસી જતા આવી રીતે રાજસત્તાનું કેન્દ્ર આ મંત્રિમંડળ હતું, અને રાજા રાજમત્તાનો પ્રવર્તક તથા રાજવૈભવનો બોકતા હતો.

પુત્રવાત્સલ્યથી પ્રેરાઈને દશરથ રાજાએ જ્યારે પોતાના ૧૫ દર વર્ષની ઉંમરના પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રની માથે તેમના યજ્ઞની રક્ષા કરવા માટે મોકલવાની ના પાડી,

૧ કનપોદશર્ષર્ષો મે રામો રાજીવલોચનઃ ।

ન યુદ્ધ યોગ્યતામસ્વ પશ્યમિ મહરા ઋસેઃ॥ પાંચ ૨૦-૨૨
કતકટોકા ઇદ ચ યુદ્ધાયોગ્યત્વં પ્રતિપાદિતમ્ । પોદશર્ષર્ષઃ
ક્ષત્રિયકુમાર યથ કથચધરોયુદ્ધાર્હં ઇતિ શાસ્ત્રાત્ ।

અને 'અક્ષૌહિણી સેના સાથે તેમને બદલે પોતે જવા તૈયાર થયા, ત્યારે વસિષ્ઠે તેમને માનપૂર્વક કહ્યું કે ' તમે ઈશ્વાકુના કુળમાં જન્મેલા છો અને આજ્ઞાત્ ધર્મરૂપ તમે છો. તમે ધૈર્યવાન, મતનું પાલન કરનાર તથા શ્રીમાન છો તેથી તમારે અધર્મથી દૂર રહેવું જોઈએ. ' તમે કહેશો તે હું કરીશ '— એવું વચન આપીને પાછળથી ફરી જવાથી 'ઈષ્ટાપૂર્તિ'ના નાશ થાય છે. રાક્ષસોનો નિશ્ચય કરવાને વિશ્વામિત્ર પોતે અમથ છે, છતાં તમારા પુત્રના હિતને માટે તમારી પામે યાચના કરે છે

૧. યકો રથા ગજઘૈશ્ચો નરાઃ પશ્ચ પદાતયઃ ।
 ત્રયશ્ચ તુરગાસ્તઞ્જૈઃ પત્તિરિત્યભિધીયતે ॥
 પત્તિં તુ ત્રિગુણામેકં ચિદુ સેનામુલ્લુકુધા. ।
 ત્રીણિ સેનામુલ્લાન્યેકા ગુલ્મ રૂપમિધીયતે ॥
 ત્રયો ગુલ્મા ગણો મામ વાહિના તુ ગણાશ્ચય ।
 સ્મૃતાસ્તિલ્લસ્તુ વાહિન્યા પૂતનેતિ ત્રિવક્ષણૈઃ ॥
 ચમૂસ્તુ પૂતનાસ્તિલ્લશ્ચસ્તિલ્લસ્ત્વનીકિર્મી ।
 અનીકિર્મી દશગુણાં પ્રાહુરક્ષૌહિણીં લુધઃ ॥

૨. રથાકુળાં કુલે જાતઃ માત્રાદ્ધર્મ રથાપર ।
 ધૃતિમાન સુવ્રત ધીમાન્ન ધર્મ હાતુમર્હસિ ॥ ચાલ ૨૧-૬
 પ્રતિશ્રુત્ય કરિષ્યેતિ ઉક્ત વાક્યમકુર્વત. ।
 રથાપૂર્તેષ્વથા ભૂયાત્તસ્માદ્રામ તિસર્જય ॥ ચાલ ૨૧-૮

ટીકા:—રથમશ્વમેધાન્તયાગઃ, આપૂર્ત વાપીકુપાદિ-
 નિર્માણમ્ । નદ્યધસ્તત્ફલનાશ. ।

તેણાં નિગ્રહણે શક્તઃ સ્થય ચ કુશિકાત્મજ ।
 તથ પુત્રહિતાર્થાય ત્વામુપેત્યાભિયાચતે ॥ ચાલ ૨૧-૨૧
 ૫ આ

માટે રામચંદ્રને મોકલો. ' વમિષ્ઠનાં આવાં વચનો સાંભળીને દશરથ રાજાએ તરત ગમચંદ્ર તથા લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રની સાથે વિદાય કર્યા

રાજા આઠ આમાત્યોની મદદથી બધો રાજકારભાર

૧. અમાત્યાઃ દેશાદિકાર્યનિર્વાહકાઃ । ટીકા ।

તસ્યામાત્યા ગુણૈરામન્નિક્ષવાકોઃ સુમહાત્મનઃ ।

મન્ત્રજ્ઞાથેક્ષિતજ્ઞાઞ્ચ રાજકૃત્યેષુ નિત્યશઃ ॥ ચાલ૦ ૭- ૧

ધૃષ્ટિર્જયન્તો યિજયઃ સુરાષ્ટ્રા રાષ્ટ્રવર્ધનઃ ।

અકોપો ધર્મપાલઞ્ચ સુમન્ત્રજ્ઞાપ્તમોઽર્થયિત્ ॥ „ ૭- ૨

તેપામન્નિક્ષિતં કિંચિત્ સ્વેષુ નાસ્તિ પરેષુ ચ ।

ક્રિયમાણં કૃતં વાપિ ચારેણાપિ વિકોર્ષિતમ્ ॥ „ ૭- ૩

કુશલા વ્યવહારેષુ સીદ્ધદેષુ પરીક્ષિતાઃ ।

પ્રાપ્તકાલં યથા વંદ્ય ધારયેયુઃ સુતેષ્વપિ ॥ „ ૭-૪૦

વાશસ્ત્રમ્પ્રહણે યુક્તા ષલસ્ય ચ પરિગ્રહે ।

અહિતં વાપિ પુરુષં ન દ્વિસ્યુરવિદુષકમ્ ॥ „ ૭-૪૧

ધીરાઞ્ચ નિયતોઽસાદા રાજશાસ્ત્રમનુષ્ઠિતાઃ ।

શુચીનાં રક્ષિતારઞ્ચ નિત્યં ત્રિપથયાસિનામ્ ॥ „ ૭-૪૨

વ્રહ્મક્ષત્રમદ્વિસન્તસ્તે ક્રોશં નમ્રપૂરયન્ ।

સુતીક્ષ્ણદણ્ડાઃ સંપ્રેક્ષ્ય પુરુષસ્ય ત્રલાયલમ્ ॥ „ ૭-૪૩

સુચાતસઃ સુવેષાઞ્ચ તે ચ સર્થે શુચિગ્રતાઃ ।

દ્વિતાર્થાઞ્ચ નરેન્દ્રસ્ય જાગ્રતો નયચક્ષુષા ॥ „ ૭-૪૬

મંધિવિગ્રહતત્ત્વજ્ઞાઃ પ્રકૃત્યા સંપદાન્વિતાઃ ।

મન્ત્રસંવરણે શક્તાઃ શક્તાઃ સૂક્ષ્માસુ બુદ્ધિષુ ॥ „ ૭-૪૯

અલાવતો. બુદ્ધાં બુદ્ધાં ખાતાંઓનો વહિવટ આ આઠ આમાત્યો કરતા, અને રાજના હુકમો પ્રમાણે અમલ બબલવતા. મિન્ત્રિઓની પેઠે આ આમાત્યો પણ વશપરપરાથી રાજ્ય કારભાર કરતા આવેલા હતા. તેઓ વિદ્યાવિનયસંપન્ન, કુશળ, છતેન્દ્રિય, શ્રીમાન્, મોટા મનવાળા, ધનુર્વેદમા પારંગત, પરાકર્મી, ચશસ્વી, રાજઠાર્યોમા આવધાન, રાજની આરાતું યથાર્થ પાલન કરનારા, સ્મિતપૂર્વક બોલનારા, કામક્રોધથી અંધ બની અસત્ય ભાષણ નહીં કરનારા, અને તેજસ્વી હતા. સ્વદેશમા તથા પરદેશમાં શું બન્યું છે, શું બને છે તંથા શુ બનવાનું છે, તે બધું તેઓ ચારે મારફતે જાણતા હતા. તેઓ વ્યવહારમાં કુશળ હતા અને અચલ રાજભક્તિવાળા હતા. પોતાનો પુત્ર પણ જો અપરાધ કરે, તો તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં તત્પર રહેતા. કોશનો તથા મૈન્યનો સંગ્રહ કરવામાં હમેશાં પ્રવૃત્ત રહેતા, અને પોતાનો શત્રુ પણ જો નિરપરાધી હોય, તો તેને શિક્ષા કરતા નહીં. તેઓ શૂરવીર, ઉત્સાહી, રાજનીતિને અનુસરીને વર્તનારા અને પવિત્ર માણસોનું રક્ષણ કરનાર હતા, અને બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયોને ત્રાસ આપ્યા વગર તેઓ કોશસંચય કરતા. તેઓ પુરૂષોનું આમર્ય જોઈ તે પ્રમાણે તીક્ષ્ણ દંડની યોજના કરતા. તેઓ મારાં વસ્ત્ર સારે વેષ અને પવિત્ર વ્રત ધારણ કરનારા, રાજના હિતમાં તત્પર રહેનારા, રાજનીતિ રૂપી નેત્રો બુદ્ધાં રાખી હમેશાં જાગૃત રહેનારા, પ્રકૃતિથીજ સદ્ગુણી, મન્ત્રને ગ્રમ રાખવામાં સમર્થ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા હતા.

આ આઠ અમાત્યોમા સુમન્ત રાજાનો પ્રધાન અમાત્ય હતો. રાજકારણો ઉપરાંત તે રાજાના 'સારથીનું' કામ કરેતો. રાજા ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, તો પણ તેની ખાસે જવાની તેને છૂટ હતી. અંતઃપુરમા ઠેઠ શયન ગૃહ સુધી તે જઈ શકતો અને રાજાને સ્તુતિ પૂર્વક જગાડીને જે કાર્ય હોય તે તેને નિઃશંક કહેતો. રાજા અથવા પુરોહિત શિવાય ખીજા કોઈનું કહ્યું તે માનતો નહીં. રામચંદ્રના યૌવરાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે 'પ્રાહ્મણે તથા પૌરજનપદો સાથે વસિષ્ઠ દરવાજા આગળ આવીને ઉભા છે'—એવો સંદેશો દશરથ રાજાને પહોંચાડવાને માટે જ્યારે સુમન્ત તેમના શયનગૃહમાં ગયો, અને તેમને શોકસાગરમાં નિમજ્જ થયેલા જોયા, અને જ્યારે સંદેશો કહેવા છતાં પણ દશરથ રાજા કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યા નહીં, ત્યારે કૈકેયીએ કહ્યું, કે 'રામનો યૌવરાજ્યાભિષેક કરવાના હર્ષથી ઉત્સુક બનેલા રાજા આખી રાત જાગવાથી થાકી ગયા છે, અને હાથમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયા છે. માટે તું જલદી જઈને રામને અહીંયાં તેડી લાવ. આમાં વિચાર કરવાનો

૧. સત્વપદ્યદ્વિનિષ્ક્રાન્તં સુમન્ત્રં નામ સારથિઃ ।

દ્વારે મનુજસિંહસ્ય સચિવ મિયદર્શનમ્ ॥ અયો. ૧૪-૩૨.

૨ તં તુ પૂર્વોદિતં ઘૃદ્ધં દ્વારસ્થા રાજસંપત્તાઃ ।

ન શેકુરભિસંરોદ્ધુ રાક્ષઃ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ અયો. ૧૪-૪૪

શયનીયં નરેન્દ્રસ્ય તદાસાધાઘ્વતિષ્ઠત ।

સોઽત્યાસાધ તુ તદ્વેદમ તિરસ્કરણિમન્તરાકૃત્ત્વા ॥

અયો. ૧૫-૨

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્રે અથવા રાજ્ય પ્રજ્ઞાના ધર્મો. ૬૯

નથી.' આ સાંભળી સુમન્ત્રે કહ્યું કે 'હે ૧લામિનિ, રાજાની આજ્ઞા વિના હું કેવી રીતે જઈ શકું?' ત્યાર પછી ન્યારે રાજાએ પોતે આજ્ઞા કરી, ત્યારે સુમન્ત્ર રામને તેડી લાવ્યો.

અશ્વમેધાદિ યજ્ઞોને પ્રસંગે તથા રાજ્યાભિષેક જેવા મહાન પ્રસંગે મોટા રાજાઓને આમંત્રણ આપવા પ્રધાનામાત્ય પોતે જતો, અને ખીજાં આમંત્રણોમી તથા તે તે પ્રસંગને લગતાં ખીજાં બધાં કાર્યોની વ્યવસ્થા સાંરૂં યોગ્ય પુરૂષોની યોજના કરતો, અને આવે પ્રસંગે એકત્ર થયેલા ઋષિઓ રાજાઓ તથા પ્રજાજનોનો યોગ્ય મત્કાર કરતો. રાજાના સિંહામનની પાસેજ સુવર્ણનું સચિવામન રાખવામાં આવતું. રાજા ધાર્મિકકાર્યોનો ભાર ૨પુરોહિત ઉપર નાખતો અને લૌકિક કાર્યોનો ભાર પ્રધાનામાત્ય ઉપર નાંખી દેતો, અને પોતે માત્ર પરિણામ તરફ લક્ષ રાખતો.

આ ઉપરાંત ખીજા ૧૫ જાતના ૨અધિકારીઓને રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે તથા રાષ્ટ્રના અંતરંગ બહિરંગ કાર્યોના નિર્વાહ માટે રાખવામાં આવતા, અને રાષ્ટ્રના દરેક મોટા વિલાગમા ૩૩૨ પુરતા આવા અધિકારીઓની નીમણૂક કરવામાં આવતી.

૧. અશ્રુત્વા રાજચચનં કથં ગચ્છામિ માર્મિનિ । અયો. ૧૪-૫૨

૨. મધાન્ સિન્ધઃ સુહન્મહાં ગુરુષ્વ પરમો મહાન્ ।

ચોદવ્યો ભવતા ચૈવ મારો યજ્ઞસ્ય ચોદતઃ॥ અયો ૧૩-૪. ..

૩ કચિદશાદશાન્યેષુ સ્વપક્ષે દશપક્ષ ચ ।

ત્રિમિશ્રિમિરચિજ્ઞાતૈર્વેતિસ તૌર્થોનિ ચારણૈઃ॥ અયો ૧૦૦-૩૬

૧૫ જાતના અધિકારીઓ.

૧. સેનાપતિ.	૯. ધર્માત્મનાધિકારી.
૨. પ્રશાસ્તા.
(સૈન્યના પઠાવની તથા
રક્ષણની વ્યવસ્થા કરનાર).	૧૦. વ્યવહાર નિર્ણય કરનાર સભ્ય.
૩. દૌવાગિક.	૧૧. સૈન્યને પગાર તથા શિરપાવ
આપનાર અધ્યક્ષ.
૪. અન્તઃપુરાધિકારી.	૧૨. કારીગરોનો ઉપરી મીસ્ત્રી.
૫. કારાગૃહાધિકારી	૧૩. નગરાધ્યક્ષ.
૬. કોશાધ્યક્ષ.	૧૪. અન્તપાલ.
૭. રાજશાસન પ્રવર્તક.	(સીમાડાના દુર્ગોત્તું રક્ષણ
કરનાર.)
૮. પ્રાવિવાહ
(વ્યવહાર પૂછનાર)	૧૫. સ્થળ ગિરિવન તથા જળ-
દુર્ગોના દુર્ગપાલો.

મન્ત્રિ અમાત્ય અને યુવરાજ માથે એકંદર ૧૮ જાતના અધિકારીઓ ગજ્યવ્યવસ્થા મંભાળતા, અને તેમને ૧૮ તીર્થો તરીકે ગણવામાં આવતા. રાજા ગુપ્તચરોદ્વારા આ અગદ તીર્થોની હીલચાલ તથા વર્તન ઉપર દેખરેખ રાખતો, અને એક બીજાને ઓળખતા ન હોય તેવા ત્રણ ચરોની ખાતમી મળતી આવે, તો તે ખાતમી ખરી માની અપરાધી અધિકારીને યોગ્ય શિક્ષા કરતો.

ખેતીનો ધંધો કરનાર વૈશ્યો પાસેથી રાજા પાકેલા અનાજનો છટ્ટો^૧ લાગ પોતાના અંશ તરીકે ઉઘરાવતો. પશુપાલન

૧. યો દરેદ્વલિલ્લહમાગં ન ચ રક્ષતિ યુગ્મયત્ત ।

અર્થઃ સુમહાન્નાયં મવેત્તસ્ય ચ મૂપતેઃ ॥ અર્ણવ. ૬-૧૧

તથા વાણિજ્યનો ધધો કરનાર વૈશ્યો રાજાને પ્રસંગે પ્રસંગે શક્તિ અનુસાર ભેટો આપતા, અને જળ તથા સ્થળ ભાગે ભેટો વ્યાપાર કરનાર વણિકગણો અલિપેક જેવા ભેટા પ્રસંગે રાજાને કિમ્મતી રત્નોત્તમ નજરાણું કરતા. આ ઉપરાંત અધિકારીઓ અપરાધીઓનો ચોખ્ખો દંડ કરી કોશની વૃદ્ધિ કરતા. પ્રજા પાસેથી ખીજી કોઈ પણ રીતે દ્રવ્ય લેવાનો રાજાને અધિકાર નહોતો. જે રાજા બલિ ગ્રહણ કરીને પોતાના યુત્ર પ્રમાણે પ્રજાને ગણીને તેનું રક્ષણ કરતો નહીં, તે ઘણો અધર્મી રાજા ગણાતો.

રાજા વૃદ્ધ થતો ત્યારે મિત્ર રાજાઓ, ગ્રાહણો, મૈત્ર્યના મુખ્ય અમલદારો નગરશેઠો અને ગ્રામમુખ્યોની પરિપક્વ ભરી તેમની અનુમતિ લઈ રાજકુમારનો યૌવરાજ્યાલિપેક કરતો.

यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ।

तत्र राज्ञश्चતुर्भागं प्रजाधर्मेण रक्षतः ॥ ૭ ૬-૧૪

૧. उदीच्याञ्च प्रतीच्याञ्च दाक्षिणात्याञ्च केवलाः ।

कोट्या परान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ૭ ૮૧-૧૬

ટીકા-સામુદ્રાઃ પોતધણિજઃ ।

૨. રામનો યૌવરાજ્યાલિપેક કરવા માટે મદાપરિવહની અનુમતિ મેળવવા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।

भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ ૭ ૮૨-૧૮

यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।

अन्या मध्यस्थचिन्ता तु धिमदीम्यधिकोदया ॥ ૭ ૮૩-૧૯

જ્યારે રાજાનું અવસાન થવાથી ગાદી ખાલી પડતી, ત્યારે રાજકૃતઃ અથવા રાજકર્તાઈઃ એટલે મન્ત્રિઓ અને અમાત્યો ભેગા થતા, અને મહાપરિષદ્ ભરીને તેની પાસે નવો રાજા પસંદ કરાવી, તેનો અભિષેક કરવા પુરોહિતને વિનંતિ કરતા. તે ઉપરથી પુરોહિત^૧ રાજસભામાં જઈ પોતાના ભદ્રપીઠ ઉપર બેસી હ્રતો મોકલીને બ્રાહ્મણોને, ક્ષત્રિયોને, લશ્કરી અમલદારોને, અમાત્યોને, રાજપુત્રોને, વેશ્યગણોને, અધ્યક્ષોને અને રાષ્ટ્રનું હિત ચહાનાર આમમુખ્યોને બોલાવતો અને મહાપરિષદ્ ભરતો. જે રાજકુમારને રાજગાદી ઉપર સ્થાપન કરવાને આ પરિષદ્ સર્વાનુમતે સંમતિ આપતી, તેનો તે રાજ્યાભિષેક કરતો. આવી રીતે પ્રભુ સર્વાનુમતે પોતાનો રાજા પસંદ કરતી, અને મન્ત્રિઓ એટલે રાજકર્તાઈઃ તેને અભિષેકની ધાર્મિક

૧. સમેત્ય રાજકર્તાઈઃ સભામીયુદ્ધિજ્ઞાતયઃ॥ અયો. ૬૭-૨

પતે દ્વિજ્ઞાઃ સહામાત્યૈ પૃથગ્વાચમુદીરયન્ ।

યસિષ્ઠમેવાભિમુક્ષ્ય શ્રેષ્ઠં રાજપુરોહિતમ્ ॥” ૬૭-૪

इक्ष्वाकूणामिहाद्यै कश्चिद्राज्ञा विधीयताम् ।

अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥” ૬૭-૮

स काञ्चनमयं पीठं स्थस्त्यास्तरणसंयुतम् ।

अध्यास्तं सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥” ૮૧-૧૧

બ્રાહ્મણાન્ ક્ષત્રિયાન્ યોધાનમાત્યાન્ ગણલ્લભાન્ ।

ક્ષિપ્રમાનયતાવ્યગ્રાઃ કૃત્યમાત્યયિકં હિ નઃ ॥

સરાજપુત્ર શત્રુઘ્નં મરતં ચ યશસ્થિનમ્ ।

યુધાજિતં સુમન્ત્રં ચ યે ચ તત્ર હિતા જનાઃ ॥” ૮૧-૧૩

વિધિથી રાજ્ય બનાવતા. આજો પ્રજાવર્ગ આવી રીતે બનેલા રાજ્યની આસામાં રહેતો, અને રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે જેવા પ્રકારની મદદ જોઈએ, તેવા પ્રકારની મદદ રાજ્ય ખુશીથી રાજ્યને આપવા તત્પર રહેતો.

મોટે ભાગે રાજ્યના પાટવી^૧કુવરનેજ રાજ્ય તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો, પણ તે જો મૂર્ખ અથવા દુર્ગુણી હોય, તો તેને બદલે બીજા રાજકુમારની પસંદગી થતી.

દરેક ગામના લોકો પોતાનાં સ્થાનિક કાર્યોની વ્યવસ્થા માટે એક ગ્રામમુખ્ય નીમતા, અને સર્વાનુમતે અમુક નિયમો કરતા. આ નિયમોને સમયાચારના નામથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા છે. આ સમયાચારનું પાલન કરવાની દરેક ગામના વતનીની ફરજ ગણાતી.

પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિઓ તરીકે પુરોહિતના અધ્યક્ષપણા નીચે મંત્રિઓ રાજકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખતા હોવાથી, ઋષિવર્ગ તેમાં દરમ્યાનગિરિ કરતો નહતો. પણ જ્યારે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ધર્મમંકટ ઉભું થતું, ત્યારે આ વર્ગ આવીને તેનો નિકાલ કરી આપતો. સમાયણમાં આવો એક પ્રસંગ આપણા જોવામાં આવે છે. મહાપરિષદે જ્યારે ભરતને રાજ્ય તરીકે પસંદ કર્યો અને પુરોહિતે તેને અલિષેક કરાવવા કહ્યું, ત્યારે ભરતે સલા વચ્ચે પુરોહિતને જવાબ આપ્યો, કે 'હું

૧. અસ્મિન્ કુલેદિ સર્વેપાજ્યેષ્ઠો રાજ્યેઽભિષિચ્યતે ।

અર્થો. ૭૪ ૨૦

‘દશરથનો પુત્ર થઈને, ધર્મમાં પ્રવૃત્ત વિદ્યામતસ્નાતક રામ-ચંદ્રનું રાજ્ય કેવી રીતે પડાવી લઉં. આ રાજ્ય પણ રામનું છે, અને હું પોતે પણ રામનોજ છું. તો હવે મારો ધર્મ શો છે તે મને જણાવો. હું તો રામનીજ પછવાડે જઈશ. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ રામજ રાજા છે.’ આવાં ભરતનાં વચનો સાંભળીને સલા-સહોઅે પણ ભરતની જોડે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને બધા રામચંદ્રને પાછા તેડી લાવવા ચિત્રકૂટ ગયા. ત્યાં ભરતે રામ-ચંદ્રને પાછા અયોધ્યા આવવા કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે ‘પિતાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા ન થાય તે માટે મહેં વનવાસ સ્વીકાર્યો છે; માટે તારે પણ તેજ કારણથી રાજ્ય સ્વીકારવું જોઈએ.’ ભરતે પૌરજનપદો સમક્ષ આનો જવાબ આપ્યો કે ‘મહેં પિતા પાસેથી રાજ્ય માગી લીધું નથી, તેમજ પિતા

૧. અરિનમ્રહ્નચર્યસ્ય વિદ્યાસ્નાતસ્ય ધીમતઃ ।

ધર્મે પ્રયત્નમાત્મસ્ય ક્રો રાજ્યં મદ્વિધો હરેત્ ॥ અયો. ૮૨-૧૭

‘કયં દશરથાજ્ઞાતો ભવેદ્રાજ્યાપહારકઃ ।

રાજ્યં ચાહં ચ રામસ્ય ધર્મ ચક્તુમિદાર્હસિ ॥ ” ૮૨-૧૨

૨. ન યાચે પિતરં રાજ્યં નાનુશાસામિ માતરમ્ ।

પથ પરમધર્મક્ષ નાનુજાતામિ રાવણમ્ ॥ અયો. ૧૧૨-૨૨

‘યદિદ્વ્યવશ્ય યસ્તવ્યં કર્તવ્યં ચ પિતૃર્વંશઃ ।

અહમેય નિવત્સ્યામિ ચતુર્દશ વને સમાઃ ॥ ” ૧૧૧-૨૬

વિક્રીતમાદિતં ક્રીતં પત્નિયા જીવતા મમ ।

૩. ન તદ્દાપયિતું શક્યં મયા યાં ભરતેન વા ॥ ” ૧૧૧-૨૮.

.....

વૃતો રાજા હિ કૈકેય્યા મયા તદ્વચન કૃતમ્ ।

અનૃતાન્મોચયાનેન પિતરં તં મહીપતિમ્ ॥ ” ૧૧૧-૩૨

પાસેથી રાજ્ય માગી લેવાનું મારી માતાને પણ કહ્યું નથી. રામચંદ્ર વનમાં નિવાસ કરે તેમાં મારી સંમતિ નથી. જે પિતાનું વચન પાળવાને વનમાં રહેવાની જરૂર હોય, તે હું ૧૪ વર્ષ વનવાસ ભોગવવા તૈયાર છું.’ આવો જવાળા સાંલણીને રામચંદ્રે પૌરુષત્વપદોને કહ્યું, કે ‘ પિતાએ પોતાની હયાતીમાં જે કાંઈ વેચ્યું હોય, જે કાંઈ અનામત મૂક્યું હોય, અને જે કાંઈ ખરીદ્યું હોય, તે મારાથી અથવા તે ભરતથી અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી. તેથી તુરંજ ખડાનું કાઢી વનવાસ તણ રાજ્ય સ્વીકારણું એ મને છાજતું નથી. પોતે આપેલાં વરદાન રૂપી ઋણમાંથી દશરથ રાજાને મુક્ત કરવા કૈકેયીએ વ્યાજખીન માગણી કરી છે, અને પિતાએ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળીને મુક્ત કર્યું છે. હું ભરતને ક્ષમાવાન અને ગુરુજનોનો સત્કાર કરનાર ગણું છું.’ પછી રામચંદ્રે ભરતને કહ્યું કે ‘ મહેં જેમ કૈકેયીએ માગેલા વરદાન પ્રમાણે પિતાએ કરેલી આજ્ઞાનું પાલન કરી, પિતાની એક પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી, તેમને એક ઋણમાંથી મુક્ત કર્યા છે, તે પ્રમાણે તું પણ રાજ્ય સ્વીકારી પિતાની બીજી પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી, તેમને બીજા ઋણમાંથી મુક્ત કર.’

રામચંદ્રને પાછા અયોધ્યા તેડી જવા ભરત ચિત્રકૂટમાં આવ્યો છે, અને બેઉ ભાઈઓ ધર્મને આગળ કરીને રાજ્ય સ્વીકારવાને ના પાડે છે, એવી ખબર મહર્ષિઓને પડતાંજ તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ મહર્ષિઓએ ભરતને કહ્યું, કે ‘ હે સત્કુળમાં જન્મેલા, મહા શુદ્ધિશાળી, મહા સદાચાર-સંપન્ન, મહા યશસ્વી ભરત, તું જે તારા પિતા દશરથનું હિત

તાકતો હોઈ તો રામનું કહ્યું કર. રામ પિતાના ઋણમાંથી હમેશને માટે મુક્ત થાય, એવું અમે ઈચ્છીએ છીએ. કેકેયીના ઋણમાંથી મુક્ત થવાથી દશરથ રાજાએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું છે.' આવાં મહર્ષિઓનાં વચનો સાંભળીને ભરતે રામચંદ્રને પાછા તેડી જવાની વાત છોડી દીધી, અને પુરોહિત વસિષ્ઠની આજ્ઞાનુસાર રામને બે સુવર્ણમય પાદુકાઓ ઉપર પગ મૂકવાને વિનંતિ કરી. આ રામચંદ્રની પાદુકાઓને અયોધ્યા લઈ જઈ ભરતે નન્દિગ્રામમાં તેમનો અભિષેક કર્યો, અને પોતે વાનપ્રસ્થ-દશામાં રહી રામના નામથી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું.

આવી રીતે રામાયણના સમયમાં પણ ઋષિવર્ગ સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતો હતો, એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ ઋષિવર્ગની સાથે રાજાઓ ઘણાજ વિનયથી વર્તતા. તેઓ પોતાના રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી, પુરોહિતને આગળ કરીનેજ ઋષિઓના આશ્રમોમાં પ્રવેશ કરતા. ઋષિઓ પ્રથમ પુરોહિતનો અને પછી રાજાનો એમ અનુક્રમે બેઉનો યોગ્ય સત્કાર કરતા, અને તેમનું તથા તેમના રિસાલાનું આતિથ્ય કરતા. આ સમયમાં પણ તેઓજ વેદવિદ્યાના તથા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના આચાર્યો હતા, અને રાજાપ્રજાને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની, તથા રાજાપ્રજાને માટે કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા તેમના હાથમાં હોવાથી, રાજા પ્રજા ઉપર તેઓનો પૂરેપૂરો કાળુ હતો.

પોતાના દેશની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર તથા પોતાના દેશના કાયદા ઉપર દરેક પ્રજાની શારીરિક માનસિક તથા આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો આધાર હોય છે. પ્રજાને સ્વીય અથવા

નિર્વીર્ય, સમૃદ્ધિમાન અથવા કંગાલ, સદાચારી અથવા દુરાચારી
 બુદ્ધિશાળી અથવા મૂર્ખ, સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર બનાવવાનાં,
 આ બેજ સાધનો છે. રાજ્યો પોતાની સત્તા વધારવાને માટે
 આ બે સાધનોનો હુકુપયોગ ન કરી શકે, તે હેતુથી ઋષિઓએ
 આ બે બાબતો પોતાને સ્વાધીન રાખી હતી અને આને લીધે
 જ તેઓ રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરી શકતા, તથા પ્રજાનું હિત
 કરવા મમર્થ રહેતા, અને રાજ્યપ્રજ્ઞની મત્તા સમતોલ ગામી
 ગણૂને સમૃદ્ધ બનાવતા.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે રામાયણના
 કાળમાં પણ વેદકાળની પેઠે સુનિયંત્રિત રાજસત્તાક ગાજ્યતંત્ર
 ચાલતું હતું, અને તેને લીધે તે કાળમાં પણ ભારતવર્ષ માર્વ
 ભૌમઐશ્વર્ય ભોગવતું હતું.

ધર્મનો તથા પોતાના માણસોનો, રક્ષક હતો. રાજા પુરોહિત તથા મંત્રિમંડળની અનુજ્ઞા લઈ રાજકારભાર કરતો, અને મંત્રિમંડળના ઋષિઓને ગુરુતુલ્ય ગણી, તેમની આજ્ઞાનું ઉદ્ધંધન કદિ પણ કરતો નહીં. રાજાના અર્ધ આત્મા તરીકે પુરોહિત રાજાનાં ગદાં ધર્મકાર્ય કરતો, અને હમેશાં યથાવિધિ પંચાગ્નિની પરિચર્યા કરતો. રાજકારભારમાં પણ પ્રધાનમંત્રિ તરીકે પુરોહિતને આગળ કરીને જ રાજા પ્રવૃત્ત થતો. રાજા દેવોને પિતૃઓને રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓને વૃદ્ધોને પિતા સમાન મંત્રિઓને તથા વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણોને બહુ માન આપતો, અને વેદ ધનુર્વેદ તથા રાજનીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ ધનુર્વેદના આચાર્યોનું પણ ઘણું સન્માન કરતો. રાજા પોતાના જેવા શૂરવીર વેદજ્ઞ જીતેન્દ્રિય કુલીન અને ધર્મગિતજ્ઞ અમાત્યો રાખતો. આવા અમાત્યોએ ગુપ્ત રાખેલો મંત્ર સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ ગણાતો હોવાથી, રાજા મંત્રને ગુપ્ત રાખી શકે તેવાજ અમાત્યોને નીમી, અપરિમિત ઐશ્વર્ય સંપાદન કરતો. રાજા કોઈ પણ કાર્યનો નિર્ણય પોતે એકલો કરતો નહીં, તેમજ ત્રણ ચાર કરતાં વધારે મંત્રિઓની સલાહ પણ લેતો નહીં, અને કોઈ પણ રીતે મંત્રભેદ થવા દેતો નહીં. રાજા સદા સર્વદા ઉદ્યમી રહેતો, અને જરૂર પુરતીજ નિંદ્રા લેતો, અને બ્રાહ્મમુદ્ગર્તમાં ઉઠીને અર્થપ્રાપ્તિના ઉપાયોનું ચિંતન કરતો. શરૂઆતમાં થોડું દ્રવ્ય ખર્ચવાથી પરિણામે જેમાં વિશેષ દ્રવ્યનો લાભ થતો હોય, તેવાં કાર્યોનો આરંભ કરવાને રાજા વિલંબ કરતો નહીં. તે

૧ નેત્ર મુખ વિગેરેના વિશાળ વિષયની સામાના મનની વાત સમજનારા.

મહત્ત્વનાં કાર્યો ઉપર મોટા અધિકારીઓને તથા નાનાં કાર્યો ઉપર નાના અધિકારીઓને નીમતો, અને આ અધિકારીઓ ઉપર દંડ દઈને પ્રબળ પીડે નહીં, તેની તે સંભાળ રાખતો. રાજ્ય પડાવી લેવાની ઇચ્છાથી અમાત્યોમાં તથા બીજા અધિકારીઓમાં ગજદ્રોહ ફેલાવનાર, વેદ વિદ્યામાં તથા રાજનીતિમાં કુશળ અને શૂરવીર અધિકારીને પણ રાજા દેહાંતદંડની શિક્ષા કરતો. શૂરવીર, ધૈર્યવાન, પવિત્ર, માહસિક, દક્ષ, બુદ્ધિશાળી, કુલીન, અને રાજલકતા યોદ્ધાને ગણ સેનાપતે નીમતો, અને યુદ્ધોમાં ઉતરેલા પગકેમી અને યુદ્ધ કરવામાં કુશળ યોદ્ધાઓને જુદી જુદી દુકડીઓના નાયક નીમતો. રાજા હમેશા લશ્કરને જોરાક પુરો પાડતો તથા નિયમિત રીતે પગાર આપતો, અને પ્રસંગે પ્રસંગે નાયકોનો તથા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો ગહુમાન શિરપાવ વિગેરેથી મત્કાર કરતો. રાજ્યના અધા નોકરોને રાજા દરરોજ જોરાકી તથા નિયમિત રીતે પગાર આપતો, અને પોતાના મંબંધીઓને પણ જોરાકી તથા પગાર આપી મંતુષ્ટ રાખતો; જેથી તેઓ રાજાની ખાતર પોતાના પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર થતા રાજા જનપદના વતની, વિદ્વાન્ હાથા, શાસ્ત્રજ્ઞ, સમયસૂચક, અને રાજાએ કહેવડાવ્યું હોય તેટલું જ કહેનાર માણસને દ્વંત તરીકે નીમતો, અને આવા દ્વંતોદ્ધાર પરરાજ્યો સાથે મમલત ચલાવતો. શત્રુઓના રાજ્યોમાં પણ આવા દ્વંતો નિર્ભય રીતે જઈ ગકતા. રાજા શુભ ચરોદ્ધાર પરરાજ્યનાં ૧૮ તીર્થોની તથા પોતાનાં ૧૫ તીર્થોની પ્રવૃત્તિના મંબંધમાં સંપૂર્ણ ખાતમી મેળવતો, અને એક બીજાને નહીં ઓળખનાર ત્રણ શુભચરોની પાસેથી એકની

એક ખાતમી મળે, તો તેને સત્ય માની યોગ્ય પગલાં ભરતો.

રાજા પુષ્કળ હાથીઓ, ગાયો, અને જીંદી જીંદી જાતના ઘોડાઓનો સંગ્રહ રાખતો, અને જમ્મા કિલ્લાઓમાં ધન, ધાન્ય, આયુધો, જળાશયો, યન્ત્રો, શિલ્પિઓ, અને ધનુર્ધરોનો સંગ્રહ રાખતો. રાજા ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખતો, અને ઉત્પન્ન વધારવા તરફ તથા ખર્ચ કમી કરવા તરફ લક્ષ રાખતો. તેમજ અયોગ્ય માણસોનો મત્કાર કરવામાં ગત્યનું દ્રવ્ય ન વપરાય, તેની તે કાળજી રાખતો.

રાજા હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં ઉત્તમ આભૂષણ ધારણ કરીને સભામાં હાજર થતો, અને મહાનું કાર્ય પૂરું થયા પછી રાજમાર્ગમાં ફરીને પ્રજાવર્ગને દર્શન આપતો. તે ગરીબને તથા તવગગને એક સરખો ન્યાય મળે છે કે નહીં, તેની તપાસ રાખતો, તેમજ અમાત્યો ધનના લોભથી પ્રેરાઈને નિઘ્પરાધીઓને શિક્ષા કરે છે કે કેમ, અને અપરાધીઓને છોડી દે છે કે કેમ, તેની પણ તે તપાસ ગણતો. રાજા દિવસ તથા રાત્રિના વિભાગ કરી ધર્મ અર્થ અને કામનું નિયત મમ-યેજ મેવન કરતો, અને ધર્મને માટે નક્કી કરેલા સમયે અર્થકામનું, અર્થને માટે નક્કી કરેલા મમયે ધર્મકામનું અને કામને માટે નક્કી કરેલા સમયે ધર્મઅથનું સેવન કરતો નહીં.

^१દશવર્ગ, ^૨પંચવર્ગ, ^૩ચતુર્વર્ગ, ^૪સૂતવર્ગ, ^૫અષ્ટવર્ગ,

१. मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं ध्यात्वा च कामजो दशको गणः॥भया.१००-

६८ टीका

શિકાર, લુગાર, કિવસે નિદ્રા, પરનિન્દા, અભિચાર, મદ્યપાન, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, અને વૃથા પર્યાટન, એને કામચી ઉત્પન્ન થતો દશવર્ગ ગણવામાં આવે છે.

२. औदकं पार्थनं वार्षमैरिणं धाम्बनं तथा ।

इति दुर्गं पञ्चविधं पञ्चशर्गं उदाहृतः ॥

જળાદુર્ગ, પર્વતદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, ઐરિણ્દુર્ગ (ખારી જમીન ઉપર બાંધેલો દુર્ગ), અને ધાન્વનદુર્ગ (અરબ્ધમા બાંધેલો કિલ્લો), એ પાંચ પ્રકારના કિલ્લાઓને પંચવર્ગ કહે છે.

3. साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्गणः ॥

સામ, દાન, ભેદ, અને દણ્ડ, એને ચતુર્વર્ગ' કહે છે.

४. स्वाम्यमान्यश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशौ बलं सुहृत् ।

परस्परपकारीदं राज्य सप्ताङ्गमुच्यते ॥

રાગ, અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, ખજાનો, લશ્કર, અને મિત્રરા-
જાઓ, એ સાતને અષ્ટવર્ગ કહે છે, અને આ સાત એકબીજાનાં
વિપકારક છે.

५. पैशुन्यं माहृतं ब्रह्ममीड्य सुयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं काधजोऽपि गणोदकः।

બીજાઓની કુચલી, સાદસ, કાવ-૧૩, અદેખાઇ, પારકાના ગુણોમાં દોષદષ્ટિ, ઉગ્રાઉપણ્, કઠોરવાણી, અને ઉગ્રદણ્ડ, અને દોષધી ઉત્પન્ન થતો અષ્ટવર્ગ ગણવામાં આવે છે.

§ 241.

૧ ત્રિવર્ગ, ૨ ત્રણવિદ્યાઓ, ૩ ઈન્દ્રિયજન્ય, ૪ વાહનુશ્ચય, ૫ દેવ-
માનુષ્યસન, ૬ કૃત્ય, ૭ વિશતિવર્ગ, ૮ પ્રકૃતિમંડળ, યાત્રા,

૧. ધર્મ, અર્થ અને કામ

૨. ત્રણ વેદ, વાતા (કૃષિ પશુપાલન તથા વાણિજ્યના શાસ્ત્રો), અને દંડનીતિ (અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર).

૩. સધિ, વિગ્રહ, યાન (કુચ), આસન (પડાવ), દ્વેષ (શત્રુપક્ષમા ભેદ), અને આત્રય (ખીજા રાજાની મદદ) એ ૭ ને વાહનુશ્ચય કહે છે.

૪. આગ, જળની રેલ, રોગ, દુકાળ, અને મદામારી, આ પાંચ દૈવી આપત્તિઓ છે.

અધિકારીઓનો, ચોરોનો, શત્રુરાજ્યોનો, રાજાના માનીતા પુરોહોનો, અને લોભી રાજાઓનો, એ પાંચનો ઉપદ્રવ માનુષી આપત્તિ તરીકે ગણાય છે.

૫. જેને નિયમિત પગાર ન મળતો હોય તેવો, લોભી, માની, અપમાન પામેલો, ક્રોધાવમાન થયેલો, એકદમ છંછેડવામા આવેલો, ભય પામેલો, અને જેને ધમકી આપવામા આવી હોય તેવો, આવા આઠ પ્રકારના પોતાના માણસો શત્રુને મળી ન જાય તેની સંભાળ રાખવી, તથા ગત્રુપક્ષના આવા માણસોને પોતાના પક્ષમાં લઇ લેવા, તેને કૃત્ય કહે છે.

૬. બાળક, વૃદ્ધ, દીર્ઘરોગી, યાતિઓથી બહિષ્કૃત, ખીકણ, જેનો પિતા ખીકણ હોય તેવો, લોભી, લોભી માણસોથી વીંટાયેલો, જેના ઉપરથી લોકોનો પ્રેમ ઉતરી ગયો હોય તેવો, વિધવાસકત, અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો, મન્ત્રિઓની સલાહથી કરેલા નિશ્ચયને વળગી રહીને કામ નહીં કરનારો, દેવ અને બ્રાહ્મણને નિંદક,

ભાગ્યહીન, પોતાના દેશમાં નહીં રહેનારો, બહુ શત્રુઓવાળો, નસીબ
 'છિપર આધાર રાખીને બેસી રહેનારો, જેના દેશમાં દુર્મેશા દુકાળ
 પડતો હોય તેવો, જેના સૈન્યમાં અસતોષ ફેલાયલો હોય તેવો,
 મરણાભિમુખ, અને રાજનીતિને છોડીને કેવળ સત્ય અને ધર્મમાંજ
 આસક્ત રહેનારો, એવા વીસ પ્રકારના રાજ્યો જોડે કોઈ દિવસ
 સંધિ કરવી નહીં, પણ તેમની સાથે તો યુદ્ધ જ કરવું.

૭ બાર રાજ્યોનું એક મહાન કહેવાય છે.

- ૧ વિજીગીપુ-મધ્યમાં આવેલો રાજ્ય.
- ૨ અરિ-વિજીગીપુના પ્રદેશના આગળના ભાગમાં જેનું રાજ્ય
 આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૩ મિત્ર-અરિના પ્રદેશના આગળના ભાગમાં જેનું રાજ્ય
 આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૪ અરિમિત્ર-મિત્રના પ્રદેશના આગળના ભાગમાં જેનું રાજ્ય
 આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૫ મિત્રમિત્ર-અરિમિત્રના પ્રદેશના આગળના ભાગમાં જેનું
 રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૬ અરિમિત્રમિત્ર-મિત્રમિત્રના પ્રદેશના આગળના ભાગમાં
 જેનું રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૭ પાષ્ણિગ્રાહ-વિજીગીપુના પ્રદેશના પાછળના ભાગમાં જેનું
 રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૮ આકન્દ-પાષ્ણિગ્રાહના પ્રદેશના પાછળના ભાગમાં જેનું
 રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.
- ૯ ગ્રાષ્ણિગ્રાહાસાર-આકન્દના પ્રદેશના પાછળના ભાગમાં
 જેનું રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.

દેહવિધાન, અને દ્વિયોની, એ સોળ બાળતોનો અંપૂર્ણ વિચાર કરી, રાજાએ જેમા પ્રવૃત્ત થવા જેવું હોય તેમાં પ્રવૃત્ત થવું, અને જેમાંથી નિવૃત્ત થવા જેવું હોય તેમાંથી નિવૃત્ત થવું.

૧૦ આક્રન્દાસાર-પાણ્ડુત્રાહાસારના પ્રદેશના પાછળના ભાગમાં જેવું રાજ્ય આવેલું હોય તે રાજ્ય.

૧૧ મધ્યમ-વિજીગીયુ અને અરિ એ બેના પ્રદેશની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનો રાજ્ય.

૧૨ ઉદાસીન-આ બધા રાજ્યોના પ્રદેશોની બહારના પ્રદેશનો રાજ્ય.

ચઢાઈ કરવાના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:-

પાણ્ડુત્રાહ વિગેરેની જોડે વિગ્રહ કરીને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી તેને વિગૃહ્યયાન કહે છે. તેઓની સાથે સંધિ કરીને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી તેને સંધાયયાન કહે છે. પાણ્ડુત્રાહ વિગેરે સામન્તોને સાથે રાખી શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી તેને સંબૂયયાન કહે છે. યાત્રાનું બદાનું કાઢી શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી તેને પ્રસંગયાન કહે છે. અને શત્રુ બળવાન હોવાથી તેના મિત્રો ઉપર ચઢાઈ કરવી તેને ઉષેક્ષયાન કહે છે.

૮ જુદી જુદી વ્યૂહ રચનાઓ:-મકર, રથેન, સૂચી, શકટ, વજ્ર, સર્વતો ભદ્ર, ચક્ર અને વ્યાલ, એવા આઠ પ્રકારના વ્યૂહો હોય છે.

૯ દ્વિયોની એટલે સંધિ તથા વિગ્રહ સંધિ વિગ્રહાદિ છ ગુણોમાં સંધિ અને વિગ્રહ બીજા બેજે ગુણોના મૂળ છે. શત્રુપક્ષમા ભેદ કરવાથી તથા બીજા રાજ્યનો આશ્રય લેવાથી શત્રુ માથે સંધિ થઈ શકે છે, અને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાથી તથા શત્રુના પ્રદેશ આગળ પડાવ નાખવાથી તેની સાથે વિગ્રહ થઈ શકે છે.

આપણું પ્રાચીન રાજ્યનંત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજાના ધર્મો. ૮૫

નાસ્તિક્ય, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીલ્, વિદ્વત્સમાગમને અભાવ, આલસ્ય, વિપયાસક્ષિત, સમર્થ મંત્રિની સલાહ વગેરે રાજકાર્યનો નિર્ણય, મૂર્ખની સાથે મંત્રનિર્ણય, મંત્રિઓ સાથે મસલત કરી નિશ્ચિત કરેલાં કાર્યોનો અનારંભ, મંત્રલેહ, મંગલ કાર્યોમાં અપ્રવૃત્તિ, ચોતરફ એકી વળતે ચઢાઈ, આ ચૌદ દોષોથી રાજ્યએ મુક્ત રહેવું.

જરૂર પડે ત્યારે રાજ્યએ મિત્ર રાજ્યોને મદદ કરવી. રાજ્યએ પોતાના ઉત્સવોમાં પ્રજાવર્ગને લાગીદાર બનાવવો; અને પ્રજાને પોતાની મંત્રતિ જેવી ગણીને તેવું પાલન કરવું. પ્રજાનું મન રંજન કરવામાંજ રાજાના જન્મનું સાક્ષ્ય મનાયું છે. રાજ્યએ અધિકારીઓને, લશ્કરના માણસોને, તથા કારીગરોને, તેમની સેવાની કદર કરી, માન તથા પારિતોષિક આપવાં અને તેમને સંતુષ્ટ રાખવા.

રાજા બ્રાહ્મણ દાત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર અને નિષાદ એ પાંચે વર્ણનો ચોગ્ય સત્કાર કરતો, અને આ પાંચે વર્ણો રાજાને રાષ્ટ્ર સંરક્ષણને માટે જોઈતી મદદ કરતા. જો કે રામાયણના સમયમાં આ પાંચે વર્ણો આપણી નજરે પડે છે, તો પણ જનપદમાં નિવાસ કરનારા તો ચારજ વર્ણો હતા, અને અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ જેવા પ્રસંગોમાં રાજા પોતાના મિત્રરાજ્યોને તથા આ ચાર

૧. માણ્યાન્ શત્રિયાન્ વૈશ્યાન્ શૂદ્રાંશ્ચ સદસશઃ ।

સમાનયસ્વ સત્કૃત્ય સર્વદેશેષુ માન્યાન્ ॥બાલ.૧૩-૨૧.

દાંતવ્યમદ્મં વિધિત્સત્કૃત્ય ન તુ લોલયા ।

૨. સર્વે વર્ણા યથા પૂજાં પ્રાપ્નુવન્તિ સુસત્કૃતાઃ॥બાલ.૧૩-૨૪

વર્ણોનેજ બોલાવતો, અને તે ચારે વર્ણોનો ધનધાન્યથી સત્કાર કરતો, એમ આપણા જોવામાં આવે છે.

જે કે આવી રીતે યજ્ઞદિ પ્રસંગે નિષાદવર્ણને આમંત્રણ કરવામાં આવતું ન હતું, તોપણ તેમના રાજાની સાથે જાનપદ રાજાઓ ધણા સ્નેહલાવથી વર્તતા, અને મૈત્રીનો સંબંધ રાખતા. જ્યારે 'કોસલ દેશની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને રામચંદ્ર ગંગા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં આગળ તેમને 'નિષાદરાજ ગુહનો સમાગમ થયો. નિષાદરાજને દૂરથી આવતો જોઈ રામચંદ્ર તેને સામા મળવા ગયા, અને બેઠે જણ્યું, એકબીજાની જોડે લેટી પડ્યા. પછી ગુહે રામચંદ્રને અધ્યાદિથી સત્કાર કર્યો, અને પોતાના સચિવ પાસે ઉત્તમ નાવ મંગાવી તેમાં બેસાડીને રામચંદ્ર સીતા તથા લક્ષ્મણને ગંગા નદીને દક્ષિણ કિનારે ઉતાર્યા. રામચંદ્રને પાછા અયોધ્યા તેડી લાવવા નીકળેલા ભરતને પણ આખા સૈન્ય સાથે આ નિષાદ

૧. આ કોસલ દેશનું રાજ્ય મનુએ પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને આપ્યું હતું, અને તેથી અયોધ્યાનો પહેલો રાજા ઇક્ષ્વાકુ થયો હતો.

સ મહીં મનુના રાજા દત્તામિશ્વાકવે પુરા ।

૨. સ્ફોતાં રાષ્ટ્રવૃતાં રામો વૈદેહીમન્થદર્શયત્ ॥ અયો. ૪૯-૧૨

૩. તત્ર રાજાગુહો નામ રામસ્યાત્મમમઃ સત્તા ।

નિષાદજાત્યો ષલયાન સ્યપતિષ્ઠેતિ વિશ્રુતઃ ॥ અયો. ૫૦-૩૩.

તનો નિષાદાધિર્ણતિ દૃષ્ટા દૂરાદુપસ્થિતમ્ ।

સદસૌમિત્રિણા રામઃ સમાગચ્છદ્રુહેન સઃ । " ૫૦-૩૫

૫૫-૬. તમાર્તઃ, સંપરિષ્પૃજ્ય ગુહો રાઘવમબધીત્ ॥ " ૫૦-૩૬

રાજ્યએ ગંગા નદીની પેઢી પાર ઉતાર્યા હતા. આ પ્રમાણે જનપદરાજ્યોને નિષાદરાજ્યો અનેક રીતે મદદ કરતા, અને જનપદરાજ્યો પણ તેમની સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રાખતા.

આવી રીતે રાષ્ટ્રની દરેક વ્યક્તિ ઉપર સમલાવ રાખી પ્રસંગે પ્રસંગે દરેક વ્યક્તિનો યોગ્ય સત્કાર કરી રાજ્ય રાષ્ટ્રનું, સંઘટન કરતો અને રાષ્ટ્રને બળવાન બનાવતો.

રાજ્ય પોતાની પાસે સારા નિષ્ણાત વૈદ્યોને તથા જ્યોતિષિઓને રાખતો, અને તેઓ રાજ્ય પ્રજાને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપતા. મનુષ્યો કરતાં તે વખતે વાનરોમાં ઔષધિઓનું જ્ઞાન વિશેષ ફેલાયલું હતું. આ વાનરો મહાઔષધિઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને 'મૂર્છિત' મનુષ્યોને નાક વાટે ઔષધિરસ પાછાં તેની ચિકિત્સા કરતા. રાજ્ય દૈવજ જ્યોતિષિઓ પાસેથી પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ભાવિ શુભાશુભ જાણી લઈ પહેલેથી બધી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતો. પોતાના જન્મનક્ષત્ર^૧ ઉપર સૂર્ય મંગળ શુક્ર એ ત્રણ દાઙ્ણુગ્રહ આવેલા હોવાથી પરિણામ ભયંકર આવશે, એવું જ્યોતિષિઓ પાસેથી જાણીને દશરથ રાજ્યએ રામચંદ્રને ગાદી માંખી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

૧ યુદ્ધકાળ. સર્ગ ૧૦૧.

૨. અથર્વ્વ ચ મૈ રામ નક્ષત્રં દારુણગ્રહૈઃ ।

આવેદયન્તિ દૈવજ્ઞાઃ સૂર્યાન્નારકરાહુભિઃ ॥ 'અયો ૬-૧૮

પ્રાયેણ ચ નિમિત્તાનામીદશાનાં સમુદ્ભવે ।

રાજા હિ મૃત્યુમાપ્નોતિ ઘોરાં ચાપદમૃચ્છતિ ॥' ૬-૧૯

૪. રાજકુમારોના ધર્મો.

રાજકુમારો વિદ્યાવિનય સંપન્ન થઈને લોકહિત કરવાને સમર્થ બને, તે માટે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી તેમને કુલ-શુદ્ધને સોંપી દેવામાં આવતા. શુદ્ધને ત્યાં રહી રાજકુમારો વેદ, તેનાં છ અંગ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, તથા લલિતકલાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરતા. તેમને હાથીઘોડા ઉપર બેસતાં શીખવાડવામાં આવતું, અને હાથીઘોડા ઉપર બેસી ધનુષ્ય બાણ લઈ જંગલોમાં શિકાર કરવા માટે તેમને મોકલવામાં આવતા. તેમને ચલલક્ષ્યનો વેધ કરવાની તથા શબ્દવેધની તાલીમ આપવામાં આવતી, અને શુદ્ધને પ્રસંગે રથને કેવી રીતે હાંકવો, તથા રથમાં બેસીને કેવી રીતે શુદ્ધ કરવું, તેનું પણ જ્ઞાન તેમને આપવામાં આવતું. માતાપિતા તથા શુદ્ધની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એજ પરમ ધર્મ છે એમ તેઓ માનતા, અને પોતાના સદ્વર્તનથી આ ત્રણને સંતોષ આપવામાં જ પોતાના જીવનનું સાક્ષ્ય ગણતા. રાજકુમારોના શિક્ષણની સમાપ્તિ ૧૬ મે વર્ષે થતી, અને તે સમયે તેમને કેશાંત સંસ્કાર કરવામાં આવતો. ૧૬ વર્ષની વય થયા પછી તેમને શુદ્ધમાં મોકલવા લાયક ગણવામાં આવતા.

૧. વાલકાણ્ડ સર્ગ ૧૮.

ઉપનયન થયા પછી તરતજ વેદનો આરંભ થતો હોવાથી, દરેક વર્ણના બાળકને ઉપનયન પહેલાં વિવિધ લિપિઓનું તથા ગણિતનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હશે, એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. જુઓ પ્રકરણ ૬.

આટલું શિક્ષણ પૂરું થયા પછી, રાજ તેમને માટે યોગ્ય કન્યા પસંદ કરી તેમનું લગ્ન કરતો. ઘણે પ્રસંગે તો રાજકુમારો પિતાની અનુસા લઈ સ્વયંવરોત્સવોમા જઈ પોતાનું પરાક્રમ પ્રકટ કરી ક્ષત્રિય કન્યાઓની માથે લગ્ન કરતા. આવી રીતે લગ્ન થયા પછી રાજ તેમને ગજદારભારમા જોડતો, અને જુદા જુદા આચાર્યો, મહારથીઓ, તથા અનુભવી અધિકારીઓના મમાગમમા રાખી, તેમના જ્ઞાનમાં તથા અનુભવમા વૃદ્ધિ થાય તેવી યોજના કરતો. 'વાલ્મીકિએ આદર્શ રાજકુમાર તરીકે ગમચંદ્રનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે -

‘પોતાના ચારે પુત્રોમા શ્રેષ્ઠ ગમચંદ્ર ઉપર દશરથ રાજાની વિશેષ પ્રીતિ હતી. રામચંદ્ર જેખાવમાં ઘણાજ સુદૃઢ હતા, તેમજ બળવાન તથા ગુણુજ્ઞ હતા. હંમેશા રામચંદ્ર સૌની માથે સ્થિતપૂર્વક સૌમ્ય સ્વરથી ભાષણ કરતા, અને કોઈ માણસ તેમને ઠઠાર વચન કહેતો, તો તે કાંઈ પણ બોલ્યા વગર સાંભળી ગહેતા. જેણે તેમના સેંકડો અપગ્રાહો કર્યા હોય, તેવો માણસ પણ જો તેમની ઉપર એકાદ ઉપકાર કરતો, તો તેનાથી તેઓ સંતોષ પામતા, અને પૂર્વે કરેલા અપકારોને સંભાળતા નહીં. તેઓ વેદ અને રાજનીતિનાં તરવો સમજવા સાડ્, શીલ-વૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ સત્યુચ્ચો સાથે પોતાનો અવકાશનો વખત ગાળતા, અને હંમેશાં શસ્ત્રાશ્ર વિદ્યામા પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્પર રહેતા. પોતાને મળવા આવનાર માણસોને પ્રથમ પોતેજ મધુર વચનો બોલીને આવકાર આપતા, અને પોતાના

સામર્થ્યનું લેશ પણ અભિમાન રાખતા નહીં. તેઓ કોઈ દિવસ અસત્ય બોલતાં નહીં, અને માતા પિતા ગુરુ તથા વૃદ્ધ પુરુષોને હુમેશા માન આપતા. તેઓ પ્રજાવર્ગ ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતા, અને પ્રજાવર્ગની પણ તેમના ઉપર પ્રીતિ હતી. તેઓ દયાળુ હતા, અને ગરીબોને ભેંધતી મદદ કરતા. વેદધર્મને જાણનાર પવિત્ર રામચંદ્ર ગ્રાહણોને માન આપતા, ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કરનાર દુર્જનોનો નિઝહ કરતા. પોતાના પૂર્વજો પ્રમાણે તેઓ પણ ક્ષાત્રધર્મનેજ પરમ શ્રેયસ્કર માનતા, અને કદી પણ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નહીં. એટલુંજ નહીં પણ કોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ વાત કરે, તે પણ તેઓ સાંભળતા નહીં. તેઓ બૃહસ્પતિ જેવા વક્તા હતા, અને પોતાના મતના સમર્થન માટે એક પછી એક પ્રમાણ આપી સામાનું સમાધાન કરતા. તે નિરોગી, પ્રચંડ આકૃતિવાળા, તરુણ, સર્વની સાથે સચ્ચુકિતક અને મધુર ભાષણ કરનારા, દેશકાળને સમજનારા, સારા નહારા માણસોની પરીક્ષા કરનારા, અને શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક વ્યવહારમાં કુશળ હતા. તેમજ જુદા જુદા સમયાચારનું પણ તેમણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમની મુખાકૃતિ ઉપરથી કોઈપણ તેમના મનની વાત સમજી શકતું નહોતું. મંત્રને ગુપ્ત રાખવામાં તેઓ સમર્થ હતા. વ્યાજબી કારણસર કદાપિ તેમને હર્ષ અથવા ક્રોધ થતો, તો તે નિષ્ફળ જતો જ નહીં. અર્થાત્ જેની ઉપર તે પ્રસન્ન થતા તેને ન્યાય કરી દેતા, અને જેની ઉપર તેમને ક્રોધ થતો તેને તરતજ યોગ્ય દંડ દેતા. તેઓ ન્યાયથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો તથા સત્પાત્રને દાન કરવાનો સમય જાણતા હતા. ધર્મ અને

અર્થમાં, તેઓ કદી પણ પ્રમાદ કરતા નહીં. ગુરૂજનો ઉપર તેઓ દૃઢ લક્ષિત રાજતા અને કોઈપણ વાતનો હરાગ્રહ કળતા નહીં. તેઓ ન્યાયથી દ્રવ્ય સંપાદન કરીને પોતાના ભૃત્યવર્ગનું પોષણ કરવામાં તત્પર રહેતા. તેઓ આવક વધારવાના ઉપાયોનું તથા ધર્મ વ્યય કરવાના સ્થાનોનું જ્ઞાન ધરાવતા. મિશ્ર ભાષાઓના સાહિત્યમાં, તથા લલિત કલાઓમાં તેઓ નિપુણ હતા, તેમજ હાથી ઘોડાઓને કેળવવામાં તથા તેમની ઉપર બેઠવામાં પણ તેઓ ઘણા પ્રવીણ હતા, અને ધનુર્વેદ જાણનારા વીરોમાં તેમને અતિરથ ગણવામાં આવતા. શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવામાં, શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવામાં, તથા જુદા જુદા પ્રકારની વ્યૂહ રચનાઓ કરવામાં પણ તેઓ ઘણા કુશળ હતા. ’

ઉપર જણાવેલા ગુણો સંપાદન કરીને પ્રજાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ મેળવવી એ રાજકુમારોનો મુખ્ય ધર્મ ગણાતો હતો.

જ્યારે રામચંદ્રનો યૌવરાજ્યાલિપેક કરવા મહાપરિવ્રજે અનુમતિ આપી, ત્યારે દશરથે ફરીથી પૂછ્યું, કે ‘હું ‘ધર્મ’થી રાજ્ય ચલાવું છું, છતાં તમે રામચંદ્રનો યૌવરાજ્યાલિપેક થાય એવી ઇચ્છા કેમ રાખો છો?’ આના જવાબમાં રાજાએ તથા પૌરજાનપદોએ જણાવ્યું કે ‘હે રાજા, દેવની બરોબરી કરી શકે એવા તમારા બુદ્ધિશાળી અને ઇન્દ્રના જેવા પરાક્રમી પુત્ર રામચંદ્ર ઇક્ષ્વાકુકુળના બધા રાજાઓ કરતા પણ વધી જાય

તેવા છે. રામચંદ્ર સજ્જન છે અને સત્યપરાયણ છે, સાક્ષાત્ ધર્મ અને રાજ્યલક્ષ્મી તેમને પ્રસન્ન છે. પ્રજાને સુખ આપવામાં તેઓ ચંદ્ર જેવા, લોકોના અપરાધ ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી જેવા, બુદ્ધિમાં પૃહ્લસ્થિતિ જેવા, અને બળમાં સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર જેવા છે. તેઓ ધર્મજ્ઞ, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, શીલસંપન્ન, કોઈની અસૂચા નહીં કરનાર, પ્રિય બોલનાર, સત્યવાદી, બહુશ્રુત અને વૃદ્ધ પ્રાક્ષણોના ઉપાસક છે, અને તેને લીધે તેમની અતુલ કીર્તિ યશ અને તેજ વધતું જાય છે. સર્વ દિવ્ય, આસુર, અને માનુષ અસ્ત્રોમાં તેઓ કુશળ છે, તેમજ વેદ વેદાંગતું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓ વિદ્યામતસ્નાતક છે. ગાન્ધર્વવેદમાં તેઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને મહા બુદ્ધિશાળી તથા ઉદાર છે. ધર્મ અને અર્થ-શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ તેમણે ઋષિઓ પાસેથી મેળવ્યું છે. કોઈ ગામ અથવા નગરના રક્ષણને માટે જ્યારે તેઓ સંશ્રામ કરવા જાય છે, ત્યારે જય મેળવ્યા વગર પાછા ફરતા નથી. સંશ્રામમાંથી હાથી ઉપર તથા घोडा ઉપર બેસીને જ્યારે પાછા ગામમાં આવે છે, ત્યારે ગામના લોકોને પોતાના સ્વજન જેવા ગણીને કુશળ સમાચાર પૂછે છે. તેઓ માણસોના દુઃખથી અતિથય દુઃખી થાય છે, અને તેમના સર્વ ઉત્સવોથી પ્રસન્ન થાય છે તેઓ દરેકની સાથે સ્મતપૂર્વક ભાષણ કરે છે, અને સદા સર્વદા ધર્મનોજ આશ્રય લે છે. તેઓ લોકનું કલ્યાણ થાય તેવાજ ઉપાયોની યોજના કરે છે, અને તેમનાં શૌર્ય વીર્ય અને પરાક્રમને લીધે લોકોને તેઓ બહુ ગમે છે. પ્રજાનું પાલન કરવામાં યોગ્યતા રામચંદ્રનું મન કદી પણ રાગદ્વેષ-વાળું થતું નથી. આખા રાષ્ટ્રની પ્રજા રામચંદ્રનું બળ આરોગ્ય

અને દીર્ઘાયુષ ધરિછે છે, અને આખા ગણની સર્વ વૃદ્ધ અને તરૂણ સ્ત્રીઓ રામચંદ્ર જળ આરોગ્ય તથા દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરે, તે માટે સાજ સવાર એકાગ્રચિત્તથી દેવોની સ્તુતિ કરે છે '.

૫ પ્રજ્ઞના ધર્મો.

રામાયણના સમયમા જુદા જુદા ગણઓનુ ક્ષત્રિયોનું તથા વૈશ્યોનું પૌરોહિત્ય સ્વીકારી ધણા પ્રાદ્યક્ષો અરણ્યવાસ છોડી નગરોમાં તથા ગામોમા આવીને વસેલા આપણા જોવામાં આવે છે, તેથી તે સમયે પ્રાદ્યક્ષ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચારે વર્ણોના પ્રજ્ઞવર્ગમા સમાવેશ થતો હતો. અરણ્યમાં નિવાસ કરનાર ઋષિવર્ગ રાજાથી સ્વતંત્ર હતો તેમજ વેદમાં જણાવેલો પાત્રમો નિષાદવર્ણ પણ જનપદરાજાઓથી સ્વતંત્ર હતો, અને તે પોતાના વર્ણને રાજા નીમી પોતાનુ રક્ષણ કરતો.

પ્રજ્ઞવર્ગને ત્રણ પ્રકારના કાયદાઓને અનુસરીને ચાલવું પડતુ. પહેલો વેદધર્મ અથવા ધર્મિક કાયદો એટલે શાસ્ત્રાચાર, બીજો વ્યવહાર અથવા લૌકિકાચાર અને ત્રીજો સમયાચાર. વેદધર્મ અથવા ધર્મિક કાયદા વિરૂદ્ધ વર્તન કરનાર પ્રાદ્યક્ષ ને પુરોહિત યોગ્યશિક્ષા કરતો, અને બાકીના વર્ણોને રાજા પોતે યોગ્ય દડ દેતો. રાજનીતિશાસ્ત્રને ધોરણે વ્યવહાર અથવા લૌકિકાચાર ઠરાવવામા આવતો હતો, અને તેને અનુમતીને રાજા લોકોના જુદા જુદા પ્રકારના લેવડ દેવડ વિગેરેના દાવાઓ ચૂકવતો, અને અપગ્રામીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરતો નગરના અથવા ગામના વતનીઓ પોતાની સ્થાનિક વ્યવસ્થા માટે

સર્વાનુમતે જે નિયમ ઘડતા, તેને સમયાચાર કહેવામાં આવતો. સમયાચાર વિરુદ્ધ વર્તન કરનાર ને આમૃદ્ધો યોગ્ય શિક્ષા કરતા.

વેદધર્માનુસાર ગ્રાહણો અધ્યાપન તથા યજ્ઞનથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા. ક્ષત્રિયો શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરી જુદા જુદા અધિકારીઓ તરીકે કામ કરીને અથવા લશ્કરમાં જોડાઈને પોતાને મળતા લક્ષ્મી (જોરાકી) અને વેતન (પગાર) ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. વૈશ્યો ખેતીવાડી, પશુપાલન તથા ગણ (મંડળ) ના રૂપમાં એકઠા મળી, જળ તથા સ્થળ માર્ગે વ્યાપાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. અને સૂદ્રો હુન્નર, ઉદ્યોગ, શિક્ષ તથા વિવિધ કળાઓથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા, તેમજ ચારે વર્ણોને ત્યાં નોકર તરીકે પણ આ વર્ણ કામ કરતો.

રામાયણના સમયમાં પણ વેદ અથવા ઇશ્વરી કાયદાનું જ્ઞાન ગ્રાહણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક પ્રબલને ઉપયોગી હોવાથી તેમને આપવામાં આવતું, અને ઉપવેદોનું તથા કળાઓનું જ્ઞાન સર્વ વર્ણોને આપવામાં આવતું. ગ્રાહણો સર્વ વર્ણનાં બાળકોને મક્ત શિક્ષણ આપતા, અને રાજાઓ તથા તેમના અધિકારીઓ સર્વને મક્ત ન્યાય આપતા. આવી રીતે રામાયણનાં સમયમાં પ્રબલને શિક્ષણ તથા ન્યાય મક્ત મળતાં, અને દરેક વર્ણ પોતપોતાનાં કર્મોથી સંતુષ્ટ હોવાને લીધે રાષ્ટ્ર દરેક રીતે સમૃદ્ધ બનતું.

આવી રીતે વેદધર્મને અનુસરીને વર્તવું, એ પ્રબલનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું હતું.

રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તથા રાજસક્તિ રાખીને રાજાને પોતાનાથી જાને તેવી મદદ કરવા તત્પર રહેવું, એ પ્રજાનું બીજું કર્તવ્ય ગણાતું હતું.

રાષ્ટ્રને આચાર્યો, યોદ્ધાઓ, જમીનદારો તથા કોટયાધિપ વ્યાપારીઓ અને કારીગરો પુરા પાડનાર ઉપર જણાવેલા ચાર વર્ણો હતા. તેમાંથી જમીનદારો તથા કોટયાધિપ વ્યાપારીઓ રાષ્ટ્રના મંરક્ષણ માટે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય રાજાને આપતા, અને રાજા આચાર્યો યોદ્ધાઓ અને કારીગરોમાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે દાન દક્ષિણા ભક્ત તથા વેતનના રૂપમાં વહેંચી આપતો. આ વ્યવસ્થાથી રાષ્ટ્રનો દરેક માણસ વિદ્વાન, ધનવાન, નીતિમાન, કર્તવ્યનિષ્ઠ, આસ્તિક કૃતાર અને શૂરવીર બનતો, અને આવા સફળોવાળી પ્રજાને લીધે રાજા સાર્વભૌમશૈશ્વર્ય ભોગવતો.

જો કે સામાન્ય રીતે પ્રજાવર્ગ રાજાને એક મનુષ્ય તરીકે જ ગણતો, તોપણ વેદધર્મ તથા રાજનીતિશાસ્ત્રને અનુસરીને રાજ્ય કરનાર રાજાઓને તેમના લોકોત્તર આશિષ્યને લીધે પ્રજાવર્ગ દેવ જેટલું માન આપતો, અને તેવા રાજાના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનતો. રામચંદ્ર વનમાં ગયા

૧. ષર્ણેષ્વચ્ચતુર્થેષુ દેવતાઽતિથિપૂજકા. ।

કૃતજ્ઞાશ્ચ ષદાન્યાશ્ચ શૂરા ચિક્રમસંયુતાઃ ॥ ચાલ ૬-૧૭

૨. રાજાનં માનુષં પ્રાહુર્દેવત્થે સંમતો મમ ।

યસ્ય ધર્માયેસહિતં વૃત્તમાહુરમાનુષમ ॥ અયો.

તેમની પછવાડે પોતાનાં ઘરખાર છોડીને વનમાં જવાને પ્રબલવર્ગ પણ તૈયાર થયો હતો. પણ ગુપ્ત રીતે રામચંદ્ર આગળ ચાલ્યા જવાથી તે પાછો અયોધ્યામાં આવીને રહ્યો. પણ રામચંદ્ર વનવાસ લોગવીને પાછા આવ્યા ત્યાં મુઘી તે વર્ગે મર્વ પ્રકારના ઉત્સવો તણ દીધા હતા, અને રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેક મમથે ઉત્સાહપૂર્વક તેમાં ભાગ લઈને પોતાની રાજભક્તિ જણાવી હતી.

આપણે આગળ જણાવી ગયા, કે યજ્ઞદિને પ્રસંગે રાજા ચારે વર્ણોનું આમંત્રણ કરતો, અને ચારે વર્ણોનો યોગ્ય સત્કાર કરતો. અર્થાત્ રાજા તરફથી શૂદ્રવર્ણનો પણ સત્કાર કરવામાં આવતો રાષ્ટ્રની ભૌતિક મમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર વૈશ્ય તથા શૂદ્ર વર્ણો ઉપર હતો. વૈશ્યો ખેતીવાડી અને પશુપાલન કરાવી તથા વ્યાપાર કરી દ્રવ્ય મેળવતા, અને ગણના રૂપમાં એકત્ર મળીને સ્થળ માર્ગે તથા જળ માર્ગે દૂર દેશોમાં જઈ પોતાના રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલ વેચી અમૂલ્ય રત્નો તથા હિરણ્ય વિગેરે લાવતા, અને તેમાંથી રાજાને ધારણ કરવા લાયક રત્નો તથા નૂતન વસ્તુઓ રાજ્યાભિષેક જેવા પ્રમંગોએ તેને ભેટ કરતા. શૂદ્રો^૧ ખેડુતનું રણારીનું, ભોમીયાનું, સ્થપતિનું

૧ અથ મૂમિપ્રદેશજ્ઞાઃ સૂત્રકર્મવિશારદાઃ ।

સ્વકર્માભિગતાઃ ગૂરાઃ સ્વનકા યંચકાંસ્તથા ॥ અયા. ૮૦

કર્માન્તિકાઃ સ્થપતયઃ પુરુષા ગચ્ચકોવિદઃ ।

તથા યર્ચકયચ્ચેવ માર્ગિણો વૃક્ષતન્ત્રકાઃ ॥

મૂપકારાઃ સુધાકારા ઇંશચર્મકૃતસ્તથા ।

મમર્થા ચે ચ દષ્ટારઃ પુરતશ્ચ પ્રતસ્થિરે ॥

(ઇજનેરનું), સુતારનું, હુકારનું, રસોઈઆનું, મોચીનું, વાંસ-
ફેડાનું, કઠિયાગનું, ચંત્રો બનાવવાનું, હુગડા વણવાનું, સીવ-
વાનું તથા ગુંથવાનું, મધ બનાવવાનું સિંગેરે તમામ કામો
કરતા, અને આવા સ્વતંત્ર કામો જેને આવકતા નહીં, તેઓ
લકત (ખોરાકી) તથા વેતન (પગાર) લઈને ત્રૈવર્ણિકને
ત્યા નોકર રહેતા. આવી રીતે આ વર્ગ પોતાનું કર્તવ્ય કરીને
રાષ્ટ્રની સેવા બજાવતો, અને ગણનું અનાજ કપડા લત્તા વિગે-
રથી પોપણુ કરતો.

પન્થ વિશુદ્ધ આગ્નિચવાળા શ્રીરામચંદ્રે પોતે વેદધર્મનું
પાલન કરી, વેદધર્મ તથા ગણનીતિ અનુસાર પ્રજાને પોતાના
કર્તવ્ય પરાયણુ કરી ન્યાયથી તેનું રક્ષણ કરી પ્રજાની એટલી
બાધી પ્રીતિ તથા લકિત મ પાદન કરી, કે હજી મુધી પણ
ઘેરઘેર તેમને દેવ તરીકે માનીને તેમની પ્રતિમાઓનું પૂજન
અને તેમના પવિત્ર નામનું તથા હોકોત્તર શુભોનું ગાન, હર-
હ મેશ લાવપૂર્વક આખા ભારતવર્ષમા કંવામા આવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સ્મૃતિઓના સમયમાં રાજ્યતંત્રમાં થયેલો પ્રેરકાર.

રામાયણના સમય સુધી રાજ્યો વેદ તથા રાજનીતિ-શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તેના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને રાજ્યતંત્ર ચલાવતા હતા, એમ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તે સમયના રાજપુત્રોના શિક્ષણક્રમમાં ધર્મશાસ્ત્રો અથવા સ્મૃતિઓનો અંતર્ભાવ થયેલો આપણા જોવામાં આવતો નથી, તેથી ધર્મશાસ્ત્રો અથવા સ્મૃતિઓ રામાયણની પછીના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ, એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. વ્યાસનાં 'પ્રહ્લસૂત્ર'માં તથા જૈમિનિનાં મીમાંસા-સૂત્રમાં 'અનુમાન' તથા 'સ્મૃતિ' એ બે શબ્દો ધર્મશાસ્ત્રના અર્થમાં વપરાયેલા આપણા જોવામાં આવે છે.

૧. શબ્દ इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

મ. સૂ. અ. ૧-૩-૨૮

अनियमः सर्वानामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ।

મ. સૂ. અ. ૩-૩-૩૧

विरोधे त्यनपेक्षं स्यात् । असतिष्ठानुमानम् ।

જૈમિનીયસૂત્ર ૩-૩-૩૧

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदो-
पप्रसङ्गात् ।

મ. સૂ. અ. ૨-૧-૧

વેદકાળના તથા રામાયણના કાળના રાજ્યોએ તથા ઋષિઓએ મનુષ્યોના ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મો સંબંધી જે જે અનુમાનો, વેદમા જણાવેલા દેવોના ચાતુર્વર્ણ્ય ઉપરથી કર્યા હશે, તેમના સ્મરણ ઉપરથી રામાયણ પછીના કાળના પ્રાદેશોએ જે શ્રેષ્ઠ બનાવ્યા, તે ‘અનુમાન’ અથવા ‘સ્મૃતિ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હોવા જોઈએ.

મનુએ કરેલા અનુમાનોના સ્મરણ ઉપરથી ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મોત્તુ અને રાજનીતિશાસ્ત્ર ઉપરથી વ્યવહારનું પ્રતિપાદન કરી, ભૃગુએ ભૃગુમંદિતા બનાવી હોવી જોઈએ, જે હાલ માનવ ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે આજ પ્રમાણે બીજી પણ સ્મૃતિઓ રામાયણના પછીના કાળમા ગ્યાયત્રી હોવી જોઈએ યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યના સમય સુધીમા આવી ૨૪ વેદધર્મને અનુસરનારી સ્મૃતિઓ પ્રસિદ્ધ હતી ધર્મસત્રોમા પણ સ્મૃતિઓ જેવાજ ધર્મોત્તુ વર્ણન કરેલુ હોવાથી, તે પણ આ કાળમા જ લખાયલા હોવા જોઈએ, એમ આપણને જણાય છે.

વેદકાળના આર્યોના હુતાદ અને અહુતાદ એ બે વિભાગોને બદલે સ્મૃતિકાળમા આર્યોના દ્વિજ અને શૂદ્ર એ બે મુખ્ય વિભાગો કરેલા જોવામા આવે છે આવા વિભાગનુ મૂળ ચિન્તુર્વેદ છે. પણ આ ધાર્મિક વિભાગોને સામાજિક વ્યવહારમા પ્રાધાન્ય આપી સ્મૃતિકારોએ,-

૧ તસ્માત્ શૂદ્રો યદ્દેવનવકૃપ્ત-તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ.

બ્રાહ્મણો વૈવ રાજન્યો ષા વૈશ્યો યા તે દિ યજ્ઞિયાઃ ।

શતપથ. ૩-૧-૧૯.

‘રાબળએ’ ચંદ્રની પાસે તો દિગ્ગેનું દાસ્ય કરાવવું; ચંદ્રને વેચાતો લીધો હોય કે ના લીધો હોય, તોપણ તેની પાસે તો દિગ્ગેનું દાસ્યજ કરાવવું; કારણ કે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણોનું ‘દાસ્ય કરવા માટેજ ચંદ્રને સરજ્યો છે. રાબળએ પ્રયત્ન પૂર્વક વૈશ્યો તથા ચંદ્રને પોતાનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવા; કારણ કે તેઓ પોતાના કર્મોમાંથી ભ્રષ્ટ થવાથી આ જગતને ખજાલખાવી નાખે. રાબળો જે પ્રજાઓને શિક્ષા ન કરે તો વૈશ્યો પોતાનાં કર્મો તણ દે, અને ચંદ્ર તો સર્વ વર્ણો કરતાં શ્રેષ્ઠ બની બીજા.’—એવા ધર્મો નહીં કયાં છે; અને ‘સૂત્રકારોએ તો—’ જે ચંદ્ર વેદનું શ્રવણ કરે તો તેના જ્ઞાનમાં ઠલઠ અને લાખ રૂકવી, જે વેદનો ઉચ્ચાર કરે તો તેની જીભ કાપી નાંખવી, અને જે તે વેદ ધારણ કરે તો તેને મારી નાંખવો’—એમ જણાવ્યું છે.

૧. ગ્રાણિક્યં કારયેદ્રશ્યં કુસીદ કૃપિમેવ ચ ।

પશૂનાં રક્ષણં ચૈષ દાસ્યં શૂદ્રઃ ત્રિજન્મનામ ॥

મનુ:-૮-૪૧૦

શૂદ્રઃ તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ યા ।

દાસ્યાયૈષ દિ સૃષ્ટોઽસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંભુયા ॥મનુ: ૮-૪૧૩

વૈશ્યશૂદ્રો પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ।

સૌ દિ જ્યુતૌ સ્વકર્મૈભ્યઃ ક્ષોભયેતામિદ જગત્ ॥મનુ ૮-૪૧૪

સ્વકર્મ જગદ્રશ્યસ્તુ શૂદ્રઃ સર્વં વિશેષયેત્ ।

રાજાનશ્ચેન્નાકરિષ્યન્મજાનાં દણ્ડધારણમ્ ॥

નારદ. પ્ર. ઇય. પ. ૧૭-૧૬

૨. અથ દાસ્ય ધેવમુપશૃણ્યતસ્ત્રપુજતુભ્યાં

કર્ણપૂરણમુદાહરણે ત્રિદાષ્ટદો ધારણે ગરીરમેદઃ ।

ગોતમધર્મસત્ર મ. ૧૫-૪

જે ચંદ્રવર્ણનો દશરથ રાજાના સમયમાં બીજા વર્ણની માથે ધનધાન્યથી સત્કાર કરવામાં આવતો, તે ચંદ્રવર્ણને સ્મૃતિકારણે કેવળ દાસ્યકર્મમાં ચોજીને રાષ્ટ્રના પગ કાપી નાંખ્યા છે. પોતાની આવી માનહાનિથી ચંદ્રવર્ણમાંથી ધીમે ધીમે ગણેલાવના નષ્ટ થતી ગઈ, અને તેને પરિણામે ધીમે ધીમે તે વર્ગ નવા ધર્મોમાં જોડાઈ અથવા આર્યોના શત્રુઓની નોકરીમાં જોડાઈ આર્યોના રાષ્ટ્રનો વિનાશ કરવામાં મદદગાર થઈ ગયો, એ વાત આપણે ભાગતવર્ષના મધ્યમ કાળના ઇતિહાસ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ.

આ સમયમાં બીજો મોટો ફેરફાર ગણતરીની સત્તામાં થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે.

‘રાજાએ’ તપશ્ચર્યાથી પ્રજાઓને ખરીદી લીધેલી હોવાથી, તે તેમનો ધણી છે, તેથી પ્રજાઓએ રાજાનું કહ્યું કરવું. પ્રજાના નિર્વાહનો આશ્રય રાજા છે. ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને કુબેર એમના તેજના અંશ વડે રાજાને ધડયો છે; તેથી પોતાના તેજથી તે બધાને દાબી દે

૧. તપઃક્રોતા પ્રજા રાજા પ્રમુરસાં તત્તો નૃપઃ ।

તતસ્તદ્વચસિ સ્થેયં વાર્તાં વાસાં તદાશ્રયા ॥ નારદ-૨૭-૨૬.

इन्द्रानित्यमाकार्णामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रविनेशयोश्चैव माश्रानिर्हृत्य शश्वतीः ॥ મનુ-૧-૪.

यस्मादेषां मुरेन्द्राणां माश्राम्यो निर्मितो नृपः ।

૨. तस्मादभिमवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ મનુ:-૧-૫.

છે. પતિ^૧ નિર્જાન હોય તો પણ સ્ત્રીઓને જેવી રીતે તે પૂજ્ય છે, તેવીજ રીતે રાજા ગુણહીન હોય તો પણ તે પ્રજાઓને પૂજ્ય છે. ગુણ વગરનો પણ પતિ સ્ત્રીઓને જેમ પૂજ્ય છે, તેમ ગુણ વગરનો પણ રાજા પ્રજાઓને પૂજ્ય છે. પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવાનો તેનો અધિકાર હોવાથી, પ્રજાઓનો તે સ્વામી હોવાથી, તથા પ્રાણિ માત્ર ઉપર તેનો અનુગ્રહ

૧. નિર્વેલોડપિ યથા સ્ત્રીનાં પૂજ્ય પથ પતિઃ સદા ।

પ્રજાનાં વિગુણોડપ્યેયં પૂજ્ય એવ પ્રજાપતિઃ ॥

નારદ. ૧૭૨૬

વિગુણોડપિ યથા પૂજ્યઃ સ્ત્રિયાસ્ય સત્પતિર્ભવેત્ ।

તથા રાજા પ્રજાનાં તુ પૂજ્યઃ સ્વાધિગુણોપિ સત્ ॥

બૃહત્પારારશ. અ. ૧૦

રક્ષાધિકારાપીશત્વાદ્મૂતાનુગ્રહદર્શનાત્ ।

યદેવ કુરુતે રાજા સત્પ્રમાણમિતિ સ્થિતિઃ ॥

નારદ ૧૭-૨૬

રાજેતિ સંઘરત્યેષ મૂર્ખો સાક્ષાત્ સદત્તદુક્ ।

ન તસ્યાજ્ઞામતિક્રમ્ય સંતિષ્ઠેરન્ પ્રજાઃ કથિત્ ॥

નારદ. ૧૭૨૦

નિજધર્માવિરોધેન યસ્તુ સામયિકો ભવેત્ ।

સોડપિ યત્નેન સંરક્ષ્યો ધર્મો રાજકૃતઃ યઃ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય. ૧૮૮

રાજા પ્રવર્તિતાન્ ધર્માન્ યો નરો નાનુપાલયેત્ ।

દણ્ડયઃ સ પાપો વધ્યધ લોપયત્રાજશસત્તમ ॥

નારદ. ૧૭-૧૩

હોવાથી, રાજ જે કરે તે પ્રમાણભૂતજ છે 'રાજ' એ નામથી સાક્ષાત્ ઇન્દ્રજ પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે પ્રજાઓએ પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મ સાથે જેનો 'વિરોધ ન હોય તેવા સામયિક ધર્મોનુ (પ્રજાઓએ મળીને કરાવેલા નિયમોનુ) પણ ચત્તપૂર્વક પાલન કરવુ, તેમજ ગતિએ ઘડેલા કાયદાનુ પણ ચત્તપૂર્વક પાલન કરવુ જે માણસ રાજ્યએ પ્રવર્તાવેલા કાયદાઓને નહી પાળીને રાજશાસનનો ભંગ કરે છે, તે પાપી #ડને તથા વધને પાત્ર છે '

ત્યાગપ્રધાન જીવન ગાળી અગ્ન્યમા રહી પોતાના તથા પ્રજાવર્ગના વ્વાતચ્ચનું ગ્લણ કરનાર ઋષિવર્ગના બાળકોએ, નાગરિક વૈભવો ભોગવવાની લાલચાથી આકર્ષાઈ, પોતાના અરણ્યવાસના ત્યાગની સાથેજ પોતાનુ તથા પ્રજાવર્ગનુ સ્વાતન્ત્ર્ય શુભાવી, જ્યાગ્થી રાજ્યોના આશ્રય નીચે નગરમા નિવાસ કરવાનું પસંદ કર્યું, ત્યારથીજ મહર્ષિઓએ વેદધર્મના તરવો અનુસાર રચેલા મામ્રાત્યઐશ્વર્ય અપાવનાર નિયન્ત્રિત રાજમત્તાક રાજ્યતંત્રના વિશ્લેષનો આગલ થયો. ઋષિવર્ગના આ ઇન્દ્રિયારામ બાળકોએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજ્યોને પ્રસન્ન કરવા માટે 'તેમને દેવ તરીકે માનવા એવો ધર્મ' કરાવ્યો, અને તેમને રાજાશાસનો એટલે નવા કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા આપી, અને આવી રીતે પોતાનો વેદધર્માનુકૂલ કાયદા ઘડવાનો હક તથા ગતિની પસંદગી કરવાનો પ્રજાનો હક શુભાવ્યો. આનુ પરિણામ એ આવ્યું કે પૂર્વકાળમા જેમ ધર્મની સત્તા (એટલે પરોક્ષ રીતે ધર્મનો નિર્ણય કરનાર

અધિવર્ગની મત્તા) સર્વોપરિ ગણાતી હતી, તેમ આ કાળમાં રાજસૂત્રના નર્વોપરિ ગણાવા લાગી, અને રાજાઓમાં એક બતતનું ચોતાની સર્વોપરિમત્તાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. આ અભિમાનથી ઉન્મત્ત બનેલા રાજાઓએ ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં તથા રાજકારભારમાં વિદ્વાનોની સલાહની અપેક્ષા રાખી નહીં, અને કામક્રોધાદિના વેગથી પ્રેરાઈને તેઓ અનેક પ્રકારના અનર્થને અર્થ ગણી તેમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા. વેદ તથા રામાયણના સમયમાં રાજાના અર્ધઆત્મા તરીકે તથા રાષ્ટ્રગોપ તરીકે ગણાતા પુરોહિતની મેનિઓ એની મેળેજ શાન્ત થઈ ગઈ, અને તે બિચારે આહુ જમાનાના ગોર જેટલી ચોચ્યતામાં આવી ગયો. પાણ્ડવોના પુરોહિત ધૌમ્યને આજ સ્થિતિમાં આપણે જોઈએ છીએ. અને ધીમે ધીમે ગ્રાહ્યવર્ગની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ ગઈ.

આવી રીતે સ્મૃતિકારોએ ચોતાના તુચ્છ વૈભવ માટે આશુ' ગજયતન્ત્ર બગાડી નાંખ્યું, અને તેનું કૃણ તેમને પણ મુજ્યું.

ગજાઓનું પણ આવી સત્તા મળવાથી કાંઈ શ્રેય થયું હોય તેમ આપણા જોવામાં આવતું નથી. તેઓ પણ નિરંકુશ હાથિઓની માફક એકબીજા સાથે વઢી મર્યા, અને મહાભારતના યુદ્ધમાં તેમનાં બધાં રાજકુલોનો સંહાર થઈ ગયો.

રામાયણના સમયમાં રાજા ધાન્યનો છટ્ટો લાગ બલિ તરીકે દર વર્ષે ઉધરાવતો. આજ મતલબનો શ્લોક આપણને મનુસ્મૃતિમાંથી મળી આવે છે.

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજાના ધર્મો. ૧૦૫

‘રાજાએ’ દર વર્ષે પોતાના વિશ્વાસુ ^૨અધિકારીઓ દ્વારા રાષ્ટ્રમાંથી ખલિ ઉઘરાવવા, લોકમાં તેણે વેદપરાયણ રહેવું, અને પિતા જેમ પુત્રની સાથે વર્તે તેમ તેણે પ્રજાની સાથે વર્તવું.’

પણ ત્યાર પછીના શ્લોકોમાં તથા ખીજી સમૃતિઓમાં રાજાને જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર કર તથા જકાત લેવાનો નવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, જેને માટે વેદમાંથી એક પણ પ્રમાણ આપણને મળી આવતું નથી.

‘રાજાને અને કર્મ કરનારને કર્મનું ફળ મળી શકે, તેટલા પ્રમાણમાં રાજાએ હમેશાં પોતાના રાષ્ટ્રમાં કર નાંખવા. જેમ જળો, વાછરડાં, અને મધમાખીઓ અનુક્રમે રૂધિરનું, દૂધનું અને મધનું થોડું થોડું પોતે કરે છે, તેવી રીતે રાજાએ રાષ્ટ્રમાંથી થોડો થોડો વાર્ષિક કર લેવો. જમીનના ઉત્પન્નનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાએ લેવો, એ તો થોડું છે. પણ તે ઉપરાંત

૧. સાંવત્સરિકમાસેષ રાષ્ટ્રાદાદારયેદ્વલિમ્ ।

સ્વાધ્યામ્નાયવર્ગ લોકે વર્તેત પિતૃષ્ઠનૃપ ॥ મનુઃ ૭-૮૭

૨. પગિસિષ્ટ ૨ માં જણાવેલા ભાગદુધોદ્ધારા.

યથા ફલેન ચુક્યેત રાજા કર્તા ચ કર્મેણામ્ ।

તથાડયેક્ષ્ય નૃપો રાષ્ટ્રે કરણ્યેત્ સતતં કરાન્ ॥ મનુઃ ૬-૧૨૮

યથાડલ્પાલ્પમદન્ત્યાયં ચાર્યોકોવત્સપટ્ટપદાઃ ।

તથાડલ્પાલ્પો મૃદ્ધોત્કયો રાષ્ટ્રાદ્રાજાન્દિકઃ કરઃ ॥ મનુઃ ૭-૧૨૯

પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના વેતન તરીકે રાજાએ જીએ બલિ લેવો, એ પણ વિહિત છે.^૧ (આ શ્લોકથી જીવ કર લેવાનો રાજાનો નવો હક સાબીત કર્યો છે.) રાજાએ પશુ તથા હિરણ્યનો પચાસમો ભાગ, ધાન્યનો છઠ્ઠો આઠમો અથવા બારમો ભાગ, વૃક્ષ, માંસ, મધ, ઘી, મુગન્ધી પદાર્થો, ઔષધિ રત્ન, પુષ્પ, મૂળ ફળ, પાન, શાક, ઘાસ, વાંસની ચીપોનો બનાવેલો માલ, ચામડાં, માટીનાં વાસણ તથા પથ્થરની બનાવેલી વસ્તુઓ, એમનો છઠ્ઠો ભાગ કર તરીકે લેવો. પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વેચાઉ માલ ઉપર રાજાએ જઠાત તરીકે તેનો ઠશમો ભાગ લેવો, અને પરદેશના માલ ઉપર તેનો વીસમો ભાગ જઠાત તરીકે લેવો. જઠાતની ચોરી કરનારનો બધો માલ રાજાએ લઇ લેવો.

Chalukya Pranjana

૧. અન્યપ્રકારાદુચિનાદ્ભૂમેઃ પદ્મભાગમંજિતાત્ ।

ચન્નિઃ સ તસ્ય વિહિતઃ પ્રજાપાલનચેતનમ્ ॥ નારદ.૧૭-૮

— પચ્ચાશન્નાગ માદેયો ગાક્ષો પશુહિરણ્યયોઃ ।

ધાન્યાનામષ્ટમો ભાગઃ પષ્ઠો વ્રાદશ યથ ચા ॥ મનુ ૭-૧૩૦

આદવીતાથ પદ્મભાગં વ્રમાંમમધુસર્પિણાસ્ ।

ગન્ધૌષધિરસાનાં ચ પૂષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥ મનુઃ ૭-૧૩૧

પત્રશાકતૃણાનાં ચ વૈદલસ્ય ચ ચર્મણામ્ ।

મૃન્મયાનાં ચ માળદાનાં મર્ચસ્યાદમમયસ્ય ચ ॥ મનુઃ ૭-૧૩૨

સ્વદેશપण्याચ્ચ શુલ્કાંશ દશમમાદયાત્ ।

પરદેશપण्याચ્ચ વિશતિતમમ્ ।

શુલ્કસ્થાનમપકામન્તર્વાપહારિત્વમાપ્નુયાત્ । વિષ્ણુઃ અ.૩

દરેક માણની કિંમત ઠરોવી આપવા બદલ રાજાએ વીસમો ભાગ લેવો. રાજાએ રોકેલો માણ, તથા જે માણ રાજાને રાખવા લાયક હોય છતાં ખીજાને વેચ્યો હોય તેવો માણ, રાજાનો છે.

માલની ખરીદી, માલનું વેચાણ, માર્ગ, જોરાફી વિગેરે તમામ ખર્ચ, અને માર્ગની સહિસલામતી, એ બધી ખાબતોને ધ્યાનમાં લઈને શાનએ વ્યાપારીઓ પાસેથી લેવાનો કર નક્કી કરવો.

*કાર્કર્મ કરનાર, શિલ્પિઓ, અને કોઇને ત્યાં નોકરી ન કરતા હોય તેવા સદ્ગૃહ, એમની પાસે રાત્રીએ ૬૨ મહિને એક એક કામ કરાવવું.

‘કાઈની જોવાયલી વસ્તુ જડી હોય, અને તે રાત્રીએ સંભાળી રાખી હોય, તો તે બદલ તેની કિંમતનો છઠ્ઠો દમમો મચવા પાડે. ભાગ મચવામણી તરફે રાત્રીએ હોવો.’

१ अथपक्षेपणाद्विंश भाग शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यापिदुं राजयाग्यं च विक्रीत राजगामि सत् ॥

याज्ञवल्क्य उपनिषद्, २६४

२ क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।

यागक्षेपं च संग्रह्य षणिजो द्वापयेत्करान् ॥मनुः ७-१२७

३ फारुकाञ्जिलिपनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजोयिनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महोपतिः ॥मनु० ७-१३८

४ आद्वीताय एहभागं मनष्टाधिगताम्नृपः ।

दशमं ब्राह्मं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ मनुः ८-३३

ગળને આવા અનેક પ્રકારના ઠરો ઉઘરાવવાની સત્તા મળવાથી વશ્ય વર્ગને પણ ઘણો ત્રાસ થવા લાગ્યો, અને જે વેશ્યો પ્રથમ પોતાના કૃપિ પશુપાલન તથા વાણિજ્ય રૂપ કર્મો-મા ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહી રાજલક્ષિપૂર્વક રાજાઓને જુદા જુદા પ્રસંગોએ અમુદ્ય ભેટો આપી સમૃદ્ધ બનાવતા તેમને દબડનો ભય બતાવી તેમનાં કર્મોમાં પ્રેરવાનો વખત આવ્યો. આવી રીતે ગખ્ત્રનું આ એક અંગ પણ ઢીલું પડી ગયું.

પૂર્વકાળમાં રાખ્ત્ર ઉપર આપત્તિ આવી પડે ત્યારે ચારે વર્ણના લડાયક ઉમ્મરના માણસો ગખ્ત્રના રક્ષણ માટે મૈન્યમાં એકત્ર થતા હોવાથી ગળને મોટું મૈન્ય રાખવાની જરૂર પડતી નહીં. તેને માત્ર બલિ ઉઘગવવા માટે, પ્રળને ન્યાય આપવા માટે, તથા ચોરાથી પ્રળનું રક્ષણ કરવા માટેજ અમલદારો રાખવા પડતા, અને રાજા થોડું કાયમનું મૈન્ય રાજધાનીમાં તથા કિલ્લાઓમાં રાખતો. આવી અંતર્વ્યવસ્થા કરતાં જે દ્રવ્ય-વધે તે યજ્ઞોમાં ખર્ચી નાંખતો, અને પ્રસંગે પ્રસંગે આવા યજ્ઞો કરી, તેમાં ઋષિઓ મિત્રરાજાઓ અધિકારીઓ તથા ચારે વર્ણોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી, ગખ્ત્રનું સંઘટ્ટન કરતો. પણ સ્મૃતિકાળમાં તો રાજધર્મમાં અને રાજસત્તામાં થયેલા ફેરફારથી પ્રથમ તો રાજા અને પ્રળ વચ્ચે જોઈએ તેવો સફલાવ રહ્યો નહીં, અને પછીથી પોતેજ વધારેલી રાજસત્તાથી મદોન્મત્ત થયેલા ગળાઓ, જ્યારે શસ્ત્રાસ્ર વિદ્યા છોડી દેવાથી નિર્બળ થયેલા પ્રાદાણોની અવગણના કરવા લાગ્યા, ત્યારે રાજા અને પ્રાદાણો વચ્ચે પણ વિરોધ થઈ ગયો. અને છેવટે રાજા-

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૦૯

ઓમાં પણ પરસ્પર વિરોધ થવાથી આર્યરાષ્ટ્રના વિનાશનાં મૂળ રોપાયાં.

વળી જે પાત્રમી નિષાદવર્ણને પોતાના રાષ્ટ્રનું એક અંગ ગણીને વેદકાળમાં તેમના રાજા નિષાદપતિને વેદિક વિધિપૂર્વક રૂદ્રયાગ કરાવવામાં આવતો હતો, અને જેનો વનપાલ તરીકે રાજ્યનાં ૧૧ રત્નોમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો, તથા જેની સાથે રામચંદ્ર જેવા ધર્માત્મા રાજાઓ મૈત્રીનો સંબંધ રાખતા હતા, તે નિષાદવર્ણનો સ્મૃતિકારોએ રાષ્ટ્રમાંથી બહિષ્કાર કરીને પણ રાષ્ટ્રનું એક અંગ વિકલ બનાવ્યું છે. સ્મૃતિકારોએ આ વર્ણ પ્રત્યે પોતાનો અનાદર બતાવેલો હોવાથી રાજાપ્રજાએ પણ તેમનો અનાદર કર્યો, અને આવી રીતે આ અંગ પણ વિકલ બની ગયું, અને ગર્હ્યમંરક્ષણમાં આ વર્ગ તરફથી જે મદદ મળતી હતી, તે બધું ધર્મગર્હ.

આજ મમયમાં આવી રીતે રાજ્યતંત્ર શિથિલ થઈ જવાથી, કેટલાક ક્ષત્રિયગણોએ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપન કરેલાં હોવાં જોઈએ.

‘ધર્મજ્ઞ રાજાએ જુદી જુદી જાતિઓના, દેશોના શ્રેણીઓના, તથા કુલોના ધર્માને ધરોળર બાણી લઈને પોતાના ધર્મનો નિર્ણય કરવો.’

૧ જાતિજ્ઞાનપદાન્ ધર્માન્ ઐતીહ્યાશ્ચ ધર્મવિત્ ।

સમીક્ષ્ય કુલધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ મનુ:૮-૫૧

આ ગણરાજ્યો અને કુલરાજ્યોનો વિસ્તાર મહાભારતના સમય સુધીમા ઘણો વધી ગયો હોવો જોઈએ, કારણ કે શાન્તિ-પર્વના રાજધર્મમાં આ ગણધર્મો ઉપર એક આખો અધ્યાય લખવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછીના સમયમાં ચાલુક્યે પણ સંઘવૃત્ત ઉપર એક આખું પ્રકરણ લખેલું છે. જો કે આવાં ગણ-રાજ્યો તથા કુલરાજ્યો સુદ્ધના પ્રસંગમાં સમીપના રાજ્યોને ઘણીખરી વખતે લશ્કરી મદદ આપતાં, તોપણ રાષ્ટ્રનાં અંતરંગ કાર્યોમાં તેમનો સંબંધ નહીં હોવાથી, તથા સામાન્ય રીતે તેઓ રાજ્યથી સ્વતંત્ર હોવાથી, જે રાષ્ટ્રમાંથી આવા ગણો છૂટા પડતા, તે રાષ્ટ્ર નિર્ણય થઈ જતું.

વળી રાજપ્રજા ઉપરથી ધર્મનો નિશ્ચય આછો થઈ જવાથી પ્રજાઓમાં અનેક પ્રકારનું સાંકર્ય પણ આજ સમયમાં થવા લાગ્યું. તેમાં વર્ણનું સાંકર્ય તથા કર્મનું સાંકર્ય એ બે મુખ્ય હતાં. વર્ણનું સાંકર્ય થવાથી અનેક 'અકીર્ણ' જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ; અને તેમાંથી અનુલોભ જાતિને અમુક પ્રકારના ધાર્મિક અધિકારો આપવા, અને પ્રતિલોભ જાતિને અમુક પ્રકારના ધાર્મિક અધિકારો આપવા, એના નિર્ણય સારૂ પણ સ્મૃતિકારોને પ્રવૃત્ત થવું પડ્યું. વેદ તથા રામાયણકાળના

૧. જો કે યજુર્વેદમાં પુરુષમેધના પ્રકરણમા કેટલાક સંકીર્ણ-જાતિવાચક શબ્દો જોવામાં આવે છે, પણ તે સંકીર્ણજાતિવાચક છે, કે જુદા જુદા ધંધાધારીઓના વાચક છે, અને તેના ઉપરથી સ્મૃતિકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સંકીર્ણ જાતિઓના ધંધા દરાવવામા આવ્યા છે, તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી.

પાંચ ચણીને બદલે અનેક જાતિઓ થવાથી પ્રજાવર્ગનું ભુદ્ધિ-
બળ તથા મનોબળ સામાજિક જાળતોમાં વિશેષ વધરાવાથી
રાજકીય જાળતો તરફ પ્રજાનું ફર્લક્ષ થતું ગયું, અને આ
સંકીર્ણ જાતિઓમાંથી પણ રાષ્ટ્રભાવના ધીમે ધીમે ઘસાતી ગઈ.

જે કે 'સૂત્રકારોએ તથા સ્મૃતિકારોએ, 'બ્રાહ્મણ શિવાય
સર્વની ઉપર રાજાનો અધિકાર છે. ગુરુકુળમાંથી પાછા ફરેલા
સ્નાતક બ્રાહ્મણોનો રાજાએ નતકાર કરવો, કારણ કે આવા
સ્નાતકો રાજાનો અખુટ ભંડાર છે. જ્યાં રાજા વેદ તથા શાસ્ત્ર
માં નિષ્ણાત બ્રાહ્મણોને પૂજે છે, ત્યાં વરસાદ વરસે છે. બ્રાહ્મ-
ણોને ઉપસોગના સાધનો તથા જુદા જુદા પ્રકારનાં દ્રવ્યો
રાજાએ આપવાં; આ પ્રમાણે જે વિપ્રોને આપવામાં આવે છે,
તેજ રાજાનો અખુટ ભંડાર છે. જે રાજાના રાજ્યમાં ઓત્રિય

૧. રાજા મર્ધસ્વેષ્ટે બ્રાહ્મણવર્જમ્ । ગૌતમસૂત્ર.
આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદિપ્રાણાં પૂજકો મયેત્ ।
નૃપાણામશ્વયોશ્ચેષ નિધિર્ગ્રાહ્યોઽમિધીયતે ॥ મનુ: ૭-૮૨
બ્રાહ્મણાન્વેદવિદુષઃ સર્વશાસ્ત્રવિશારદાન્ ।
તત્ર વર્ષતિ પર્જન્યો યત્રૈતાન્ પૂજયેન્નૃપઃ ॥ ઋત્રિ. પૃ. ૧૧
મોગાંશ્ચદયાદિપ્રેમ્યો યસૂનિ વિવિધાનિ ચ ।
અશ્વયોઽયં નિધી રાક્ષાં યદ્દિપ્રેપૂષપાદિતઃ ॥ યાજ્ઞ૦૧-૩૧
યસ્ય રાક્ષસ્તુ વિષયે ઓત્રિયઃ સીદતિ શ્રુષા ।
તસ્યાપિ તત્શ્રુષારાષ્ટમચિરેણૈષ સીદતિ ॥ મનુ: ૭-૧૩૪
શ્રુતઘૃત્તે ઘિદિત્યાઽસ્ય વૃત્તિ ધર્મ્યા પ્રવલ્પયેત્
સંરક્ષેત્ સર્વતઃપ્રેનં પિતા પુત્રમિથૌરસમ ॥ મનુ: ૭-૧૩૫

બ્રાહ્મણ બૃજે મરે છે, તેનું રાખૂ તે બૂખથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે. રાજાએ વેદવિદ્ બ્રાહ્મણની વિદ્વત્તા તથા તેનું શીલ જોઈને તેને યોગ્ય વૃત્તિ બાંધી આપવી, અને પિતા જેમ પોતાના ઔરસ-પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ રાજાએ તે વિપ્રનું રક્ષણ કરવું.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો, એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ ઠરાવ્યું છે, તોપણ ‘ સત્તા આગળ શાણપણ કાંઈ કાંઈ કામનું નથી ’ એ ન્યાયથી, આ બધા ધર્મોની ધીમે ધીમે રાજાએ ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા, અને બ્રાહ્મણોને તેઓ પોતાના આશ્રિતો ગણવા લાગ્યા.

વેદકાળમાં ઋષિઓ પોતાની વેદવિદ્યાના તથા શસ્ત્રાસ્ત્ર-વિદ્યાના બળથી રાજાઓને પોતાના કબજામાં રાખતા, અને જે રાજા અથવા રાજકુમાર ખરેખરે વિનયી તથા લોકપ્રિય થતો તેનેજ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાની કુંચીઓ બતાવતા. બ્રહ્માસ્ત્ર, અગ્ન્યસ્ત્ર જેવાં મોટાં સંહારક અસ્ત્રા ઋષિઓના હાથમાંજ રહેતાં, અને થોડાજ રાજાઓ તેનું જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યશાળી થતા. તે ઉપરાંત તેમની પાસે બ્રહ્મહૃડની વિદ્યા હતી, જે વિદ્યા તેઓ બ્રાહ્મણ શિવાય કોઈને બતાવતાજ નહીં. આવાં બે પ્રકારનાં બળ તેમના હાથમાં હોવાથી, તથા પ્રજાવર્ગના આચાર્યો હોવાને લીધે પ્રજાવર્ગ પણ તેમને આધીન હોવાથી, આ ઋષિઓ રાજાઓને ગાદી ઉપર બેસાડવા તથા ઉઠાડી મૂકવા સમર્થ હતા. ભય વગર પ્રીતિ થતી નથી, એ લોકોક્તિ અનુસાર રાજાઓ ઋષિવર્ગથી ભયભીત રહેતા, અને તેમને પ્રમદ્ન રાખવા માટે હુમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા. પણ આપણે

આપણું પ્રાચીન રાજ્યન ત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજના ધર્મો. '૧૧૩

જેયું તેમ સ્મૃતિકાળમાં આ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી, અને ગ્રાહ્યો જનપદમાં નિવાસ કરીને, જેને લીધે પોતાનું ગૌરવ હતું, તે શુભાવી એકા હતા. જે ઋષિઓની પાસે રક્ષણ માગવા રાજ્યો જતા, તે ઋષિઓનાં બાળકોને પોતાના રક્ષણ માટે રાજ્યોનો આશ્રય લેવો પડ્યો, અને તેમને પિતા મટીને પુત્ર થવું પડ્યું.

સ્મૃતિકાલેએ રાજનીતિશાસ્ત્ર ઉપરથીજ રાજધર્મો અને રાજ્યવ્યવસ્થા લીધેલાં હોવાથી, રામાયણ મહાભારત અને અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણોમાં તેમનું વિસ્તારથી જે વર્ણન કરેલું છે, તે ઉપરાંત સ્મૃતિઓમાં કાંઈ વિશેષ જોવામાં આવતું નથી. તેથી તેના સંબંધમાં અત્ર કાંઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ સ્મૃતિકાળમાં ઋષિવર્ગ તૃટીવાની શરૂઆત થઈ અને ગ્રાહ્યો યજ્ઞમાનવૃત્તિ ઉપર નિર્બંધ ચલાવવાનું પસંદ કરવા લાગ્યા. આની અગ્રર વેદાધ્યયન ઉપર થઈ. સ્મૃતિઓ અસ્તિત્વમાં આવવાથી પોતાનો ધર્મ સમાજવાને ત્રૈવલ્લિક પ્રગતને હવે સાંગ અને માર્થ વેદાધ્યયન કરવાની જરૂર રહી નહીં, અને માત્ર પોષ્ટીયું વેદાધ્યયન આણું થયું. જ્યારે આ પ્રમાણે વેદાર્થની અવગણના થવા લાગી હશે, ત્યારેજ યાસ્કાચાર્યને, 'જે' વેદ લણીને તેનો અર્થ નથી જાણતો; તે ખરેખરો કુંઠા જેવો ભાર-રૂપ છે. વેદનો અર્થ જાણનારનેજ વેદનું સર્વ કલ્યાણરૂપ

૧. સ્થાણુરયં મારદ્વાઃ કિલ્લામૂદધિત્ય વેદં ન વિજ્ઞાનાતિ ચોડ્યમ ।

અર્થજ્ઞાનમ્મલં મદ્મમ્મનુતે નાકમેતિ જ્ઞાનધિધતપાપ્મા ॥

યાસ્ક. નિરુક્ત.

મળે છે, અને જ્ઞાનથી તેનું પાપ હટી જઈને તે સ્વર્ગમાં જાય છે', એવાં વચનો કહેવાની જરૂર પડી હશે. તેમજ વેદ ઉપર તે કાળનું એક પણ લાખ્ય મળી આવતું નહોં હોવાથી, વેદાર્થની પ્રવૃત્તિ ઓછીજ થતી જતી હશે એમ લાગે છે.

વળી આ સ્મૃતિઓનાં વચનોમાં પરસ્પર ભેદ હોવાથી પાછળના કાળમાં વેદધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા કરવાનાં બીજા કારણોની સાથે આની પણ ગણના^૨ કરવામાં આવી, અને પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમિત વેદ ઉપરથી બાકી સ્મૃતિઓ નીકળી છે એવી માન્યતા ચાલું થવાથી, સ્મૃતિવચનોના પરસ્પર ભેદથી શ્રુતિઓમાં પણ પરસ્પર વિરોધ છે એમ કહી, તેમની પણ લોકોએ અવગણના કરવા માંડી, અને તેનું પરિણામ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોની ઉત્પત્તિમાં તથા પ્રચારમાં આંચું.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે ત્યારથી આપણા આર્યોએ સાંગ અને સાર્થ વેદનું અધ્યયન કરી સાક્ષાત્ વેદવચનો ઉપરથીજ ધર્મ તથા અધર્મનો નિર્ણય કરવાનું બંધ કર્યું, અને સ્મૃતિઓનેજ પરમ પ્રમાણ માની સમાર્થધર્મોનો આશ્રય કર્યો, ત્યારથીજ આપણા રાષ્ટ્રના વિશ્લેષનાં બીજાં રોપાયાં, અને તેનું શું પરિણામ આંચું, તે આગળનાં પ્રકરણોમાં આપણે જોઈએ.

૨ શ્રુતિર્ષિમિત્તા સ્મૃતયો વિમિત્તા

નૈકો મુનિર્યસ્ય ષવઃ પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તથાં નિહિતં ગુહાયાં

મહાન્નનો યેન ગતઃ મ પૃથ્વાઃ ॥

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતના સમયના રાજા પ્રજાના ધર્મો.

૧ રાજ્યતાંત્ર.

પાંડવકૌરવના યુદ્ધનું વર્ણન કરનાર “ જય ” નામના અંધમા ઘણા ફેરફાર થઈને, હાલ મહાભારતના નામથી પ્રસિદ્ધ અંધ, ત્રણ સંસ્કૃતિઓમાંથી પસાર થઈ, હાલના વિસ્તૃત સ્વરૂપ-મા અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, એમ ઘણા વિદ્વાનો^૧ માને છે. આ માન્યતા આપણને પણ ખરીજ લાગે છે. વેદવ્યાસ જેવા એક મહાવિ^૨ વેદધર્મના સિદ્ધાન્તો વિરૂદ્ધ એક અક્ષર પણ લખે, એ સંભવિત નથી. વ્યાસની ઉત્પત્તિ, કુંતીને લગ્ન થતા પહેલાં પુત્ર પ્રાપ્તિ, પાંડવોની ઉત્પત્તિ, પાંચ પતિઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી, રાજગણ વચ્ચે દ્રૌપદીનું વસહરણ, વેદધર્મનાં તત્ત્વો નહીં સમજનાર અને દૂતાદિ કામજવ્યસનમાં આસક્ત યુધિષ્ઠિરનું ધર્મરાજ તરીકે વર્ણન, પાંડવોનું સ્વર્ગારોહણ, વિગેરે અનેક પ્રસંગોને વેદધર્મની કમોટી ઉપર ચઢાવતા શું આપણને એમ નહિ લાગે, કે વેદધર્મના દેખીઓએ આ ધાર્મિક

૧ જે મહાભારત આપણે જોઈએ છીએ, તેમા પુષ્કળ ભાગ અર્વાચીન હશે. કેટલાક ભાગ જુદા જુદા કાળના છે, એમ ન્યોતિય-શાસ્ત્રના પ્રમાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

(દીક્ષિતકૃત ભારતીય ન્યોતિયશાસ્ત્ર પૃ. ૧૦૮)

અંથને તથા તેના પાત્રોને બગાડી આર્યપ્રજાને ધર્મનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી, ધર્મના અંથો ઉપર અશ્રદ્ધા કરાવી, વેદધર્મથી વિમુખ કરવાનો જબરો પરિશ્રમ કરેલો હશે ? આવા પ્રસંગોને છોડી દઇ બાકીના અંથ ઉપરથી આપણે તે કાળના રાજ્યતાંત્રનું તથા રાજપ્રજાના ધર્મોનું અવલોકન કરીશું.

રાજસત્તાના મૂળ તથા કેન્દ્ર તરીકે રહીને રાજ્યાભિષેકાદિ ધર્મ્ય ક્રિયાઓથી રાજસત્તા ઉત્પન્ન કરનાર, તથા પુરોહિત અને મંત્રિમંડળના રૂપમાં રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરનાર, રામાયણના કાળ સુધી જોવામાં આવતા સમર્થ ઋષિઓનો અભાવ આ સમયમાં આપણા જોવામાં આવે છે. તેમજ રાજગાદી ઉપર નવો રાજા નીમવામાં સંમતિ આપવાનો પ્રજાનો હુકમ પણ આ સમયમાં પ્રજા ગુમાવી બેઠી હતી, એમ પણ આપણને જણાઇ આવે છે. હસ્તિનાપુરના રાજા વિચિત્રવીર્યના મરણ પછી તેના ત્રણ છોકરાઓ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાણ્ડુ અને વિદુર નાની ઉંમરના હોવાથી, તેઓ મોટા થયા ત્યાં સુધી લીધે રાજ્ય સંભાળ્યું; અને ધૃતરાષ્ટ્ર અંધત્વને લીધે રાજપદનો અનધિકારી હોવાથી તેના નાના ભાઈ પાણ્ડુનો રાજગાદી ઉપર અભિષેક કર્યો. પાણ્ડુએ રાજગાદી ઉપર આવી દિગ્વિજય કર્યો, અને પછી રાજ્યની લગભગ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપી, પોતાની બે રાણીઓને લઈ વિહાર કરવા સાડે વનમાં જઈને રહ્યો. ત્યાં તેના પાંચ પુત્રોનો જન્મ થયો, અને પછી થોડાજ વખતમાં પાણ્ડુના મરણ પામ્યો. તેના મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રે આ પાંચે છોકરાઓને ઉપનયનાદિ સંસ્કારો કર્યા. પછી ધૃતરાષ્ટ્રના ૧૦૦ પુત્રોની સાથે પાંડવો જુદી જુદી રમતો રમતા, અને તેમાં

પાંડવોનું પરાક્રમ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રના મોટા પુત્ર દુર્યોધનની તેમના પ્રતિ વૈરબુદ્ધિ થવા લાગી. એવામાં દ્રોણાચાર્ય હસ્તિનાપુરમાં આવી પહોંચ્યા. તેમને ભીષ્મે કૌરવ પાંડવોને ધનુર્વેદનુશિક્ષણ આપવાનું કામ સોંપ્યું, અને અંશતથામાને વેદ ભણાવવાનું કામ સોંપ્યું. ધનુર્વેદની પરીક્ષામાં પાંડવોને શાભાશી મળવાથી, તથા દ્રુપદની માથેના યુદ્ધમાં તે રાજાને પકડી દ્રોણને સ્વાધીન કરવા પાંડવો ક્ષતેહમંદ નીવડવાથી, દુર્યોધનનું અને પાંડવોનું વૈર વધવા માંડ્યું; અને ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપિત કર્યા, ત્યાર પછી તે દુર્યોધન અંતરમાં ઘણોજ બળવા લાગ્યો, અને કોઈ પણ રીતે તેમને હસ્તિનાપુરમાંથી કાઢવાના દાવપેચ રમવા લાગ્યો; અને છેવટે તેણે કુંતી માથે પાંડવોને વારણાવત કઢાવ્યા, અને ત્યાં તેમને બાળી મૂકવા માટે લાક્ષાગૃહની યોજના કરી. પણ વિદુરની મલાહથી તેઓ બચી ગયા, અને વિદુરે ગુપ્ત રીતે મોકલેલી હોડીમાં બેસી ગંગા તરી ગયા. પછી ત્યાંથી તેઓ પાંચાલીના સ્વયંવરમાં ગયા. ત્યાં અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો, અને પાંચાલીએ અર્જુનના ગાળામાં વરમાળા આરોપી. ન્યારે, ધૃતરાષ્ટ્રને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે વિદુરને મોકલી પાંડવોને કુંતી તથા દ્રૌપદી માથે હસ્તિનાપુર તેડાવ્યા, અને તેઓ આવી પહોંચ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જઈ રાજ્ય કરવા કહ્યું, અને તેમને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. ત્યાં યુધિષ્ઠિર પોતે ન્યાય ચૂકવવાનું કામ કરતા, અર્જુન અને ભીમ રાજ્યની રક્ષા કરતા, સહદેવ કોથ સંભાળતા, અને નકુળ પુર અને જનપદની શોભા વધારવાનું કામ કરતા.

૬ આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું, કે આ સમયે રાજ-સત્તા કેવળ નિરકુશ થઈ ગઈ હતી, અને હસ્તિનાપુરની રાજગાદી ઉપર ધર્મથી યુધિષ્ઠિરનો હક હોવા છતાં પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને અધુન રાજ્ય આપી ઇન્દ્રપ્રસ્થ કાઢ્યા, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો આ અન્યાય લીધે દ્રોણ વિડુર તથા અભાત્યો વિગેરે યુગે મોઢે જોઈ રહ્યા.

પુરોહિત ધૌમ્યને પણ એક કત્તિજ જેવાજ ગંજીવામાં આવતા, અને રાજકીય વ્યવહારમાં તેમની જિલકુલ દરમ્યાન-ગિરિ હતી નહીં. અભાત્યો પણ રાજના ગુલામો જેવાજ બની ગયા હતા, અને રાજ જે આજ્ઞા કરે તે માથે ચઢાવી પોતાનું પેટ ભરવું એમ સમજતા. રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરનાર મન્ત્રિમંડળ પણ ઉડી ગયું હતું, અને પ્રજાવર્ગોનો સંમતિ આપવાનો હક પણ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. આનું કારણ રાજ તથા પ્રજામાં વેદવિદ્યા અને રાજનીતિશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ શિક્ષણનો અભાવ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. કારણ કે “અર્થકામમાં જે આસક્ત નથી તેમને માટે ધર્મજ્ઞાન છે” એવાં મનુનાં વચનો હોવા છતાં પણ—

અર્થસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્ત્વર્યો ન કસ્યચિત્ ।

इति सत्यं महारान धदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

મહાભારત થીષ્મપર્વ.

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

મનુસ્મૃતિ. અ. ૨ શ્લો. ૧૩

આપણે પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ પ્રમુખના ધર્મો. ૧૧૯

“ પુરૂષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઈનો દાસ નથી. હું મહારાજ આ પ્રમાણે ખરી હકીકત છે, અને હું કૌરવોની સાથે અર્થથી બંધાયેલો છું. ”—એવી દલીલો, પોતાને અધર્મી રાજા દુર્યોધનના પક્ષમાં રહ્યા વિના છુટકો નથી, એમ સાબીત કરવા લીધે જેવા વીરો આપે છે.

આખા મહાભારતમાં વેદધર્મનું તથા રાજનીતિનું તત્ત્વ સમજનાર એકજ પુરૂષ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો અન્યાય જોઈને રાજસૂયના આરંભથી યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધી તેમણે પાડવોનો પક્ષ લઈ પાડવોને રાજધર્મમાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે, અને તેને લીધે પરિણામે પાંડવો પોતાના હકનું રાજ્ય પાછું મેળવી શક્યા છે. આપણે રામાયણના સમયમાં જણાવી ગયા છીએ, કે પ્રધાન અમાત્ય રાજાના સારથીનું કામ કરતો અને હરેક કાર્ય રાજા પુરોહિતને આગળ કરીનેજ કરતો. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મ અને રાજનીતિ અનુસાર યથાકાળે યોગ્ય સલાહ આપી તથા હૈત્ય કર્મ કરી અર્જુનના મંત્રી તથા રાજપુરોહિતનું, અને યુદ્ધમાં સારથી થઈને પ્રધાનામાત્યનું, એમ બે કામ લેવા કરેલા છે, જેને લીધે અર્જુન યુદ્ધના મહા લયંકર મંયોગોમાથી બચીને યશસ્વી નીવડ્યો છે. રાજપુરોહિત તથા પ્રધાનામાત્યનું કામ ઉપાડી લઈ પાંડવોને સહાય કરવા જો શ્રી કૃષ્ણ આગળ ન પડ્યા હોત, તો પાંડવોનું નામ નિશાન પણ દુનિયાના ઈતિહાસમાં આજ આપણા જોવામાં આવવું મુશ્કેલ થઈ પડત.

પોતાના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનુસાર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ‘જઈ’

પાંડવો ધર્મથી રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે નારદ ઋષિએ આવી નીચે પ્રમાણે રાજનીતિના તત્વોનો ઉપદેશ કરેલો છે.

૨ રાજધર્મ (સલાખર્વ.)

“ રાજની પાસે યજ્ઞ કરવા, દાન આપવા તથા પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા ભેઈતું દ્રવ્ય હોવું ભેઈએ. રાજાએ પોતાના મનને ધર્મમાં તત્પર રાખીને પોતાના પૂર્વભેઈ જે પ્રમાણે ધર્મમાં વર્તન કર્યું હોય, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. રાજાએ કેવળ અર્થનું સેવન કરી ધર્મને છોડવો નહીં, તેમ ધર્મનું સેવન કરી અર્થને છોડવો નહીં, તેમજ કેવળ કામ-પરાયણ થઈ ધર્મ અને અર્થની ઉપેક્ષા કરવી નહીં, પરંતુ સમ-યનો વિભાગ કરી દરેકનું યોગ્ય કાલે સેવન કરવું. રાજાએ ૧ છ ગુણથી યુક્ત રહી ૨ સાત ઉપાયનું ચિંતન કરવું. પોતાના અથવા શત્રુના પક્ષમાંથી કયો પક્ષ વધારે બલવાળો છે, અને કયો પક્ષ ઓછા બળવાળો છે, તેનો રાજાએ વિચાર કરવો,

૧ સવારમાં ધર્મનું આચરણ કરવું, બપોરે અર્થનું ઉપાર્જન કરવું, અને સાંજે કામનું સેવન કરવું, એ પ્રમાણે દક્ષમૃતિમાં કહ્યું છે.

૨ ૭ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે ૧ પ્રાગલ્ભ્ય, ૨ બુદ્ધિ, ૩ રમરણ શક્તિ, ૪ વક્તૃત્વ, ૫ નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, ૬ કવિત્વ એટલે બ્રૂત અને ભવિષ્ય સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ.

૩ ૧ સામ, ૨ દાન, ૩ ભેદ, ૪ દંડ, ૫ મંત્ર, ૬ ઉપદા, ૭ ઇદ્રમદ.

તેમજ ૧ અગ્રની બરોબર પરીક્ષા કરવી. રાજ્યને પોતાના તથા શત્રુના બંધાબંધનો વિચાર કરી બીજા રાજ્યો સાથે સંધિ કર્યા પછી-૧ જેતી, ૨ વેપાર, ૩ કિલ્લા, ૪ સેતુ (તલાવ વિગેરેની પાળ બાંધવી), ૫ કુંજરબંધન (કુંજર એટલે હાથી, એ પ્રાણીને ઘણા ખોરાક ભેળતો હોવાથી હરેક ગામમાં એક એક હાથી બાંધવો), ૬ રત્નની ખાણોનો કર લેવો, ૭ સુવર્ણ આદી વિગેરેની ખાણોનો કર લેવો, અને ૮ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વસવાટ કરાવવો-એ આઠ કર્મનું સેવન કરવું. રાજ્યને સાત પ્રકૃતિઓ સમૃદ્ધ બને અને રાજ્યને વિષે પ્રીતિવાળી રહે અને વ્યયન વિગેરેથી વિનાશ ન પામે, તેની સંભાળ રાખવી. કૃત્રિમ ચારે અથવા અમાત્યો મંત્રનો ભેદ ન કરે તેની રાજ્યને સંભાળ રાખવી, અને મિત્ર ઉઠાસીને અને શત્રુ રાજ્યોની ચેષ્ટાઓ જાણવી, તથા યોગ્ય સમયે સંધિ અને વિગ્રહ કરવાં. રાજ્યને પોતાના જેવા, વૃદ્ધ, સહચારી, કુલીન, રાજ્યને વિષે પ્રીતિવાળા, શાસ્ત્રમાં નિપુણ, અને મંત્રને ગુપ્ત રાખનાર વીર મંત્રિઓ રાખવા; કારણ કે મંત્રની ગુપ્તિથી વિજય મળે છે, અને રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત રહે છે. રાજ્યને અતિશય નિદ્રા ન કરવી, પરંતુ સવારમાં જલદી ઉઠી પોતાનાં કાર્યોનો-એક કરતાં વધારે અને બહુ નહિ એવા-

૧. ૧ દેશ, ૨ કિલ્લો, ૩ રથ, ૪ હસ્તિ, ૫ અશ્વ, ૬ ચર પોદાઓ, ૭ અધિકારિઓ (સેનાપતિ, દુર્ગપાલ વિગેરે), ૮ અંતપુર, ૯ અન્ન, ૧૦ અશ્વ રથ વિગેરેની સંખ્યા, ૧૧ રાજ્ય, ૧૨ લેખ્ય (હિસાબનું દસ્તર), ૧૩ તિજોરી, ૧૪ આસવ.

૨. ૧ વ્યાગી, ૨ અમાત્ય, ૩ મુહુર, ૪ કોશ, ૫ ગદ્, ૬ દુર્ગ (કિલ્લા), અને ૭ સૈન્ય.

મંત્રિઓ સાથે વિચાર કરવો જેથી મંત્ર ગુપ્ત રહે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી જે કાર્યો કરવામાં ત્રાસ ઓછો હોય અને પરિણામે ફળ મોટું મળી શકે તેમ હોય, તે કરવાનો નિશ્ચય કરવો, અને નિશ્ચય કરી તેનો જલદી આરંભ કરવો. રાજના કામદારો તેનામાં સ્નેહ રાખનાર, વિશ્વાસપાત્ર, કુલપરં-પરાગત, અને નિર્ભીલી હોવા જોઈએ; અને ત્યાં સુધી આરંભેલાં કાર્યો સમાપ્ત ન થયાં હોય, ત્યાં સુધી તેમની કોઈને ખજાર પડવી ન જોઈએ. રાજાએ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના આચાર્યો પાસે રાજકુમારોને તથા મુખ્ય મૈનિકોને શિક્ષણ અપાવવું. રાજાએ દરેક કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, આયુધ, જલ, યંત્ર, કારિગરો અને ધનુર્ધરોથી ભરપુર રાખવા. રાજાએ એક હજાર મૂર્ખોની મૈત્રી છોડીને પણ એક પંડિતની મૈત્રી કરવી, કારણ કે દરેક જાતની અડચણમાં તે તેને ઘણી મદદ કરે છે. શૂર, બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયનિબલ્હવાળો, અને વિદ્વાન એવો એક અમાત્ય પણ રાજાને અથવા રાજપુત્રને મોટી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. અષ્ટાદશતીર્થ પૈકી મંત્રી, પુરોહિત અને યુવરાજાને છોડી

૧ મહાભારતના દીકાકાર નીલકંઠે અષ્ટાદશ તીર્થો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે,

૧ મંત્રી, ૨ પુરોહિત, ૩ યુવરાજા, ૪ સેનાપતિ, ૫ દ્વારપાલ, ૬ અંતઃપુરાધિકારી, ૭ કારાગારાધિકારી, ૮ કેશાધ્યક્ષ, ૯ રાજ શાસન પ્રવર્તક, ૧૦ પ્રદેષ્ટા (ફોર્જમારી ચુંદેગારોને શોધી કાઢી શિક્ષા કરનાર), ૧૧ નગરાધ્યક્ષ, ૧૨ પ્રાણવિવાહ (વ્યવહાર પૂછનાર), ૧૩ ધર્માધ્યક્ષ (ન્યાયાધીશ), ૧૪ સભાધ્યક્ષ, (સરપંચ), ૧૫ દંડપાલ (સેનાપતિથી નીચેના દરજ્જાનો લોકરો અમલદાર), ૧૬ દુર્ગપાલ, ૧૭ અંતપાલ, ૧૮ વનપાલ.

દઈ ખાકીનાં પંદર તીર્થોનાં ચરિત્રો ત્રણ ત્રણ વિશ્વાસ-
પાત્ર ગુપ્ત ચારોથી રાજ્યને જાણવાં. રાજ્યને હંમેશાં સાવચેત
રહી શત્રુઓની પ્રવૃત્તિઓ જાણવી, અને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ
શત્રુને જાણવા ન દેવી. રાજ્યને વિનયયુક્ત, કુલીન, વિદ્વાન,
અસૂયા વગરનો અને શાસ્ત્રની ચર્ચામાં કુશળ પુરોહિત
રાખવો, તેમજ સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત, જ્યોતિઃશાસ્ત્રને
જાણનાર અને સર્વ પ્રકારના ઉત્પાતને જાણનાર જોવી રાખવો.
રાજ્યને મોટા કામમાં મોટા, મધ્યમ કામમાં મધ્યમ, અને
હલકા કામમાં હલકા નોકરોને નિમવા. વળી કુલપરંપરાથી
નોકરી કરતા આવેલા, નિષ્કપટ, પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ એવા
અમાત્યોને શ્રેષ્ઠકર્મોમાં નિમવા. રાજ્યને પ્રજાનો તીક્ષ્ણ દંડ ન
કરવો, તેમજ પ્રજાને ત્રાસ આપી તેની પાસેથી ધન ન લેવું.
રાજ્યને પ્રસન્ન, શૂર, બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાળો, દક્ષ અને રાજ્યને
વિશે પ્રીતિવાળો એવો સેનાપતિ કરવો. રાજ્યને દરેક જાતના
યુદ્ધમાં કુશળ, હિંમતવાળા, નિષ્કપટ, અને પરાક્રમી એવા
મુખ્ય સૈનિકો રાખવા, અને તેમનો માનપૂર્વક સત્કાર કરવો.
ત્રણી સૈનિકોને ભક્ત (દરરોજ આપવાનું ધાન્ય વિગેરે) અને
ચેતન (પગાર) રાજ્યને નિયમિત રીતે આપવાં, અને તેમાં

મંત્રી પુરોહિતશ્રેય યુવરાજશ્રમૂપતિઃ । પંચમો દ્વાર-
પાલશ્ચ પશ્ચોઽતર્થેશિકસ્તથા ॥ કારાગારાધિકારી ચ
ર્ષ્યસંચયકસ્તથા । કૃત્યાકૃત્યેષુ ચાર્યાનાં તથા વિનિયો-
જકઃ ॥ પ્રદેષા નગરોધ્યક્ષઃ કાર્યનિર્માણકસ્તથા । ધર્માધ્યક્ષ
સમાધ્યક્ષો દણ્ડપાલશ્ચિપંચમઃ ॥ પોદશો દુર્ગપાલશ્ચ તથા
રાષ્ટ્રાન્તપાલકઃ । અટ્ટમીપાલકાન્તાનિ ત્રીર્થાન્યષ્ટાદશૈવ તુ ॥

વિલંબ કરવો નહીં. કારણ કે ભક્ત અને વેતન નિયમિત રીતે ન મળવાથી સૈનિકોને ત્રાસ થાય છે, અને તેને લીધે તેઓ પોતાના સ્વામિની સાથે બગાડ કરે છે, અને તેથી મહાન અનર્થ થાય છે. કોઈ પણ માણસ રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને બધા પ્રકારના યુદ્ધનાં સાધનો ઉપર પોતાનો એકલાનો હુકમ ન ચલાવે, તેની રાજાએ સંભાળ રાખવી. રાજાએ કોઈ પણ માણસ કોઈ કામમાં પુરૂષાર્થ કરે તો તેને વધારે માન અથવા વેતન આપવું, અને વિદ્વાન અને જ્ઞાની માણસોનો તેમના ગુણ પ્રમાણે દાન અને માનથી સત્કાર કરવો. રાજાએ પોતાને માટે મરાયેલા પુરૂષોની સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું, અને ભયથી શરણે આવેલા, અથવા નિર્બળ, અથવા યુદ્ધમાં છૂટા પડેલા શત્રુનું પુત્રની માફક પાલન કરવું. રાજાએ એવી રીતે વર્તન કરવું, કે જેથી આખી પૃથ્વી તેને સરખી રીતે ચલાય, અને પોતાનાં માતા પિતાની માફક તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે. રાજાએ શત્રુના વ્યસનનો સમય બાણી, પોતાના ત્રણ^૧ પ્રકારના બલનો વિચાર કરી, અને બાર^૨ પ્રકારના રાજમંડલનો વિચાર કરી, શત્રુ ઉપર યોગ્ય કાલે એકદમ ચઢાઈ કરવી, અને ચઢાઈ કરતા પહેલાં પોતાના સૈન્યને અગાઉથી પગાર આપી દેવો, તેમજ શત્રુના સૈન્યના અધિકારીઓને શુભ રીતે રત્નો મોકલવાં. રાજાએ પ્રથમ પોતે છતેન્દ્રિય થવું, અને પછી આગસુ અને વિપયાસકત. શત્રુને છતવા ચલ કરવો. શત્રુ પ્રત્યે ચઢાઈ કરતા પહેલાં સામ, દામ, ભેદ, અને દંડ એ ઉપાયોનો

૧ પ્રભુશક્તિ, મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ.

૨ બુદ્ધિ પ્રકરણ ૩ (રામાયણના સમયનું રાજ્યમંત્ર.)

પ્રયોગ કરવો. રાજ્યએ પોતાના રાજ્યનાં મૂલ દૃઢ કર્યા પછી શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી અને તેમને જીતવા પરાક્રમ કરવું, અને જીત્યા પછી તેનું ગ્રહણ કરવું. રાજ્યએ અઘાંગયુક્ત^૧ પોતાનું ચતુર્વિધ^૨ સૈન્ય તેના ઉપગીઓ સાથે શત્રુ પ્રત્યે મોકલવું. રાજ્યએ શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે તેના રાજ્યમાં ધાન્ય કાઢવાનો સમય અથવા ધાન્ય મંગ્રહ કરવાનો સમય જોઈ યુદ્ધ કરવું, જેથી દુર્લિક્ષને લીધે શત્રુઓ જલદી તાબે થાય. રાજ્યએ પોતાના ખાવાના, રૂપરૂંધા કંઠવાના અને સુંઘવાના પદાર્થો ઉપર વિશ્વાસ પાત્ર નોકરો રાખવા (જેથી તેમાં કોઈ વિષપ્રયોગ ન કરે); તેમજ તિજોરી, ધાન્ય વિગેરેનો કોઠાર, વાહન, દારૂ અને આયુધ ઉપર વિશ્વાસપાત્ર નોકરો રાખવા, અને નોકરોનું પરસ્પરથી ગ્રહણ કરવું. રાજ્યએ પાન, દૂત, કીડા, વિગેરે સવારમાં કરવા નહીં. રાજ્યએ સમયનો વિચાર કરી આવકના અર્ધા લાગનો અથવા આવકના પોણા લાગનો ખર્ચ કરવો. દાઢિયથી ખીડાતા પોતાના સગા, ગુરૂ, વૃદ્ધ માણસો, વૈશ્યો, કારિગરો, અને આશ્રિતોને રાજ્યએ ધન અને ધાન્ય આપી મદદ કરવી પોતાની આવક તથા ખર્ચનો હિસાબ દરરોજ સવારમાં લખાય છે કે નહીં, તેની રાજ્યએ તપાસ ગળવી.

૧ રથ, હાથી, યોદ્ધાઓ, પાલદળ, કામકરનાગ (કારીગરો તથા મજૂરો), દૂતો, વિશાળ જનાવનાગ, અને ધ્વજ ધારણ કરનારાઓ—આ આઠ મેનાના અંગ છે.

૨ મૌઝ (કુલપરંપરાગત નોકરોનું), મિત્ર (મિત્રરાજ્યએ મોકલેલું), આટવિક (જંગલમાં ગહેવા નિષાદ વિગેરેનું), ભૂત્ય (પગારી સિપાઈઓનું)

રાજાએ અનુલવી, અને રાજાનું હિત કરનાર કામદારોને દોષ વગર તેમનાં કામોથી ખસેડવા નહિં. રાજાએ લોભી, ચોર, વૈરી અને બિન અનુલવી નોકરો ન રાખવા. રાજાના કુમાર, સ્ત્રિયો, ચોરો, અથવા લોભી માણસો પ્રજાને પીડા ન કરે, તેની રાજાએ મંભાવ રાખવી, અને ખેડુતોને મંતુષ્ટ રાખવા. રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીથી ભરેલાં મોટાં તલાવો રાખવાં, જેથી ખેતીને કેવળ વરસાદના પાણી ઉપર આધાર ન રાખવો પડે. ખેડુતોને^૧ અન્ન, અને બીજાં ત્રાસ ન પડવા દેવો, અને જરૂર હોય તો તેમના ઉપર કૃપા તરીકે દર મહીને આછામાં આછું વ્યાજ લઈ દરેકને સો રૂપીયા સુધી ધીરવા. રાજ્યમાં વાર્તાનો^૨ પ્રયોગ બરોબર થવો જોઈએ, કારણ કે વાર્તાનો આશ્રય કરવાથી લોકો સુખી થાય છે. રાજાએ દરેક ગામમાં શૂર અને વિદ્વાન્ એવા પાંચ^૩ પાંચ અમલદાર નિમવા, અને અમલદારોએ ગામડાંઓમાં રહીને રાજાનું હિત કરવું. રાજ્યના રક્ષણને માટે ગામને નગર જેવાં બનાવવાં (તેમાં વિશેષ લક્ષકર વિગેરેનો બદોબસ્ત રાખવો), અને જંગલના પ્રદેશોને ગામ જેવા બનાવવા. તે બધાંનું ઉત્પન્ન અને હકીકત રાજાને પહોંચે તેવો બદોબસ્ત રાખવો. આ અમલદારોએ ગામ

૧. કચ્છિન્ન મક્કં વીજં ચ કર્યકસ્યાવષસોદતિ ।

પ્રત્યેકં ચ શતં ધૃક્ષ્યા દદાસ્યુષમનુગ્રહમ ॥

મહાભારત. સમાપર્ષ. અ ૨.

૨. વાર્તા એટલે અર્થશાસ્ત્ર. તેના ચાર વિભાગ છે. ૧ ખેતી, ૨ વેપાર, ૩ પશુપાલન ૪ વ્યાજનો ધંધો.

૩. પ્રશાસ્તા, સમાહર્તા, સંવિધાતા, લેખક અને સાક્ષી.

નગર વિગેરેનું તથા કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવું. લોકોની અઠચણ સાંભળી રાજ્યએ અંતઃપુરમાં યુધ્ધથી સુધ ન રહેવું, પણ રાત્રિના બીજા તથા ત્રીજા પહોરમાં સુધ રહી ચોથા પહોરમાં ઉઠવું, અને અલંકાર વિગેરે ધારણ કરી ચોથા કાલે મંત્રિઓ સાથે સલાહ કરવી, રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરનારા હાથમાં ખુદ્દી તરવારવાળા અંગરક્ષકો રાજ્યએ રાખવા. રાજ્યએ ઔષધનું સેવન કરી અથવા નિયમનું પાલન કરી શારીરિક પીડાને દૂર કરવી, અને વૃદ્ધોની સેવા કરી માનસિક પીડા દૂર કરવી. રાજ્યએ અષ્ટાંગ ચિકિત્સામાં કુશળ, ચોતાના મિત્ર અને ચોતાને વિષે પ્રીતિવાળા વૈદ્યો રાખવા. રાજ્યએ લોભ મોહ અથવા માનથી આવેલા વાદી પ્રતિવાદીને પાછા ન કાઢવા, તેમજ નોકર લોકોનો પગાર ન રોકવો. લોકો એકઠા થઈ રાજના સામે ન થાય તેની તેણે સંભાળ રાખવી. રાજ્યએ વિદ્વાન્ પ્રાદ્યલો પાસે જુદા જુદા પ્રકારના યજ્ઞો કરાવવા, અને તેમને પુષ્કળ દક્ષિણા આપવી. રાજ્યએ સગાઓ, શુરૂ, વૃદ્ધ, દેવ, તપસ્વી, પ્રાદ્યલો વિગેરેને નમસ્કાર કરવો. આયું અને સદાચારી માણસને ચોરીના આરોપથી શાસ્ત્રને નહીં સમજનારા અધિકારીઓ લોભને લીધે મારે નહીં, તેની રાજ્યએ દેખરેખ રાખવી. તેમજ સુદામાલ સાથે પકડાયલા ચોરને દ્રવ્યના લોભથી કોઈ છોડી ન મુકે, તેની પણ તપાસ રાખવી. કોઈ પણ બાળતમાં ધનવાન અને ગરીબ વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલા વ્યવહારમાં અમાત્યો વિપરીત

ન્યાય ન આપે તેની રાજ્યે દેખરેખ નાખવી. ૧ નાસ્તિકપણું,
 ૨ અસત્ય, ૩ ક્રોધ, ૪ પ્રમાદ (બેદરકારી), ૫ દીર્ઘસૂત્રીપણું,
 (કામ કરવામાં લીલ), ૬ જ્ઞાની માણસોના સમાગમનો અલાવ,
 ૭ આળસ, ૮ ઇદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ, ૯ કોઈ પણ
 બાબતનો પોતે એકલાએજ વિચાર કરવો, ૧૦ કાર્યને નહિ
 જાણનાર માણસો સાથે તે કાર્યનો વિચાર કરવો, ૧૧ કરવાને
 નિશ્ચિત કરેલાં કાર્યનો આરંભ ન કરવો, ૧૨ મંત્રની
 ગુપ્તિ ન રાખવી, ૧૩ માંગલિક પ્રયોગો ન કરવા, ૧૪ સર્વ
 બાબતોએ એકી વખતે યુદ્ધ શરૂ કરવું,—એ ચૌદ દોષોનો રાજ્યે
 હુમેશાં ત્યાગ કરવો; કારણ કે દૃઢમૂલ થયેલા રાજ્યો પણ
 આ દોષોથી વિનાશ પામે છે. રાજ્યે દુરથી આવતા વેપારીઓ
 પામે ધરોળર દાણ લેવાય છે કે કેમ. અને મોટા વેપારીઓ
 નગરોમાં અને રાજ્યમાં કપટથી છેતરાયા શિવાય માફ લાવે
 છે કે કેમ, તેની દેખરેખ રાખવી. ધર્મને જાણનાર વૃદ્ધ માણ-
 સોનો ઉપદેશ રાજ્યે હુમેશાં માંલગવો. રાજ્યે પોતાનાં ધાન્ય
 કૃષિ વિગેરે પાકે અથવા ઘણી ગાયો થાય તે વખતે પ્રાદ્યણોને
 ધાન્ય ધી વિગેરે મફત આપવું. દરેક કારિગરને રાજ્યે ચાર
 માસ મુધી આલી શકે તેટલાં પોતાના કામ કરવાનાં સાધનો
 પુરા પાડવાં. (જેમકે ચિત્રકારને રંગ વિગેરે આપવા.) રા-
 જ્યે ગજવિદ્યા, અશ્વવિદ્યા, ગ્રંથવિદ્યા, ધનુર્વેદ, અને નગરને
 હિતકારક યંત્રવિદ્યા, એ બધાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. તેમજ
 દરેક પ્રકારનાં મંત્રયુક્ત આયુધો તથા અભિચાર પ્રયોગો
 'અને શત્રુને મારવામાં ઉપયોગી વિષપ્રયોગો મંપૂર્ણ રીતે
 રાજ્યે જાણવા જોઈએ. પોતાની પ્રજાનું વ્યાપ્ત, અગ્નિ, રોગ,

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૨૯

‘રાક્ષસ વિગેરેના લયથી રક્ષણ કરવું. આંધળા મુંગા, લંગડા, અંગરહિત, સગાવહાલા શિવાયના અને ભિશ્રુકો, એ બધાનું રાજ્યને પાલન કરવું. નિદ્રા, આળસ, લય ક્રોધ, નરમાશ અને અને દીર્ઘસૂત્રીપણું, એ છ દોષોનો રાજ્યને ત્યાગ કરવો. ”

આ પ્રમાણે નારદનો ઉપદેશ સાંભળી પાંડવોએ ધર્મ અને રાજનીતિ અનુસાર રાજકારણાર ચલાવ્યો.

ત્યાર પછી પાંડવોએ દિવ્યજય કરી રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. તેમનું આયુષ્ય ઐશ્વર્ય બેઠું હુર્યોધન વિશેષ બળવા લાગ્યો, અને છળકપટથી તેમને રાજ્યભ્રષ્ટ કરવા માટે દૂત રમવા તેણે યુધિષ્ઠિરને આમંત્રણ કર્યું, અને યુધિષ્ઠિરે તે કબૂલ કર્યું. શકુનીના પ્રપંચથી પાંડવો હાર્યા, અને ૧૨ વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા માટે તેઓ રાજપાટ છોડી મૃગયર્મ ધારણ કરી હસ્તિનાપુર-માંથી ચાલી નિકળ્યા. આ પ્રસંગે પણ લીધ્મ દ્રોણાદિએ જોર માર્યું નથી. બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવી તેરમે વર્ષે તેમને ગુપ્ત રહેવાનું હતું, તેથી વેપ બદલી વિરાટરાજ્યને ત્યાં રહ્યા, અને તેર વર્ષ પુરાં થતાં પ્રગટ થયા. વિરાટરાજ્યને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ સાથે પરણાવી, અને તે પ્રસંગે બધા મિત્રરાજ્યો વિરાટરાજ્યને ત્યાં ભેગા થયા. આ વખતે યુધિષ્ઠિરે પોતાનું રાજ્ય પાછું લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણને દ્રવ તરીકે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મોકલ્યા. હુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને પાશથી બાંધી લેવા તૈયારી કરી, પણ તે વાત સમજઈ જવાથી શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકી તથા કૃષ્ણવર્માનો હાથ પકડીને સલામાંથી બહાર

૧ નરમાંસનું ભક્ષણ કરનારને રાક્ષસ કહેવામાં આવતા.

નિકળી ગયા, અને પાછા વિરાટ રાજાને ત્યાં જઈ પાંડવોને યુદ્ધની તૈયારી કરી કુરૂક્ષેત્રમાં પ્રયાણ કરવા કહ્યું, અને યુદ્ધમાં પોતે અર્જુનનું સારથ્ય કરવાનું કબૂલ કર્યું. તે સમયની પ્રચલિત ધર્મલાવનાથી પ્રેરાઈ અર્જુને ગુરૂઓ તથા બંધુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ના પાડી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે વેદધર્મના ખરા સિદ્ધાન્તોનો અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો, અને તેને વેદધર્મમાં પ્રવૃત્ત કર્યો. મહાભારતના સમયની યોદ્ધા ધર્મલાવનાઓરૂપી અધિકારનો નાશ કરનાર વેદધર્મના આરૂપી દેહીપ્યમાન જ્યોતિ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના નામથી, આખા વિશ્વમાં આજ સુધી પણ પ્રકાશ આપી રહી છે. ‘સ્વધર્મે નિષ્ઠર્ત્ર ઐયઃ પરધર્મો ભયાનકઃ’ “વેદધર્મથી ઠરેલું પોતાનું કર્તવ્ય બળવતાં પ્રાણ જાય તો તે પણ વ્યક્તિના તથા રાષ્ટ્રના કલ્યાણને માટે છે. પણ વેદધર્મથી ઠરેલું પોતાનું કર્તવ્ય છોડી બીજાને માટે ઠરેલું કર્મ જો મનુષ્ય કરે, તો તેનાથી આખું રાષ્ટ્ર જોખમમાં આવી જાય છે.” આ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશનો સાર છે.

શ્રીકૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી પાંડવોએ કૌરવોનો વિનાશ કરી કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો, અને હસ્તિનાપુરની રાજગાદી ઉપર યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. ગ્રાહણોના હાથે અભિષેક થયા પછી શ્રીકૃષ્ણે રત્નજડિત રાજસુકુટ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને ધારણ કરાવ્યો. રામાયણના સમયમાં આ વિધિ રાજપુરોહિતને હાથે થતી, પણ આ સમયમાં રાજપુરોહિતની યોગ્યતાના ગ્રાહણો નહિ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણે તે ક્રિયા કરી હશે, એમ આપણને લાગે છે.

આવી રીતે રાજ્ય સંપાદન કર્યા પછી પણ યુધિષ્ઠિરને

શાંતિ મળી નહિ. અને તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, કે “ મારે તો આ રાજ્ય નથી જોઈતું. યુદ્ધમાં થયેલા પ્રાયશ્ચિત્તનું નિવારણ કરવા સારું મારે તો વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવી છે. મારે આપ મારા ગમે તે લાઈનો રાજપદ ઉપર અભિષેક કરો. ” આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ચક્રિત થયા અને બધા પાંડવોને તેડીને જ્યાં લીધ્મ બાણશય્યા ઉપર પડ્યા હતા ત્યાં ગયા. તેમણે ત્રપિઓથી વીંટાયેલા લીધ્મને જોયા. શ્રીકૃષ્ણને જોતા બરાબર જ લીધ્મના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો, અને તેમણે શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. આથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણે લીધ્મના ઉપર પોતાની અમીદષ્ટિ નાંખી, અને તેથી લીધ્મને વાગેલાં બાણોની પીડા શમી ગઈ, અને તેમના હૃદયમાં દિવ્ય જ્ઞાન પ્રગટ થયું.^૧ ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો ઉપદેશ કરીને શાન્તિ આપવા શ્રીકૃષ્ણે લીધ્મને કહ્યું, અને શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી દિવ્યજ્ઞાન પામેલા લીધ્મે, યુધિષ્ઠિરે જે પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પ્રમાણે તેમને ધર્મનો ઉપદેશ કરી શાન્તિ આપી.

૧. ન તે ગ્લાનિર્ન તે મૂર્છા ન દાહો ન ચ તે રુજા ।

વમવિચ્છન્તિ ગાંધેય ક્ષુત્તિપાસે ન વાપ્યુત ॥

જ્ઞાનાનિ ચ મમગ્રાણિ પ્રતિમાસ્યન્તિ તેઽનય ।

ન ચ તે કચિદાસત્તિર્બુદ્ધેઃ પ્રાદુર્મધિવ્યતિ ॥

મ. મારત. શાન્તિપથે. અ ૬૨

૧. અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “ હે લીધ્મ મારી કૃપાથી તમને ગ્લાનિ, મૂર્છા, દાહ, જૂખ, તરસ વિગેરે કશું થશે નહીં. દરેક પ્રકારના રાગ તમને પ્રગટ થશે, અને કોઈ પણ ઢેકાણે તમારી શુદ્ધિ અચકશે નહિં.

યુધિષ્ઠિરે લીખ્મને પ્રથમ રાજના ધર્મો કહેવા વિનંતિ કરી, તેથી તેના ઉત્તરમાં લીખે ક્રમે ક્રમે સમગ્ર રાજનીતિ-શાસ્ત્રનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ તેનો ઘણો ખરો ભાગ રામાયણના પ્રકરણમાં તથા કેટલોક સારાંશ આ પ્રકરણમાંના નાર-દના ઉપદેશમાં આવી ગયો છે, તેથી અત્રે ફક્ત મુખ્ય ધર્મોનો નીચે પ્રમાણે સારાંશ આપ્યો છે.

રાજધર્મ શાન્તિપર્વ

“ જેમ પ્રાણીનો મુખ્ય ધર્મ હાન, અધ્યયન અને તપ છે, તેમ ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ધર્મ યુદ્ધમાં પરાક્રમુખ ન થવું તે છે. પોતાના પિતા, પિતામહ, ગુરુ, બ્રાતા અને સગાઓ પણ જે ખોટે રસ્તે ચાલે, તો તેમને યુદ્ધમાં મારવા એ ક્ષત્રિયનો ધર્મજ છે. ક્ષત્રિયને રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવા સારૂ આદ્વાન થાય તો તેણે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું, કારણ કે તેમ કરવાથી તેને ધર્મ, સ્વર્ગ અને ઉત્તમ લોક મળે છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. રાજાએ હમેશાં પુરૂષાર્થ કરવો, કારણ કે પુરૂષાર્થ શિવાય કંઈ કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી આપતું નથી. એકવાર યત્ન નિષ્ફળ જાય તો ફરીથી કરવો, તેમજ ચત્યતું હમેશાં અવલંબન કરવું, એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ છે. સત્યનું અવલંબન કરવાથી રાજા આ લોકમાં અને પરલોકમાં મુખ ભોગવે છે. જે રાજા ગુણવાન, શીલવાળો, શુભેન્દ્રિય, મૃદુ, ધર્મને પાલન કરનાર, ઉદાર અને પ્રસન્ન મુખથી બોલનાર હોય છે, તેની લક્ષ્મી ઠદી જતી નથી. રાજાએ બધી બાબતમાં મૃદુતા રાખવી, પણ રાજનીતિનું અનુસરણ કરતાં તીક્ષ્ણતા રાખવી, કારણ કે જે મૃદુતા રાખે

તો લોકો તેના કાળુમાં રહેતા નથી. રાજ્યએ કદી આદાણુને દ્રેષ ન કરવો, કારણ તેમ કરવાથી તેનો વિનાશ થાય છે. રાજ્યએ આદાણુનો શારીર દબડ ન કરવો, પણ તેને બદલે તેને દેશપાર કરવો. રાજ્યએ આતુર્વણ્ય ઉપર દયા રાખવી અને જેમ બિને તેમ પ્રજાને પ્રસન્ન રાખવી, કારણ કે બધા પ્રકારના દુર્ગમા નરદુર્ગ સૌથી શ્રેષ્ઠ માનેલો છે. રાજ્યએ કોઈ પણ પ્રિકોળના વ્યસનમાં આસક્ત ન થવું, કારણ કે વ્યસની માર્ણમ હમેશા

રે છે, રાજાના દોષને બહાર પાડે છે, પોતાના પગારથી અસ-
 ૧૦૮ રહે છે, અને ગજાને એક પુતળા તરીકે રમાડે છે. આવી
 રીતે રાજા જો મૂઠ્ઠા અથવા નોકરો સાથે હાસ્ય કરનાર હોય તો
 ગાય છે. જગતમા જો વસ્તુઓ વિનાશ પામે છે. એક વિરોધ
 ૧૬૧ કરનાર રાજા, અને બીજો પ્રવાસ નહીં કરનાર બ્રાહ્મણ-
 રાજાઓ સંધિ કરવા લાયક રાજા સાથે સંધિ કરવી, અને વિગ્રહ
 કરવા લાયક રાજા સાથે વિગ્રહ કરવો પોતાનો ગુરૂ હોય પણ
 તે જો કાર્યકાર્યો ન સમજે ગર્વિષ્ઠ હોય અને ખોટો રસ્તો ચાલે,
 તો ગજાઓ તેનો પણ ફંડ કરવો. ઉદાહરણ તરીકે બાહુના
 પુત્ર, શુદ્ધિમાન સગર રાજાઓ પોતાનો માટે પુત્ર અમમંજસુ
 નર્મના લોકના છોકરાઓને મર્યુ નદીમા ડુબાડતો, માટે તેનો
 સર્પ કર્યો. તેમજ ઉદાલક મુનિઓ પોતાનો પ્રિય પુત્ર શ્વેતકેતુ
 બ્રાહ્મણોને ત્રાસ આપતો, તેથી તેનો ત્યાગ કર્યો. માટે આ ઉપ-
 રંધી એમ જણાય છે, કે લોકોનું ગંજન કરવું એજ ગજાનો
 મુખ્ય ધર્મ છે. તેમજ રાજાઓ સત્યનું રક્ષણ કરવું અને
 પ્રજાને ન્યાય આપવો. રાજાઓ લોકોના દ્રવ્યનો નાશ ન કરવો
 અને લોકોના લેણા યોગ્ય કેલે અપાવવા પરાક્રમી, મત્યવાદી.

નિમણુંક કરવી. હુમેશાં પોતાની તિજ્જેરી વધારવા રાજ્યે
 યત્ન કરવો. રાજ્યે અસત્યુદ્ધે પાસેથી દ્રવ્ય લેવું, અને સત્ય-
 ઉદ્ધેને આપવું. રાજ્યે ચૂર, રાજ્યલકત, શત્રુથી લેદ ન કરી
 શકાય તેવા, કુલીન, નિરોગી, સભ્ય અને સભ્ય પરિવારવાળા,
 વિદ્વાન, લોકનો વ્યવહાર સમજનારા, પરલોકનો ભય રાખ-
 નારા, ધર્મિષ્ઠ, સદાચારી, અને પર્વતના જેવા અડગ, સહાયો
 રાખવા. રાજ્યે પોતાના જેવા ઉપલોગ તેમને પણ આપવા,
 માત્ર પોતે વિશેષમાં છત્ર રાખવું, અને પોતે બધાને આજ્ઞા
 કરવી, અને તેમની સાથે પ્રત્યક્ષમાં તથા પરોક્ષમાં સરખું
 વર્તન કરવું. આમ કરવાથી રાજ્યને કદી ખેદ કરવો પડતો
 નથી. જે રાજ્ય સર્વની ઉપર શંકા રાખનાર, બંધાતું દ્રવ્ય હરણ
 કરનાર, કુટિલ અને લોભી હોય છે, તેનો તેનાજ માણસો થોડા
 વખતમાં વિનાશ કરે છે. જે રાજ્ય પવિત્ર, લોકનું રંજન કર-
 નાર, બુદ્ધિમાન, ત્યાગી, શત્રુનાં છિદ્ર કાઢનાર, મારી આકૃતિ
 વાળો, દરેક વર્ણને ન્યાય આપનાર, કામનો જલદી નિકાલ
 કરનાર, ક્રોધ રહિત, હુમેશાં પ્રસન્ન, મોટા મનવાળો, ઉદ્યમી,
 બડાઈ ન કરનાર અને આરંભેલાં કાર્યને પૂર્ણ કરનાર હોય છે,
 તે સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજ્ય છે. જે રાજ્યના રાજ્યમાં જેમ પિતાના
 ઘરમાં પુત્રો કરે તેમ લોકો નિર્ભય રહે છે, અને નગર તથા
 શહેરમાં રહેનારા લોકો પોતાનો સંપૂર્ણ વૈભવ પ્રગટ કરી શકે
 છે, તે રાજ્ય સર્વોત્તમ છે. જે રાજ્યના રાજ્યમાં લોકો પોતપો-
 તાનાં કામ નિર્ભય રીતે કરે છે, રાજ્યને વશ રહે છે, અને તકરાર
 કરતા નથી, તેમજ લોકોમાં છત્ર, કપટ, પ્રપંચ કે વૈર હોતું
 નથી, તે રાજ્યજેજ ખરે સનાતન ધર્મ પાલ્યો છે. પ્રથમ પર-

શુરામે રામનું ચરિત કહીને રાજાને માટે કહ્યું છે, કે 'માણસે પહેલાં સારો રાજા પ્રાપ્ત કરવો, પછી સ્ત્રી, અને પછી ધન, કારણ રાજા સારો ન હોય તો સ્ત્રી અને ધનનો શી રીતે ઉપલોગ કરી શકાય. માટે પ્રજાના રક્ષણ સિવાય રાજાનો ખીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. તેમજ પ્રાચેતસ મનુષ્યે પણ રાજાના ધર્મ માટે નીચે પ્રમાણે શ્લોકો કહ્યા છે. “^૧બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે સમુદ્રમાં તુટેલી હોડીની જેઠે નીચેની છ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. (૧) પ્રવચન નહીં કરનાર આચાર્ય, (૨) વેદાધ્યયન નહીં કરનાર ઋત્વિજ, (૩) રક્ષણ નહીં કરનાર રાજા, (૪) અગ્રિય વચન બોલનારી સ્ત્રી, (૫) ગામમાં રહેવાની ઇચ્છા કરનાર ગોવાળ, અને (૬) વનમાં રહેવાનો ઇચ્છા કરનાર હનુમંત. ”

અ રાજનીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.

પછી યુધિષ્ઠિરે લીધ્મપિતામહને રાજાનું મહત્ત્વ અને રાજાની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને તેના ઉત્તરમાં લીધ્મે

૧ રાજાનં પ્રથમં વિદેત્તતો માર્યા તતો ધનમ્ ।

રાજન્વસતિ લોકસ્ય કુતો માર્યા કુતો ધનમ્ ॥

મ. ભારત શાન્તિપર્વ.

અ ૬૭ શ્લો. ૪૧

૨. યદેતાન્પુરુષો જઘ્નાદ્વિજ્ઞાં નાવમિધાર્ણયે ।

અપ્રવક્તારમાચાર્યમનધીયાનમૃત્વિજમ્ ॥

અરન્નિતારં રાજાનં માર્યા સામિયવાદિનોમ્ ।

ગ્રામકામં ચ ગોપાલં ઘનકામં ચ નાપિતમ્ ॥

મ. ભારત. શાન્તિપર્વ.

અ. ૬૭ શ્લો. ૪૪. ૪૫

રાજની ઉત્પત્તિ તથા રાજનીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું છે, જેનો સાગશ નીચે પ્રમાણે છે.

“ હે યુધિષ્ઠિર, કૃતયુગમાં પ્રથમ રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું, તેનું હું સવિસ્તર વર્ણન આપું છું, તે તમે સાંભળો. પહેલાં કૃતયુગમાં રાજ્યને ન હતો અને કંઈ પણ ન હતો. લોકો પોતે ધર્મનું આચરણ કરતા હતા અને પરસ્પરનું રક્ષણ કરતા હતા. આમ વર્તન કરતાં તેમને ખેદ થયો અને ખેદથી મોહ થયો. આવી રીતે માણસોને ત્યારે મોહ થયો ત્યારે તેમનું જ્ઞાન ગયું તેથી ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. પછી તેઓ લોભને વશ થયા, અને ત્યાર પછી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થયો. કામથી રાગ ઉત્પન્ન થયો અને રાગથી આક્રાન્ત થવાથી તેઓ કાર્યાકાર્ય, ગમ્યાગમ્ય, વાચ્યાવાચ્ય, લક્ષ્યાલક્ષ્ય, અને દોષાદોષને ન સમજી શક્યા. આવી રીતે લોકોના નાશ થવાથી વેદનો નાશ થયો, અને વેદનો નાશ થવાથી ધર્મનો નાશ થયો. વેદ અને ધર્મનો નાશ થવાથી દેવોને પણ યજ્ઞનો ભાગ ન મળવા લાગ્યો, તેથી તે પણ ત્રાસ પામ્યા, અને બ્રહ્માને શરણે ગયા. પછી તેમણે બ્રહ્માની સ્તુતિ કરી બધી હકીકત કહી, ત્યારે બ્રહ્માએ તેમને નિર્ભય રહેવા કહ્યું, અને પોતાની બુદ્ધિથી એક લાખ અધ્યાયનો ગ્રંથ રચ્યો. આ ગ્રંથમાં તેમણે સમગ્ર રાજનીતિશાસ્ત્રનું તથા રાજ્યને ઉપયોગી તમામ વિદ્યાઓનું વર્ણન આપ્યું. પછી બ્રહ્માએ દેવોને બોલાવી કહ્યું, આ રાજનીતિ-રૂપી મારી બુદ્ધિનું તત્ત્વ લોકોના ઉપકાર માટે તૈયાર કર્યું છે.

આ 'નીતિશાસ્ત્ર' દંડની મદદથી લોકોનું રક્ષણ કરશે, અથવા દંડથી એ સફળ થશે, અથવા દંડનો એ ઉપયોગ કરશે, માટે એ દંડનીતિના નામથી ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ રહેશે. 'બ્રહ્મા'એ આ દંડનીતિ શંકરને ભણાવી, પણ શંકરે પ્રભાઓના આયુ-
ધ્યનો હાસ નોંધને આ ગ્રંથને દશહજાર અધ્યાયમાં સંક્ષિપ્ત કર્યો, એટલે એનું નામ વિજ્ઞાનલાક્ષ પડ્યું. પછી શંકર પાસેથી ઇન્દ્રે આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યું. ઇન્દ્રે તેનો પાંચ હજાર અધ્યા-
યમાં સંક્ષેપ કર્યો, અને એનું નામ વાહુદન્તક પાડ્યું. ઇન્દ્ર

૧. દંડેન સદિતા દ્વેષા લાકરક્ષણકારિકા ।

દંડેન નીયતે સ્વદં દંડ નયતિ વા પુનઃ ।

દંદનીતિરિતિભવાતા ધ્રોન્લોકાનભિયતંતે ।)

તતસ્તાં ભગવન્નોતિ પૂર્વ જપાહ શંકરઃ ।

પ્રજાનામાયુષો હાસં વિજ્ઞાય ભગવાન્નિશ્ચઃ ॥

સંવિક્ષેષ તત્ શાસ્ત્રં મહાશ્ચ મહાનાકૃતમ્ ।

વૈશાલાક્ષમિતિ પ્રોક્તં તદિન્દ્રઃ પ્રત્યપયત ॥

દશાધ્યાયસહસ્રાણિ સુમણ્ણયો મહાતપાઃ ।

ભગવાનપિ તચ્છાશ્ચ સંવિક્ષેષ પુરંદરઃ ॥

સદસ્રૈઃ પથમિસ્તાત યદુક્તં વાહુદન્તકમ્ ।

અધ્યાયાનાં સદસ્રૈસ્તુ ત્રિભિરેવ સ્મદસ્પતિઃ ॥

સંવિક્ષેપેશ્વરો બુદ્ધશા ચાહંસ્પત્યં તદુચ્યતે ।

અધ્યાયાનાં સદસ્રેણ કાન્યઃ સક્ષેપમબ્રવીત્ ।

તચ્છાસ્તમમિતપ્રજ્ઞો યોગાચાર્યો મહાયશાઃ ।

પથ લોકાનુરોધેન શાસ્ત્રમેતન્મહર્ષિભિઃ ।

સંક્ષિપ્તમાયુર્વિજ્ઞાય મર્ત્યાનાં હાસમેષ ચ ॥

મહાભારત શાન્તિપર્વ અ ૬૬

પાસેથી જૃહસ્પતિએ એનું ગ્રહણ કરીને ત્રણ હજાર અધ્યાયમાં સંક્ષેપ કર્યો અને તેનું નામ બાહસ્પત્ય પાડ્યું. જૃહસ્પતિ પાસેથી શુકે આ શાસ્ત્રનું ગ્રહણ કર્યું, અને શુક પાસેથી યોગાચાર્યે ગ્રહણ કર્યું. આવી રીતે મહર્ષિઓએ લોકોનું આયુષ્ય ટુંકું થતું જોઈ આ શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કર્યો. પછી દેવોએ વિષ્ણુ પાસે જઈ કહ્યું, કેન્હે ભગવન્ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાને લાયક કોઈ હોય તો બતાવો. પછી વિષ્ણુએ વિચાર કરીને પોતાનો માનસ પુત્ર તેજસ્વી વિરજમ્ નામનો ઉત્પન્ન કર્યો. પણ વિરજસે પૃથ્વીનું ગભ્ય ધ્વંષ્યું નહીં, અને વૈગ-ગ્યની ધ્વંષા કરી. તેનો પુત્ર કીર્તિમાન નામનો થયો, પરંતુ તેણે પણ વૈરાગ્યની ધ્વંષા કરી. કીર્તિમાનનો પુત્ર કર્દમ થયો તેણે પણ મોટું તપ કર્યું. કર્દમનો અનંગનામનો પુત્ર દડ-નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ અને પ્રજ્ઞનો રક્ષણ કરનારો થયો. તેના પછી વેન ગાદી ઉપર આઠ્યો, પરંતુ તે રાગદ્વેષને અધીન થયો, અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો, તેથી ઋષિઓએ તેને ભારી નાખ્યો. પછી રૂષિઓએ તેની જમણી સાથળનું મંથન કર્યું, તેમાંથી એક બળેલા થાંભલા જેવો કાળો, ઠીંગણો, કાળા વાળવાળો અને રક્તનેત્રવાળો પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. તેને ઋષિઓએ નિપીઠ (ખેસ) એમ કહ્યું, એટલે તેનામાંથી જંગલમાં અને પર્વતમાં ગહેનારા કૂર નિષાદો તથા વિંધ્યમાં રહેનારા હજારો મ્લેચ્છો ઉત્પન્ન થયા. પછી ઋષિઓએ વેનના જમણા હાથનું મંથન કર્યું, એટલે તેનામાંથી ઇન્દ્રના જેવો રૂપવાન, તરવાર કવચ ધનુષ્ય અને બાણને ધારણ કરનાર, વેદ વેદાંગ અને ધનુર્વેદમાં પારંગત પુરૂષ-ઉત્પન્ન થયો. તેણે સમગ્રદેવનીતિશાસ્ત્ર ધારણ

કયું. પછી તેણે ઋષિઓની સ્તુતિ કરી પોતાનું કર્તવ્ય પૂછ્યું, એટલે ઋષિઓએ તેને વેદ તથા ધર્મનું પાલન કરી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા કહ્યું. આનું નામ પૃથુરાજ હતું. શુક પોતે એના પુરોહિત થયા, અને ગર્ગ મહર્ષિ એના સાંવત્સર (ભેષી) થયા. પૃથ્વી ખાંડા ટેકરાવાળી હતી તેને એણે સરખી બનાવી, અને પૃથ્વીએ તેને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં રત્નો આપ્યાં. તેણે દંડનીતિ-શાસ્ત્રને અનુસરી પ્રજાનું પાલન કરી રંજન કર્યું, તેથી તે રાજા કહેવાયો. આવી રીતે દંડનીતિશાસ્ત્રને બાણનાર રાજા વિબળનો અંશ છે તેથી મનુષ્ય માત્રથી તે શ્રેષ્ઠ છે. ”

આ રાજાની ઉત્પત્તિ તથા પ્રજાના ધર્મો

યુધિષ્ઠિરે લીધ્મપિતામહેને પ્રજાના રાજા પ્રત્યે શા ધર્મો છે તે પૂછ્યું, એટલે લીધ્મપિતામહે જે ઉત્તર આપ્યો, તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

“ રાજપદ માટે પસંદ કરેલો રાજા ઇન્દ્રરૂપ છે. માટે સમૃદ્ધિની ધમ્મિ કરનાર માણસે હમેશાં રાજાને ઇન્દ્ર પ્રમાણે માન આપવું જોઈએ. જેમને સમૃદ્ધિની ધમ્મિ હોય તેમણે જરૂર રાજા કરવો જોઈએ, કારણ કે જે દેશમાં રાજા હોતો નથી તે દેશમાં લોકોના પૈસા તથા સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહેતાં નથી. અરાજક દેશમાં પાપી માણસ ધીનનું દ્રવ્ય લઈને સંતુષ્ટ થાય છે, અને તેનું દ્રવ્ય જ્યારે ધીન લોકો લઈ જાય છે, ત્યારે તે

૧. દંજિતાઃ પ્રજાઃ સર્વાસ્તેન રાજેતિ શબ્દયત્તે ।

મ. ભારત. શાન્તિપર્વ.

અ. ૬૯

રાજાની ધરૂછા કરે છે. તે વખતે પાપી માણસોને પણ કદી સુખ મળતું નથી, કારણ એકની વસ્તુ બે માણસ મળી છીનવી લે છે, અને બેની ત્રણ જણ મળી છીનવી લે છે. જે ગુલામ ન હોય તેને ગુલામ બનાવવામાં આવે છે, તથા જલાતકારથી સ્ત્રીઓનું હરણ કરવામાં આવે છે. આજ કારણથી દેવોએ રાજાઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. જે લોકમાં શિક્ષા કરનાર રાજા ન હોય, તો પાણીમાં મત્સ્યની પેઠે બલવાન માણસો દુર્બલ માણસોનું લક્ષણ કરે. અમે સાંભળ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં રાજા ન હોવાને લીધે પાણીમાં મત્સ્યની પેઠે પ્રજાઓ પરસ્પર દુર્બલનું લક્ષણ કરી વિનાશ પામી. વળી હમે સાંભળ્યું છે કે તે પ્રજાઓએ પછી એકત્ર થઈને ઠરાવ કર્યો કે “ આપણામાંનો જે કોઈ બોલાબોલી કરે અથવા મારામારી કરે અથવા બ્યલિચાર કરે અથવા આપણા ઠરાવનું ઉલ્લંઘન કરે તેનો ત્યાગ કરવો. ” બધી વર્ણોને સરખી રીતે વિશ્વાસ પડે તેટલા માટે તે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો અને તે પાળ્યો. પછી તે લોકોને આ રીતે પણ સુખ ન મળ્યું, તેથી એકઠા થઈને તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા, અને કહ્યું ‘ હે ભગવન્ અમે રાજા શિવાય વિનાશ પામીએ છીએ માટે હમને રાજા આપો, જેનું અમે પૂજન કરીએ અને જે અમારું પાલન કરે. ” પછી બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવા કહ્યું, પણ મનુએ તે સ્વીકાર્યું નહીં. મનુએ કહ્યું ‘ હું પાપવાળું કર્મ કરવાથી ડરું છું. રાજ્ય કરવું એ ઘણું કઠણ કામ છે, અને તેમાં ખાસ કરીને માણસો ઉપર, કે જેઓ હમેશાં અસત્ય આચરણ કરનારા હોય છે. ’ (એટલે તેમાં પાપ થવાનો સંભવ છે.)

પછી પ્રજાઓએ મનુને કહ્યું, ‘ તમે હરશે નહીં, અમે તમને પશુ અને સુવર્ણ ચાંદી વિગેરેનો પાંચમેાં લાગ તથા ધાન્યનો દશમેા લાગ વિગેરે ધન આપીશું, જેથી તમારો ખતનો વધતો રહેશે. ઇન્દ્રની પાછળ જેમ દેવો ચાલે છે, તેમ મુખ્ય માણસો પોતાનાં ઉત્તમ શસ્ત્રો અને વાહનો સાથે તમારી પાછળ ચાલશે. હે રાજન્ આવી રીતે તમે બળવાન અને પ્રતાપી થશો. શત્રુઓ તમારા ઉપર હુમલો કરી શકશે નહીં, અને કુબેર જેમ યજ્ઞોને મુખ આપે છે, તેમ તેમ અમને મુખ આપશે. તમારા વડે સારી રીતે રક્ષણ કરા થતી પ્રજા જે ધર્મનું આચરણ કરશે, તેનો ચોથો લાગ અમે તમને આપીશું. આવી રીતે અનાયાસે પ્રજા થયેલા મોટા ધર્મથી સંભાવિત થયેલા તમે જેમ ઇન્દ્ર દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ અમારું સર્વ બાબુથી રક્ષણ કરો, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી થઇને વિજય કરવા માટે જાઓ, શત્રુઓના માનને ફેર કરો, અને અમારામાં હિંમેશાં ધર્મ ઉત્પન્ન કરો. ’

આ પ્રમાણે પ્રજાનું લાભણું સાંભળી તે મહાતેજસ્વી મનુરાજાં મોટા મૈત્ર્ય સાથે સપરિવાર નિકળ્યો. પછી ઇન્દ્રનો પ્રભાવ જોઇ દેવતાઓ લય પામે છે, તેમ તેનો પ્રભાવ જોઇને ચાર વર્ષના માણસો, ચારે આશ્રમના માણસો, બધા મ્લેચ્છો અને અનાયો પોતાના અંતઃકરણમાં લય પામ્યા, અને તેમણે ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરી. પછી દરેક ઠેકાણે પાપી માણસોને શાન્ત કરતો અને પોતાનાં કર્તવ્યમાં જોડતો તે રાજા પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. આવી રીતે જે માણસોને પોતાની સમૃદ્ધિની ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રજાની અનુકૂળતા માટે પ્રથમ રાજા

કરવો જોઈએ. જેમ શિષ્યો "ગુરુને નમે છે અથવા જેમ દેવો ઇન્દ્રને નમે છે, તેમ પ્રજ્ઞાએ રાજાની પાસે જઈને નમન કરવું જોઈએ; કારણ કે જે 'માણસને તેના પોતાના માણસો માન આપે છે, તેને ખીલ પણ બહુ માન આપે છે: અને જેનું અપમાન તેના પોતાના માણસો કરે છે, તેનું ખીલ પણ અપમાન કરે છે. તેથી છત્ર, વાહન, વસ્ત્ર, અલંકાર, ભોજન, પાન, ઘર, આસન. શય્યા વિગેરે સર્વ માધનો પ્રજ્ઞાઓએ રાજાને આપવાં. રાજાનો 'અંગરક્ષક ખીજાંથી પરાલવ ન કરી શકાય તેવો, સ્મિતપૂર્વક બોલનાર, અને જે માણસો તેને બોલાવે તો સ્વયંતા પૂર્વક ઉત્તર આપનાર, કૃતજ્ઞ, દૃઢ રાજ્યલક્ષિતવાળો, પોતાને મળેલા પદાર્થોનો વહેંચીને ઉપયોગ કરનાર અને જીતેન્દ્રિય હોવો જોઈએ. જે કોઈ તેના સામું જીવે, તો તેણે પણ તે માણસના સામું સૌમ્યતાથી મધુરતાથી અને સરળતાથી જોવું જોઈએ "

ગણધર્મો.

પછી યુધિષ્ઠિરે લીધે પિતામહને ગણના ધર્મ વિષે

૧. મત્કૃત મ્વજનેનેહ પરીડપિ ઘટુ મમ્યતે ।

મ્વજનેન મ્વષજ્ઞાતં પરે પરિમયન્ત્યુમ ॥

મ. ભારત. શાન્તિપર્થ અ. ૬૬

૨. ગાંપ્તાચાસ્ય દુરાધર્મઃ સ્મિતપૂર્વાભિમાપિતા ।

આમાપિતશ્ચ મધુરં પ્રત્યામાપેત માનવાન્ ॥

કૃતજ્ઞો દૃઢમક્તિઃ સ્વાત્સંઘિમાગી જિતેન્દ્રિયઃ ।

૧. ર્દક્ષિતઃ પ્રતિવીક્ષેત મૃદુ ષલ્લુ ષ ચર્જુચ ॥

મ. ભારત શાન્તિપર્થ અ. ૬૬

પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના ઉત્તરમા તેમણે ગણના ધર્મોનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તેનો સારાશ નીચે પ્રમાણે છે

“ હે ગજન^૧ ગણોનું અને કુલોનું રાજાઓની સાથે વૈર ઉત્પન્ન કરનાર લોભ અને અમર્ષ છે. જો ગજ લોભી^૨ થાય તો ગણુ તેનો ‘અમર્ષ’ કરે છે, અને પછી રાજાને ગણની મદદ નહીં હોવાથી ગજ ક્ષીણ થાય છે, અને તેને વિશેષ ખર્ચ કરવો પડે છે, તેમજ ગણને પણ રાજાની મદદ નહીં હોવાથી તે ક્ષીણ થાય છે, અને તેને વિશેષ ખર્ચ કરવો પડે છે, અને આવી રીતે રાજા તથા ગણ બન્ને નાશ પામે છે. કૂત, ચંત્ર, સૈન્ય, આદાન (દ્રવ્યનું શુદ્ધિ), સામ દાન અને ભેદરૂપી ક્ષય વ્યય અને લયના ઉપાયથી, તે એક બીજાનો નાશ કરે છે. સંઘાતજ ગણનો આધાર છે અને અદાનથી ગણ છુટા પડે છે. છુટા પડવાથી તે બધા લયને લીધે શત્રુને અધીન થાય છે. ગણમા ભેદ થવાથી તે વિનાશ પામે છે, અને શત્રુથી સહેલાઈથી જીતી શકાય છે. માટે ગણોએ પોતાનો સંઘાત (ઐક્ય) સચવાય તેવો હમેશા યત્ન કરવો. ગણો પોતાના સંઘાત, બલ, અને પૌરુષથી કાર્યની મિદ્ધિ કરે છે, અને તેથી

- ૧ ગણાનાં ચ કુલાનાં ચ રાજાં મરતસત્તમ ।
 શૈવસદીપનાચેતો ભોમામર્ષો નરાધિપ ॥
- ભોમમેકો દિ વ્રણુતે તતોડમર્ષમનન્તરમ્ ।
 તો ક્ષયઘ્વયસંયુક્તાવન્યોન્યં ચ વિનાશિની ॥
- ચારમયબલાદાનૈ મામદાનવિભેદનૈ ।
 ક્ષયઘ્વયમયોપાયૈ પ્રકર્ષતીતરેતરમ્ ॥

૨ ગજના વર્તનને સદન કરતા નથી

બહારના લોકો પણ તેમની સાથે મૈત્રી કરે છે. આવા ગણોમા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તે પરસ્પરની એવા કરી પરસ્પરની પ્રશંસા કરે.છે, અને પરસ્પરની સાથે નિઃકપટ વર્તન કરી સુખી થાય છે. પછી તે ગણો શાસ્ત્રાનુસાર વ્યવહારનું સ્થાપન કરે છે, અને ન્યાયથી દરેક બાબત જુએ છે, તેથી વૃદ્ધિ પામે-છે. ગણો દરેક બાબતમા પોતાનો પુત્ર હોય કે ભાઈ હોય તોપણ તે બે અન્યાયથી ચાલે તો તેનો નિગ્રહ કરી શિક્ષા કરે, તોજ તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે. જે ગણો હ્રતો નિમવામા, મંત્ર-ગુપ્તિ રાખવામાં અને દ્રવ્યનો સંચય કરવામા હુમેશાં તત્પર હોય છે, તે વૃદ્ધિ પામે છે. વળી જે ગણો બુદ્ધિમાન, શૂર, ઘણા ઉત્સાહી અને સ્થિર પગકંમવાળા માણસોને માન આપે છે તે સમૃદ્ધ બને છે. જે ગણો દ્રવ્યવાળા, શૂર, શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ અને શાસ્ત્રને જાણનારા હોય છે, તે મોટી આપત્તિઓમાં આવી પડેલા માણસોને પણ બચાવે છે. જે ગણમા ક્રોધ, લેક, ભય, દંડ, ત્રાસ, નિગ્રહ અને વધ થતો હોય, તે ગણ થોડાજ વખતમા શત્રુને વશ થાય છે. રાજ્યો ગણના આગેવાનોને હુમેશાં માન આપ આપવું, કારણ લોકના અબ્યુદયનો તેમના ઉપર આધાર હોય છે. ગણના મુખ્ય માણસોએ મત્ર ગુપ્ત રાખવો અને હ્રતોની યોજના કરવી. ગણના દરેક માણસને મંત્ર જણાવવાની જરૂર નથી. ગણના મુખ્ય માણસોએ એકત્ર થઈ પરસ્પરના હિતનાં કાર્યો કરવાં. ગણ છુટો પડી જાય અને ખીજે માર્ગે જાય, તો તેના કાર્યોનો નાશ થાય છે, અને આપ-ત્તિઓ પેદા થાય છે. માટે ગણના માણસો છુટા પડી પોતાની શક્તિથી કાર્યો કરે, તો તેમના પ્રધાન માણસો દ્વારા વિદ્વાનોએ

તેમનો નિઝહ કરવો. કુલમા કલહ થાય અને કુલના મુખ્ય માણસો તેની ઉપેક્ષા કરે તો કુલનો નાશ થાય છે, અને કુલના નાશથી ગણનો ભેદ થાય છે. હુમેશા ગણની અંદરના કલહ મામે આવચેતી રાખવા બહારના કલહનું વિશેષ મહત્વ નથી, કારણ અંદરનો કલહ મૂળનો નાશ કરે છે. અકારણ ક્રોધથી અથવા મોહથી અગર સ્વાભાવિક લોભથી જે ગણના લોકો પરસ્પર ન જોલે, તો તેનાથી તેમનો પગજય થાય છે. ગણના માણસો જાતિથી, અને કુલથી સરખા હોય છે, પણ ઉદ્યોગ, બુદ્ધિ, રૂપ, અને દ્રવ્યથી અરખા હોતા નથી. તેથી શત્રુઓ કપટથી અથવા દ્રવ્ય આપીને તેમનો ભેદ કરી શકે છે. મારે સંઘ (અંકમત્ય) એજ ગણોનું મુખ્ય રક્ષણ છે.”

આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણે લીલ્લમદ્વારા વેદધર્માનુસાર રાજ-ધર્મોને પ્રસિદ્ધિમાં આણી, યુધિષ્ઠિરની જોડી ધર્મલાવનાઓને દૂર કરી, તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુર આવી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને પોતાનું માર્વાભૌમ ઐશ્વર્ય સ્થાપન કર્યું. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરે ૩૬ વર્ષ ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કર્યું. જે કે શ્રીકૃષ્ણ ધર્મની જોડી લાવનાઓને બહલે વેદ ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વોનો ગીતા તથા શાંતિપર્વ દ્વારા પ્રચાર કરી શક્યા, તેપણ સમર્થ ઋષિવર્ગના અલાવને લીધે તેઓ પ્રાચીન કાળના જેવું સુનિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપન કરી શક્યા નહીં, અને તેને લીધે માત્ર રાજાની ધાર્મિકતા ઉપરજ અવલંબીને રાજ્યતંત્ર ચાલવા માંડ્યું. આવું નિરંકુશ રાજસત્તાક રાજ્યતંત્ર ઘણા વખત સુધી ધર્મની

મર્યાદામાં રહી શક્યું નહીં, અને રાજાઓના સ્વચ્છંદાચારથી પ્રજાવર્ગ ખીડાવાથી વધારે અને વધારે અધોગતિને પામતો ગયો, અને રાષ્ટ્રનું વિઘટન થવાથી ભારતવર્ષના સાર્વભૌમ વૈભવના સૂર્યે અસ્તાચળ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. આમ ક્રમે ક્રમે ભારતવર્ષના સાર્વભૌમ ઐશ્વર્યનો કેવી રીતે અંત આવ્યો તે આપણે હવે પછીના પ્રકરણોમાં જાણીશું.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

કોટલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને પ્રાચીન રાજ્યતંત્રનું
પુના સ્થાપન.

૧ અર્થશાસ્ત્ર.

આપણે જણાવી ગયા છીએ; કે આદિરાજ મનુથી ૭ મી પેઢીએ થયેલા પૃથુરાજના સમયમાં અર્થશાસ્ત્ર (રાજનીતિ-શાસ્ત્ર) ઉત્પન્ન થયું, અને પહેલ વહેલું પૃથુરાજે વેદધર્મ અને રાજનીતિએ બેઉનાં સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું.

આ રાજનીતિશાસ્ત્રના વિષ્ણુ, શંકર, ઇન્દ્ર, મનુ, બૃહ-સ્પતિ, શુક, પારાશર વિગેરે અનેક આચાર્યો ધર્મ ગયા છે. જો કે આ પૂર્વાચાર્યોએ રચેલાં અન્યો આપણને હાલ મળી શકતા નથી, તોપણ આ શાસ્ત્રના છેલ્લા આચાર્ય ચાણક્યના અર્થ-શાસ્ત્રમાં તેમના મતો જણાવી ચાણક્યે પોતાનો મત સ્થાપન કરેલો હોવાથી, પ્રાચીન કાળમાં તેમના અંથો ઉપલબ્ધ હશે, એમ આપણને જણાય છે. તેથી રાજનીતિશાસ્ત્રનાં સંપ્રદાય-રૂપ ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં રાજ્યતંત્ર તથા રાજપ્રબળનાં ધર્મોનું વર્ણન કેવા પ્રકારનું કરવામાં આવ્યું છે, તે આ પ્રકરણમાં આપણે જણાવીશું.

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ પ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૪૬

યુધિષ્ઠિરની પછી તેના વંશના ૩૦ રાજાઓએ હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર રાજ્ય કર્યું છે. જ્યારે આ વંશનો છેલ્લો રાજા ક્ષેમરાજ પોતાના દુરાચારથી પ્રજાને ત્રાસ આપવા લાગ્યો, ત્યારે અધિકારીવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગ તેની વિરુદ્ધ થઈ ગયો. આતું પરિણામ એ આવ્યું, કે ક્ષેમરાજનો વિભવ નામનો પ્રધાન તે રાજાને મારી નાંખી પોતે હસ્તિનાપુરની ગાદી પચાવી પડ્યો, અને હસ્તિનાપુરમાં વિસર્વના વંશનેતું રાજ્ય થયું.

એકલા હસ્તિનાપુરમાંજ નહીં પણ ભારતવર્ષના બધાં રાજ્યોમાં આ પ્રમાણે થવા લાગ્યું હતું આ વખતે રાજસત્તા ઉપર અકુશ રાખનાર ઋષિવર્ગ નષ્ટપ્રાગ થઈ ગયો હતો, અને તેથી રાજાઓ કામકોઠાદિને વશ થઈ પ્રજાવર્ગ-પાસેથી ચથેચ્છ દ્રવ્ય ખેંચી લઈને મોજમનહામા પડી ગયા હતા, અને તેથી રાજ્યતંત્ર પણ શિથિલ થઈ ગયું હતું. રાજાઓ પોતાના સ્વચ્છ દાયાની પ્રજાવર્ગની ભક્તિ ગુમાવી બેઠા હતા, અને તેથી અધિકારીઓને રાજ્ય પચાવી પડવામાં મુશ્કેલી નહતી ન હતી, અને બળવાન તથા મવતનાઓર અધિકારી રાજાને તથા રાજપુત્રોને મારીને રાજાની પચાવી પડતો, અને જ્યારે તે અથવા તેના વંશજો નિર્ગળ થતા, ત્યારે તેમને મારીને બીજો અધિકારી ગાદી ઉપર આવતો. આવી રીતે નિરંકુશ રાજસત્તાને વીધે ભારતવર્ષમાં અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ ગઈ હતી.

૧ મગધદેશના જરાસંઘના વંશના છેલ્લા રાજા રિપુંજયને પણ મારી નાંખીને તેનો શુનક નામનો અમાત્ય મગધદેશની ગાદી પચાવી પડ્યો હતો. આ શુનકના વંશમાં છેલ્લા નર્મદકુલના રાજાઓ થયા. તેઓએ પ્રજાને હુંટીને પોતાનો ખજાનો ભરી દીધો, અને પોતાનાં સ્વચ્છંદાચારથી તેઓ પ્રજાને ઘણો ત્રાસ આપવા લાગ્યા. આવી પરિસ્થિતિ સહન નહીં થવાથી આ રાજાઓને નિર્મૂળ કરી પ્રજાનું રક્ષાગુ કરવા માટે આણક્ય નામનો ઋષિવર્ગનો વંશજ કટિગદ્ધ થયો, અને તેણે પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી નદકુળને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું, અને મૌર્ય વંશના રાજા ચંદ્રગુપ્તને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ માં મગધદેશની રાજગાદી ઉપર સ્થાપન કર્યો, અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ માં તેને ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બનાવ્યો. આ ચંદ્રગુપ્તે આણક્યની આસપાસે ગાત્રપતંત્ર ચલાવ્યું, અને તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૨ સુધી રાજ્ય કર્યું.

Chandragupta Maurya

એક તટસ્થ અંધકર્તા તરીકે આણક્યે કેવળ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથીજ પોતાનો અંધ રચ્યો નથી, પણ તેણે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં પોતાનો અનુભવ બોડીને અર્થશાસ્ત્રને

૧ વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૮.

• ૨ 'Professor Keith says of Kautilya :-
' Kautilya was an energetic student of the Arthashastra, who carried his theoretical knowledge into practice, and in the evening of his

મર્વાશે પરિપૂર્ણ બનાવ્યું છે, નિરંકુશ રાજસત્તાથી રાજ્યને તથા પ્રજાને હાનિ થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત તેણે સ્વીકાર્યો છે. અને—“રાજ્યો આચાર્ય અથવા અમાત્ય મુધી પોતાની રાજસત્તાની મર્યાદા સ્થાપન કરવી, એટલે તેણે આચાર્ય અથવા અમાત્ય ઉપર પોતાની સત્તા અક્ષાવધી નહીં, પણ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, અને આચાર્ય અથવા અમાત્યે રાજ્યને અનર્થમાં પ્રવૃત્ત થતો અટકાવવો.”—આ પ્રમાણે રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરવાનું કહ્યું છે પણ આ પ્રમાણે કરવું ના કંવુ એ રાજાની મુનમૂર્તી ઉપરજ રહેલું હોવાથી આવી મર્યાદા ઘણા કાળ મુધી ટકી ગઈ શકી નહીં, અને આણક્યના સમય પછી પાછા રાજાઓ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. જો આણક્યે આ વળતે વેદકાળના જેવો પ્રભાવશાલી રાજસત્તાથી રાજતંત્ર નવો ઋષિવર્ગ ઉત્પન્ન કરીને તેના હાથમાં રાજસત્તા ઉપર અંકુશ રાખવાનું કામ મોખ્ય હત, તો કદાચ ભારતવર્ષ ત્યાર પછીના સમયમાં જે હર્દશામા આવી પડ્યું, તેમાંથી મોટે ભાગે બચી શકત.

હવે આ મમયનું રાજ્યતંત્ર સમજવાને માટે આપણને આણક્યના અર્થશાસ્ત્ર ગિવાય બીજો એક પણ ગ્રંથ મળી શકતો નથી માત્ર ચંદ્રગુપ્તની મલામા ગ્રીસદેશના રાજ

day enriched the theory by knowledge based on his practical experience’.

International Law Page 12

૧. મર્યાદાં સ્થાપયેદાચાર્યાનમાત્યાન્ ધા ય પનપપાયસ્થાને-
મ્યો પારચેયુઃ । અર્થશાસ્ત્ર અ ૭.

સેદ્યુક્તસનાં એલચી તરીકે રહેલા મેગેસ્થિનીએ ભારતવર્ષની તે સમયની સ્થિતિના સંબંધમાં લખેલા અંથ ઉપરથી આપણને તે સંબંધના રાજ્યતંત્રની થોડી ઘણી માહિતિ મળે છે. પણ સંપૂર્ણ માહિતિ માટે તો આપણે આણુકયના અર્થશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો પડશે.

૭. રાજ્યતંત્ર.

આણુકયે રાષ્ટ્રનાં સાત અંગ તરીકે સાત પ્રકૃતિઓને જણાવી છે, અને એ સાતે અંગની સંપત્તિ ઉપર રાષ્ટ્રના અબ્યુદયનો આધાર છે, તથા તેમની વિપત્તિથી રાષ્ટ્રનો વિનાશ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે.

તેમનો દરજ્જો તેમના ઠરેલા પગાર ઉપરથી આપણને સમજાય છે. આમાં રાજાનો^૧ પણ પગાર ઠરાવવામાં આવ્યો છે. પગારની રકમ રૈાપ્યપણુમાં^૨ નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રના અધિકારી તથા નોકર વર્ગ. *દરેકને વાર્ષિક પગાર

રાજા ૧૪૪૦૦૦ રૈાપ્યપણુ

ઋત્વિજ, આચાર્ય, પુરોહિત, મન્ત્રી
સેનાપતિ, યુવરાજ, રાજમાતા,
તથા રાજમહિષી.

૪૮૦૦૦ ”

દૌવારિક, અન્તઃ પુરાધિકારી, આયુ-
ધાધ્યક્ષ, સમાહર્તા^૩, ‘સન્નિ-
ધાતા, તથા ‘પ્રશારતા (સેન્યના
પડાવની ગોઠવણ કરનાર)

૨૪૦૦૦ ”

૧. સપ્તાન્વિશેષવર્ણિગુણચેતનો રાજા । મર્ચેશાસ્ત્ર ૫-૩

૨. ૧૦ રતિ તાણુ, ૬૦ રતિ ચાદી, અને ૧૧૧ રતિ લોદું, કપાઈ, રીમું
અથવા રસાજન એ પ્રમાણથી ત્રણ ધાતુઓ મેળવીને એક પછુ
બનાવવામાં આવે, અને રૂપાનાણા તરીકે તે વખતે પછુનું
ગવણ હતુ. આ પછુ લગભગ આપણા રૂપિયાને મળેલો હોવો
જોઈએ, એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

૩. મર્ચેશાસ્ત્ર-મૃત્યમરજીવ પ્રવર્તન.

૪. સરમુખ ના દરજ્જાનો અધિકારી. ૫ ખામનથી તથા હિસાબી
ખાનો મુખ્ય અધિકારી.

૬. પુરસ્કાદધનઃ સમ્યક્ પ્રજાસ્થા રક્ષણાનિ ચ ।

યાયાદુષાર્થક્રિવિટિષ્ઠામુદકાનિ ચ કારયેત્ ॥

દબરપાલ, પદ્ધતિનાયક, પૌરબ્યા- વહારિક, ૧કાર્માન્તિક, મન્ત્રિ- પરિપદ્ધના ૨૧૨ અમાત્યો, ૩રાજ્ય- પાલ તથા ૪અન્તપાલ.	૧૨૦૦૦	”
૧શિક્ષિગણ મુખ્ય, હસ્ત્યશ્વરથ મુખ્ય ૧પ્રદેહાચો, ૭પત્યશ્વરથહસ્ત્ય ધ્યક્ષ, ૮દ્રવ્યપાલ, અને વનપાલ.	૮૦૦૦	”
હસ્તિવનપાલ.	૪૦૦૦	”
રથચર્યા શિક્ષક, ગજશિક્ષક, અશ્વ- શિક્ષક, વૈદ્ય, મહાતક્ષા, અને કુન્દકુટસ્ત્રકશદ્ધિસંવર્ધકાધ્યક્ષ.	૨૦૦૦	”

કાર્તાન્તિક, નમિત્તિક, મૌહૂર્તિક,		
પૌરાણિક, સારથિ (સૂત),		
સ્તુતિપાઠક (માગધ), પુરોહિત		
ના નોકરો, જુદા જુદા અધ્યક્ષો.	૧૦૦૦	„
ચિત્રકારાદિ, પદ્ધતિઓ, ગણકો,		
લેખકો, અને વાદ્ય ઝનાવનાગઓ.	૫૦૦	„
ગવૈયાઓ, ઝજવૈયાઓ, નૃત્ય કર-		
નાગઓ, આરો, જામુઓ.	૨૦૦	„
કારીગરો.	૧૨૦	„
નાના નોકરો.	૬૦	„

સામાન્ય રીતે રાજા પોતાના રાજ્યની ઉપજનો ૬ ભાગ અધિકારી તથા નોકર વર્ગના પગારમાં ખર્ચતો, અને તેટલી રકમ ખર્ચતા પણ જો કદિ સારા અધિકારીઓ ના મળે, તો વિશેષ પગાર આપીને પણ સાગ અધિકારીઓ રાખતો. રાજ-સૂચાદિ યજ્ઞોને પ્રમંગે ગજા પોતાના ઋત્વિજ, આચાર્ય પુરો-હિત તથા મન્ત્રીને ત્રણઘણો પગાર આપતો, અને સારથિને ૧૦૦૦ ખણુ આપતો.*

હતોને ૧૦ યોજન સુધી દર યોજને ૧૦ ખણુ આપવામાં આવતા, અને ૧૦ થી ૧૦૦ યોજન સુધી દર યોજને ૨૦ ખણુ આપવામાં આવતા.

— રાજાના ખજાનામાં રોકડ રકમ ના હોય તો ઉપરના ધોરણે ગજા અધિકારીઓને ધાન્ય પશુ તથા ક્ષેત્રો આપતો. ।

રાજા સુવર્ણાદિના અધ્યક્ષોને, ગણકોને (કર વસુલ કરનારાઓને), ગોપોને, સ્થાનિકોને, લશ્કરી સિપાઈઓને, વૈદ્યોને અશ્વને કેળવનારાઓને, અને સરકારી કામે એક ગામથી બીજે ગામ પર લઈ જનારા લાવનારાઓને, તેમની હયાતી મુધીના ઉપભોગ માટે તેમના નિર્વાહ પુરતી જમીન આપતો.

હવે રાજાએ રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ માટે દેવા દેવા અધિકારીઓને નીમવા, તે સંબંધમાં ચાલુક્યે પોતાના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે.

વિદ્યા તથા અભિજનથી સમૃદ્ધ એવા કુળમાં ઉત્પન્ન ઉત્પન્ન થયેલો, શીલસંપન્ન, વેદ વેદાંગ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર શકુન-શાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં પારંગત, અથર્વવેદના મંત્રોથી દૈવી આપત્તિઓનું તથા સામદાનાદિ ઉપાયોથી માનુષી આપત્તિઓનું નિવારણ કરવાને સમર્થ, એવા બ્રાહ્મણને રાજાએ પુરોહિત નીમવો; અને શિષ્ય જેમ આચાર્યની, પુત્ર જેમ પિતાની, અને ભૂત્ય જેમ સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરે છે, તેવી રીતે રાજાએ પુરોહિતની આજ્ઞાને અનુસરવું, અને સર્વ ધાર્મિક તથા રાજકીય બાબતોમાં છેવટના પ્રમાણ તરીકે તેને ગણવો.

પોતાના દેશમાં જન્મેલો, કુળવાન, દુરાગ્રહ વગરનો, શુદ્ધમાં કુશળ, જુદી જુદી કળાઓમાં નિપુણ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં પારંગત, બુદ્ધિશાળી, આરી સ્મરણશક્તિવાળો, દક્ષ, વક્તા. મૌઢ, કર્તવ્યપરાયણ, ઉત્સાહી, પ્રભાવશાળી, ઉદ્યમી, પવિત્ર, સર્વની સાથે રોહથી વર્તનાર, નાબ તથા ગાંધૂ

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૫૭

ઉપર દૃઢ લક્ષિતવાળો, શીલ ગુણ આરોગ્ય અને ધૈર્ય સંપન્ન, નિરભિમાની, સ્થિર નિશ્ચયવાળો, સૌમ્ય આકૃતિવાળો, કોઈની સાથે વૈર ન કરનાર, એવા ૧૫ ગુણવાળા ક્ષત્રિયને રાજ્યે મન્ત્રી નીમવો, અને તેથી ઓછા ગુણવાળાને અમાત્ય અધ્યક્ષાદિ સ્થાને નીમવો.

રાજ્યે મન્ત્રી અને પુરોહિતની સલાહ લઈને રાજ્યના બીજા અધિકારીઓને નીમવા.

દુર્ગ, જનપદ, દરિયાઈ તથા જમીનની ખાણો, સેતુ, વન, યજ્ઞ તથા વણિકપથ, એટલાં સ્થાનોનાં ઉત્પન્ન તથા ખર્ચની વ્યવસ્થા માટે રાજ્યે સમાહુતર્તાને નીમવો. આ સમાહુતર્તાએ દરેક ગામની મહેસુલ ઠરાવવી, મર્યાદા નક્કી કરવી, જનપદ અને નગરનું બીજું ઉત્પન્ન નક્કી કરવું, રાજના ભાગનું ધાન્ય તથા સુવર્ણ ચથાકાળે વસુલ કરવું, અને ખર્ચ જતાં ખાફી રહે તે વક્રમ સન્નિધાતાને મોકલાવવી. તેમજ સમાહુતર્તાએ દરેક ગામમાં કેટલા કરથી મુક્ત છે, કેટલા લઠા-યક ઉમ્મરના છે, કેટલા અનાજ ઢોર સુવર્ણ તથા જંગલની ઉત્પન્ન ઉપર કર આપનારા છે, કેટલા વેઠ કરનારા છે, દરેક ગામનાં ખેતરોની મર્યાદા કેટલી કેટલી છે, અને દરેક ગામની મહેસુલ કેટલી છે, તેની ચારો મારફત તપાસ કરાવીને પોતે સ્વતંત્ર નોંધ રાખવી; અને આ બધાના સંબંધમાં ગોપો સ્થાનિકો તથા નાગરિકો તરફથી જે હકીકત આવે, તેને પોતાની સ્વતંત્ર નોંધ સાથે મેળવી જોવી. વર્ષ આખરે સમાહુતર્તાએ

રાજધાનીમાં પૌરજનપદોની સલા સરી, તેમા રાજ્યનું ઉત્પન્ન તથા ખર્ચ અને બાકી વધેલી શિલિક^૧ જાહેર કરવાં.

રાજધાનીના જાહેરમાં ન્યાયાધીશ તરીકે પૌરવ્યાવહારિક નામના અધિકારીને નીમવામાં આવતો, અને જનપદ ન્યાયાધીશ તરીકે ૧૨ અમાત્યો નીમવામાં આવતા, જેમાંના ૭ સ્થાનીયમાં, ૪ દ્રોણચુખમાં, ૩ સંગ્રહણમાં અને ૩ સ્ત્રીમાડાના કિલ્લામાં સાથે રહીને ન્યાયાધીશનું કામ કરતા. રાજને જ્યારે જ્યારે સલાહની જરૂર પડતી, ત્યારે આ અમાત્યોની પરિષદ સરી કાર્યનિર્ણય કરતો, અથવા પત્ર દ્વારા તેમનો મત પૂછી જોતો.

રાજ્યની શિલિકની તથા રાજ્યના હિસાબની વ્યવસ્થા માટે રાજ્યે સન્નિધાતા નામનો એક અધિકારી નીમવો. તેણે આપાદી પૂર્ણિમાને દિવસે રાજ્યનાં બધાં ખાતાના અધ્યક્ષો પાસેથી શિલિક તથા હિસાબ લઈને આખા રાજ્યની શિલિક મેળવીને તૈયાર કરવી. આ કામ માટે તેના હાથ નીચે લેખકો ગણકોનો સમુદાય નીમવામાં આવતો. ગણકો આખા રાજ્યની શિલિક ઉધરાવી લાવતા, અને સન્નિધાતાને ગણી આપતા. આમાં જો કોઈ^૨ ખોટું નાણું આપતો, તો તેને કાપી નાંખવામાં આવતું, અને એવું નાણું આમનારનો ફંડ કરવામાં આવતો. રાજ્યની તીજેરી, પશ્યગૃહ, કોઠાર, કુખ્યગૃહ, આયુધાગાર,

આપણુ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું અથવા રાજ્ય પ્રજાના ધર્મો. ૧૫૮

અને કારાગૃહ, એટલું સન્નિધાતાના તાબામાં ચોંપવામાં આવતું હતું. આ સન્નિધાતાના હાથ નીચે નાગરિકો (મુળાના દરજ્જાના અધિકારીઓ), તેમના હાથ નીચે સ્થાનિકો (વહિ-વટદારના દરજ્જાના અધિકારીઓ), અને તેમના હાથ નીચે ગોપો (તલાટીઓના દરજ્જાના અધિકારીઓ) નીમવામાં આવતા.

રાજ્ય પોતાના જનપદમાં જામે કોસને અંતરે ૧૦૦ થી ૫૦૦ ઘરવાળાં ગામો વસાવતો. આ ગામોમાં મોટે ભાગે શૂદ્રવર્ણના ખેડૂતોની વસ્તિ રહેતી. દરેક ગામના તલાટી તરીકે ગોપને નીમવામાં આવતો, અને તે ગ્રામવૃદ્ધોની માથે ગ્રહીને ગ્રામિકોના નાના નાના કલ્યાણો ચૂકવતો. રાજ્ય દરેક ગામમાં ઋત્વિજ્ઞ (યાજ્ઞ), આચાર્ય (અધ્યાપક), અને પુરોહિત

સર્વશાસ્ત્ર. અ. ૩.—

ચાલુક્યના સમયમાં નીચે પ્રમાણે નાણાનું ચલણ હતું.

સોના નાણું—૧૬ માપ એટલે ૮૦ રતિ વજનનો—૧ કપ.

રૂપા નાણું—૧૧ માપ ચાદી, ૪ માપ તાણુ, ૧ માપ

ખીજી હલકી ધાતુનો મળી ૧૬ માપનો ૧ પણુ

આઠ માપનો અર્ધપણુ

ચાર માપનો પા પણુ

બે માપનો અષ્ટભાગ.

તાંબાનાણું—૧૬ માપ તાંબાનો ૬ પણુ જેટલો કિમતી—૧ માપક

૮ માપનો અર્ધમાપક

૪ માપની કાકણી

૨ માપની અર્ધકાકણી,

(ગામના અધિકારી ગોપને સલાહ આપનાર તથા ગામની દેવી તથા માનુષી આપત્તિઓ દૂર કરનાર), તથા રાજવૈદ્યને રાખતો, અને તેમને દંડ તથા કરથી મુક્ત એવી વંશપરંપરા હોય તેમના નિર્વાહ પુરતી જમીન આપતો. સ્થાનિકકાર્યોની વ્યવસ્થા માટે ગ્રામવૃદ્ધો પોતે નિયમો ઘડતા, અને ગામમાં રહેનાર દરેક માણસને તેનું પાલન કરવું પડતું.

૧૦૦ ગામ વચ્ચે સંગ્રહણ, ૨૦૦ ગામ વચ્ચે કાર્વટિક, ૪૦૦ ગામ વચ્ચે દ્રોણમુખ, અને ૮૦૦ ગામ વચ્ચે એક સ્થાનીય, એ પ્રમાણે નામવાળાં મુખ્ય નગરો રાજ સ્થાપતો. આમાં 'સ્થાનીય'ની કિલ્લેખંધી કરવામાં આવતી, અને તેમાં નીચેના અમલદારોને રાખવામાં આવતા.

- ૧ નાગરિક (સુબાના દરબજાનો અધિકારી).
- ૨ રાષ્ટ્રપાલ અથવા દુર્ગપાલ (પોલીસખાતાનો તથા જઠાતખાતાનો ઉપરી).
- ૩ દણ્ડપાલ (સ્થાનીયમાં રાખવામાં આવતા સફરનો ઉપરી).
- ૪-૪ સ્થાનિકો (વહિવટદારના દરબજાના અધિકારીઓ).
- ૫-૩ અમાત્યો (દિવાની ન્યાયાધીશો).
- ૬-૩ પ્રદેશ્ટાઓ (ફોજદારી ગુન્હેગારોને પકડી સજા કરનારાઓ).

૧. આ 'સ્થાનીય' શબ્દ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં 'થાણું' એ શબ્દ આવ્યો હશે.

આપણુ પ્રાચીન રાજ્યત્ર અથવા રાજ્ય પ્રજ્ઞના ધર્મો. ૧૬૧

રાજા સીમાડાના દરેક કિલ્લામાં અન્તપાલ નામના (સુબાના દરજ્જાના) મુખ્ય અમલદારને નીમતો. આ અન્તપાલ સીમાડાના પ્રદેશનો વહિવટ કરતો, અને એક ગામથી બીજે ગામ જતા વ્યાપારીઓનું તથા તેમના માલનું રક્ષણ કરતો. જો વ્યાપારીનો માલ રસ્તામાં ચોરાઈ જાય, તો તેનું જોખમ અન્તપાલને શિર રહેતું, અને ચોરાયલા માલની કિંમત અન્તપાલ પામેથી વસુલ કરી વ્યાપારીઓને આપવામાં આવતી.

રાજા દરેક પત્તન એટલે બંદરનો વહિવટ કરવા પત્તનાધ્યક્ષ નામના (સુબાના દરજ્જાના) અધિકારીને નીમતો, જે બંદરમાંથી આવતા જતા માલની જકાત પણ વસુલ કરતો, અને તેના હાથ નીચે એક નાવાધ્યક્ષને નીમવામાં આવતો. આ નાવાધ્યક્ષ, દરિયાઈ વહાણો, વ્યાપારી વહાણો, શંખ અને મોતી કાઢનારાં વહાણો, મોટી નદીઓમાં ફરનારાં વહાણો, રાજાના પોતાના ઉપયોગનાં વહાણો, તથા નાના વહાણો અને હોડીઓ ઉપર હેખરેખ રાખતો, અને શત્રુઓના તથા લુંટારાઓનાં વહાણોનો વિનાશ કરતો. તે નદી નહેરોના, નદીના કિનારા ઉપરના, તથા દરિયાના માર્ગોને સાચવતો, અને દેશ પરદેશના વ્યાપારીઓનું રક્ષણ કરતો.

જંગલોના રક્ષણને માટે ગજા વનપાલોને નીમતો, અને ખાણો ઉપર પણ જુદા જુદા તેમજ જોગ્યરોની વ્યવસ્થા રાખવા માટે વિવીતાધ્યક્ષને નીમતો. આ પ્રમાણે રાજા રાજ્યની અંતર્યાવસ્થા કરતો.

પરગજ્યો આથે મમલત કરવાને રાજા હોતો મોકલતો. હોતો ત્રણ પ્રકારના મોકલવામા આવતા. પહેલા પ્રકારના હોતોને નિમ્નપ્રાર્થ કહેવામાં આવતા અને તેઓ અમાત્યના દરજ્જાના હતા. મન્ત્રિઓ સાથે મમલત કરીને રાજા જે નિર્ણય ઉપર આવ્યો હોય, તે નિર્ણય સંપૂર્ણ અંશમાં જાણીને રાજાના કુલ મુખત્યાર તરીકે શત્રુની સાથે મમલત ચલાવવા તેમને મોકલવામા આવતા. બીજા પ્રકારના હોતોને પરિમિતાર્થ કહેવામાં આવતા, અને તેમને થોડા અધિકાર આપવામાં આવતા. ત્રીજા પ્રકારના હોતોને શાસનહર કહેવામાં આવતા, અને તેઓ માત્ર નામનો સંદેશોજ લઈ જતા. તેમને બીજા અધિકાર આપવામાં આવતા નહતા. પોતાને સોંપેલા કાર્ય ઉપરાંત હોતો શત્રુના રાજ્યની જેટલી ફકીકત મેળવી શકાય તેટલી મેળવીને, પોતાના રાજાને ગુપ્તચરો દ્વારા તેનાથી વારંવાર કરતા. તેઓ પોતાના દરજ્જાને શોભે તેવા ઠાઠથી શત્રુના રાજ્યમાં જતા, અને શત્રુ-રાજા રોકી રાખે ત્યાં સુધી તેના રાજ્યમાં તેમને રોકાવું પડતું; પણ જે શત્રુરાજા પોતાના રાજા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું કાવતરું રચવાની યોજના કરે છે એવું તેમને માલૂમ પડતું, તો તરતજ તેઓ ત્યાંથી નીકળી જતા.

પોતાના રાષ્ટ્રની તથા પરરાષ્ટ્રોની સંપૂર્ણ માહિતિ મેળવવા માટે રાજા ગુપ્તચરો રાખતો. અનેક જાતના વેશ ધારણ કરીને આ ચરો ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાતો જાણી લઈ રાજાને ગુપ્ત રીતે કહી જતા, અને આવી રીતે રાજાને બધી ખાતમી મળવાથી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં તે સર્વ પ્રકારે સાવધ રહી શકતો, અને કોઈ પણ બાબતમાં ફસાતો નહીં.

રાજા રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે રાજધાનીમાં, સ્થાનીય દુર્ગોમાં તથા અન્તપાલ દુર્ગોમાં તેના ચતુર્વિધ સૈન્ય રાખતો, અને તેના મુખ્ય અધિકારી તરીકે મેનાપતિને નીમતો. આ મૈન્યને મૌલખલ (કાયમતું મૈન્ય) કહેવામાં આવતું. યુદ્ધને પ્રસંગે મૃતક, શ્રેણીબળ, મિત્રબળ, અમિત્ર બળ, અને આટકબળ એવાં પાંચ પ્રકારનાં બીજાં મૈન્યો ઉભા કરવામાં આવતા, અને શત્રુના મૈન્ય મામે યુદ્ધ કરવા આ બધા મૈન્યોને મોકલવામાં આવતાં. આ મમયે ચારેવર્ણના માણસો મૈનિકો તરીકે કામ કરતા હતા.

રાજાનું અવસાન થાય ત્યારે મન્ત્રીએ મજ્જુશ્ણી રાજપુત્રનો ગળ્યાલિપેક કરવો, અને તેવા રાજપુત્રને અભાવે મન્ત્રીએ મહામાત્રો એટલે રાષ્ટ્રના મુખ્ય માણસોને ભેગાકરી વ્યક્તની રાજકુમારને, ગજકન્યાને, ગર્ભવતી મહિષીને આગળ, કરીને કહેવું કે ' આ તમારી થાપણુ છે. તમારે આમના પિતા તરફ તથા તમારા પોતાના પરાક્રમ અને કુળ તરફ જોવાનું છે. આ તો એક રાજ્યનો ધ્વજ માત્ર છે, રાજ્યના ખગ માલીક તો તમેજ છો. હવે શુ કરવું, તેનો નિર્ણય તમારે કરવાનો છે. ' આના જવાબમાં મહામાત્રો કહે કે, ' તમે જેના પ્રધાન મન્ત્રી હો, એવા રાજા શિવાય બીજો કોણ અમારા ચાતુર્વર્ણ્યનું પાલન કરવાને યોગ્ય હોઈ શકે, ' તો પછી મન્ત્રીએ ત્રણમાથી ગમે તે એકનો અલિપેક કરી રાજ્યનો લગામ પોતાના હાથમા રાખી ગળ્ય અલાવવું, અને આ ત્રણમાંથી જેનો

રાજ્યાલિપેક કર્યો હોય, તેનો પુત્ર ઉમ્મર લાયક થાય ત્યારે તેને રાજ્ય સોંપી દેવું.

જો કે નન્દ કુળના રાજાઓના સમયમાં સ્વતંત્ર અનેકી રાજસત્તાને ચાલુક્યે પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં નિયંત્રિત બનાવી, તોપણ તે લાંબો વખત નિયંત્રિત રહી શકી નહીં. કારણ કે એક તો રાજસત્તાનો નિગ્રહ કરનાર ઋષિવર્ગ આ સમયે નષ્ટ થઈ ગયો હતો; અને બીજું વર્ણાશ્રમને સખત ફેટકો મારનાર જૈનધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં થવા માંડ્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે તો વર્ણાશ્રમ નષ્ટ થવાથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થપાઈ ગયાં હતાં, અને આવાં ઘણાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ચાલુક્યના સમયમાં હતાં. એમ મેગેસ્થિનિઝ પોતાના લેખમાં જણાવે છે. તે ઉપરાંત મહાભારતના સમયથી આદી આવેલાં ગણસત્તાક રાજ્યો પણ ઘણે ઠેકાણે ચાલતાં હતાં. આ ગણસત્તાક રાજ્યોને તોડી નાંખવાના ઉપાયો ચાલુક્યે જણાવ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં રાજા પોતાની રાજપુત્રીથી પોતાની સત્તાનો નિગ્રહ લાંબા વખત સુધી કરવા હે, એ સંભવિત હતુંજ નહીં. તેથી ચંદ્રગુપ્તના પછીના રાજાઓના સમયમાં પણ પાછી રાજસત્તા સ્વતંત્ર થઈ ગઈ, અને અંશેક વિગેરે રાજાઓએ વેદધર્મને તથા ચાતુર્વર્ણ્યને તિલાંજલિ આપી બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરી આખા ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

૧ કામ્યાજસુરાદ્રૂષેણ્યાદયો વાર્તાશિદ્ધાપજાવિતઃ ।

લિચ્છવિક્ષત્રલિકમપ્રકકુકુરકુરુવાક્ષાકાદયો રાજ-
શબ્દોપજોવિતઃ॥ અર્થશાસ્ત્ર અ. ૧૩૫

૩ રાજ્યના ધર્મો

જે રાજ્યમાં નીચે જણાવેલા સ્વાભાવિક અને સંપાદિત ગુણો હોય છે, તે રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે.

મહાકુલીનતા, સદ્ભાવ્ય સદ્બુદ્ધિ અને ધૈર્યની સંપત્તિ, વૃદ્ધપરાયણતા, ધાર્મિકતા, સત્યવાદિત્વ, મન વાણી તથા આચરણનું ઐક્ય, કૃતજ્ઞતા, ઔદાર્ય, મહોત્સાહ, પરાક્રમ, બુદ્ધિની સ્થિરતા, સન્નજન મમાગમ, અને વિનય, આ મોળા સ્વાભાવિક ગુણો છે.

ગુરુશુશ્રૂષા, શ્રવણ ગ્રહણ અને ધારણ, ^૧વિજ્ઞાન, ^૨ઉદ્ઘા-
પોહ અને ^૩તત્વાભિનિવેશ, આ બુદ્ધિના ગુણો છે.

શૌર્ય, અક્ષમા, શીઘ્રતા, અને ^૪દાક્ષ્ય એ ચાર ઉત્સાહના ગુણો છે.

વક્તૃત્વ, ધૈર્ય, બળ, મોહું મન, દુરાગ્રહરહિતપણું, શિષ્યકળા કૌશલ્ય, ^૫યાન નેપુણ્ય, ઉપકાર તથા અપકારનો બદલો વાળવાનું સામર્થ્ય, સહ્યતા, દીર્ઘદર્શિત્વ, રાજનીતિ-

૧ અનુભવ.

૨ ઉદ્ધ. જ્ઞાતસ્યાર્થસ્યોપપત્તિ પરિચિન્તનમ્. અપોદ્વોદુષ્
પક્ષપરિત્યાગ.

વ્યાજબી બાળતનો સ્વીકાર અને જે વ્યાજબી બાળતનો પરિ-યાગ.

૩ તત્વાભિનિવેશ:-ગુણવત્પક્ષાનુષ્ઠાનમ્ ।

તત્વને માટે પક્ષપાત.

૪ આતુર્ય. ૫ શત્રુ ઉપર ચલાઈ કરવામા નિપુણતા.

શાસ્ત્રમાં પ્રાવિષ્ટ, દાનશીલતા, પ્રભને પીડા કર્યા શિવાય કોશને વધારવાનું આતુર્ય, મંત્રગુપ્તિ, શત્રુનાં છિદ્રો જાણી પ્રહાર કરવામાં તત્પરતા, સ્મિતપૂર્વક પ્રિય ભાષણ, કામ ક્રોધ લોભ મદ આપણ્ય પ્રભદ્રોહ તથા પરનિન્દાનો ત્યાગ, વૃદ્ધોના ઉપદેશને અનુસરીને આચરણ, એ બધા સંપાદિત ગુણો છે.

જે રાજાઓ ઉપર જણાવેલા ગુણો હોય છે, સાવલૌભ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય છે, અને તેનું સમ્રાટ સમૃદ્ધ બને છે. રાજા જો ઉદ્યમી હોય છે, તો અધિકારીવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગ ઉદ્યમી બને છે; અને રાજા જો આળસુ હોય છે, તો આ વર્ગો આળસુ બની જાય છે, તેથી રાજાએ લેશ પણ પ્રમાદ નહીં કરતાં હમેશાં ચોતાના કાર્યોમાં તત્પર રહેવું. રાજાએ દિવસ તથા રાત્રિના આઠ આઠ વિભાગ કરીને દરેક

જનપદના લોકોનો ન્યાય ચૂકવવો.
રાજાએ વિદ્વાન્ પ્રાણીઓ તથા તપસ્વીઓનાં
કાર્યો આચાર્ય તથા પુરોહિતને માથે
રાખી અગ્નિશાળામાં જઘને જેવા.

- ૩- ૧૦૧ થી ૧૨—સ્નાન, ભોજન, તથા વેદાધ્યયન
૪- ૧૨ થી ૧૧—ખાસ કામો માટે અધ્યક્ષોની નીમણુક
૫- ૧૧ થી ૩—મન્ત્રિ પરિષદના અમાત્યો સાથે પત્ર-
વ્યવહાર અને ચારોની શુભ ખાતમીઓનું
શ્રવણ.
૬- ૩ થી ૪૧—મન્ત્રિ માથે મસલત અથવા યથેચ્છ
વિહાર
૭- ૪૧ થી ૬—ઐન્યતુ નિરીક્ષણ
૮- ૬ થી ૭૧—સેનાપતિ સાથે મસલત, અને માય-
મધ્યા

ગત્રિનો કાર્યક્રમ

વિભાગ મમય

- ૧- ૭૧ થી ૬—ગૃહપુત્રોની મુલાકાત
૨- ૬ થી ૧૦૧—સ્નાન ભોજન તથા વેદાધ્યયન
૩- ૧૦૧ થી ૧૨—ગીતવાદ્યોદ્યમવધુ
૪- ૧૨ થી ૧૧ } શયન
૫- ૧૧ થી ૩ }
૬- ૩ થી ૪૧—મગસવાદોના ધ્વનિથી જાગૃત થઈ

અર્થશાસ્ત્રનું મનન તથા દિવસે કરવાનાં
કાર્યોનું ચિંતન.

- ૭- ૮૧ થી ૬—મન્ત્રિ સાંછે ગુપ્ત મસલત, અને ખાસ
કામગીરી ઉપર ગૃહપુરુષોની યોજના.
- ૮- ૬ થી ૭૧—ઋત્વિજ આચાર્ય તથા પુરોહિતને સાથે
રાખીને પ્રાક્ષણોના સ્વતિવાચનનો
સ્વીકાર. વૈદ્ય પાકાધ્યક્ષ તથા ન્યો-
તિપીની મુલાકાત.
સવત્સા ગાયત્રી પ્રદક્ષિણા કરી, ગોપ્રદાન
તથા સભામંડપમાં ગમન.

રાજાએ હમેશાં જીતેન્દ્રિય રહેવું, અને કંઠધથી ઉત્પન્ન
થતા ત્રિવર્ગથી તથા કામથી ઉત્પન્ન થતા ચતુર્વર્ગથી આવધ
રહેવું. વાકપાદ્ય, અર્થદ્વપણ, અને દણ્ડપાદ્ય, એ કંઠધથી
ઉત્પન્ન થતો ત્રિવર્ગ છે. કઠોર વાણીનો ઉપયોગ કરવો તેને
વાકપાદ્ય કહે છે. નોકશાને નિયમિત રીતે પગાર ન આપવો,
અન્યાયથી ધન ગ્રહણ કરવું, દેશને સ્વચ્છંદાચારથી પીડા
કરવી, અને અપાત્રને દ્રવ્ય આપવું, એને અર્થદ્વપણ કહે છે.
અપરાધીઓનો ગુન્હાના પ્રમાણથી વિશેષ દંડ કરવો, તેને દણ્ડ-
પાદ્ય કહે છે. મૃગયા, દૂત, સ્ત્રીઓ તથા દારૂનું સેવન, એ
કામથી ઉત્પન્ન થતો ચતુર્વર્ગ છે. કામકોષાદિ વિકાસથી
જાયવા માટે રાજાએ હમેશાં વિદ્યામાં અને અનુભવમાં વૃદ્ધ
તથા સદાચાર સંપન્ન અત્પુરુષોના સમાગમમાં રહી પોતાની
બુદ્ધિ નિર્મળ રાખવી.

રાજ્યએ પોતાના શામનથી લોકોને પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા, અને આ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણ્યનું રક્ષણ કરવું. અધિકારીવર્ગમાંથી તથા પ્રજાવર્ગમાંથી જે બહુમાનને પાત્ર માલુમ પડે, તેનો દ્રવ્યાદિથી મત્કાર કરી રાજ્યએ લોકપ્રિય થવું. અને વર્તમાનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં પણ જે રીતે પોતાનું તથા ગૃહનું હિત થાય, તે રીતે પોતાનું જીવન ગાળવું.

રાજ્યએ ઉત્પન્ન તથા ખર્ચનાં સ્થાન ઉપર પૂર્ણ કેળવેખ રાખવી.

ઉત્પન્નના સ્થાનો.

ખર્ચના સ્થાનો.

મુદ્ર—ધાન્ય કૃણ વિગેરેના
વેચાણની કિંમત.

દેવપિતૃપૂજા તથા દાન
અને સ્વસ્તિવાચન.

ભાગ—ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ.

અધિકારીઓ તથા નોકરોનો

ઠગાજી—વ્યાપારીઓ પાસેથી

પગાર.

ઉચ્ચક રકમ કરની લીધી

અન્તઃપુર.

હોય, ત્યારે હિસાબ કરતા

પાકગૃહ.

મુધી તારણ તમેકે રાજ

હતપ્રવૃત્તિ.

અગાઉથી વિસમો ભાગ

કોલાર

લઈ ગખતો. કરની રકમ

આયુધાગાર

નકકી કરી, આ વ્યાજમાંથી

૧૫૯૫૫૫.

ખુટતી રકમ લઈ, બાકીની

૨૫૫૫૫૫.

રકમ પાછી આપતો. આવી

કૃષ્યાદિ કર્મો પછવાડે

૧ વેચવાના માવની વખાર. ૨ મુવર્ણ અને ચાદી શિવાયની-
વસ્તુઓની વખાર.

રીતે રાજેશ્વરી વીસમા ભાગ-
ને વ્યાજ કહે છે.

વ્યય.

વેઠ મંબંધી વ્યય.

પરિચ—ખાણે ઉપરનો કર.

પાયદળ, ઘોડા, રથ

ચલુક્ત—દરેક ગામનું ઠરાવેલું

અને હાથીઓની ખરીદી.

સુવર્ણ અથવા ધાન્ય.

ગાયો વિગેરે જાનવરોની

રૂપિય—મીઠાની ખાણે ઉપરનો કર.

પાછળ વ્યય.

અન્યથ—અપરાધીઓ પાસેથી

દુર્ગ રાજમાર્ગ વિગેરેનો

લેવામાં આવતો ફંડ.

વ્યય.

^૧શુલ્ક—જકાત.

રાજાએ મંત્રી તથા ૩-૪ અમાત્યોની સાથે મસલત કરીને રાજકાર્યોનો નિર્ણય કરવો. નવાં કરોનો આરંભ, પુરૂષો અને દ્રવ્યોની અંપત્તિ, દેશકાલનો વિભાગ, વિદ્યોની સામે યોજવાના ઉપાયો, અને કાર્યસિદ્ધિ, એ પાંચ બાબતોનો નિર્ણય મંત્રી તથા ૧૨ અમાત્યોની પરિષદ ભરી તેમાં ઉહાપોહ કરીને કરવો, અને નિર્ણય બહુમતે કરવો. મંત્રને શ્રુત રાખવા માટે, જે સ્થાનમાંથી અવાજ બહાર ન જતો હોય, અને જ્યાં 'પક્ષીઓની દૃષ્ટિ પણ ન પડતી હોય, તેવા સ્થાનમાં રાજાએ પરિષદ ભરી.

૧. દુર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા માલ ઉપર, દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે માલ પરદેશ મોકલવામાં આવે તે ઉપર, અને પરદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે માલ દેશમાં આવે તે ઉપર જકાત લેવાનું કામ રાષ્ટ્રપાલો તથા અન્તપાલો કરતા.

૨ મર્ચશાસ્ત્ર —તદુદ્દેશઃ સંવૃતઃ કયાનામનિઃસ્વાધી
પક્ષિભિરપ્યનાલોક્ ૧ઃ સ્વાત્ ૧

આપણુ પ્રાચીન રાજતંત્ર અથવા રાજ પ્રજાના ધર્મો. ૧૭૧

અસાવધપણું, મદ, ઉંધમાં લવરી, અને કામ ક્રોધાદિને અધીન થવું, એનાથી મંત્રનો બેદ યાય છે, માટે રાજ મંત્રી તથા અમાત્યોએ તેથી સાવધ રહેવું.

આગ, જળની રેલ, રોગ, હુકાળ, ઉદર, હિંસક પ્રાણીઓ, સર્પ, અને ગણમેનો ઉપદ્રવ, આ આઠ પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી રાજાએ ગપ્ડૂતું રક્ષણ કરવું.

આગથી રાખૂતું રક્ષણ કરવા માટે ગોપે દરેક ગામમાં ૧૬શમૂલીનો સગ્રહ રાખવો. આ માધનોવડે ગામલોકોની મદદથી આગને હોલવી નાખવી

જળની રેલથી સુરક્ષિત રહેવા માટે નદી કિનારાના ગામોએ, જે ભાગમા પાણી થકવાનો સંભવ ના હોય, તે ભાગમાં ગત્રિએ મુકી રહેવું, અને આવા બધાં ગામોના ગોપોએ, ગામ-

૧ વજ્રઘટ્ટ — પાચધડા

૨ કુમ્ભ — ગાય

૩ દ્રાણી — સાકડાની કથરોટ, અથવા પાંડોળી પવાલી

૪ નિમ્બેળી — નિસરણી

૫. પરશુ — કુવાડો

૬ ગૂર્વ — મુપકું

૭ ગર્કુર — બળના વાકડા ખેંચી કાઢવા માટે અકુચ

૮ કચ — દોરડું.

૯ પ્રહળી — ટોપવો

૧૦ દત્તિ — ગામડાની કાચળીઓ

હાની હવા ભરેલી કેથળીઓ તગપાઓ, વાસડાઓ, પાટડાઓ, તુમડાઓ, નાવડીઓ, તથા પાટડાઓનો સંગ્રહ રાખવો, અને રેલમા મપડાયલા માણસોને બચાવવા માટે અધિકારીઓએ તથા ગામલોકોએ પોતાનાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો. આવે પ્રસંગે મદદ નહીં કરનાર માણસોનો રાજ્યે ચોચ્છ દંડ કરવો.

પ્રજામા મહારાજ ફાટી નીકળે, તે વખતે ગજ ઘોડે તથા ખીજ વેઘોએ લોકોને મદત ઔપધો આપવા, અને તેમની સારવાર કરવી રાજ્યે દરેક નગરમા ભેપન્યાગાર રાખવું, અને તેમા ઘણા વરમ સુધી ચાલે એટલી દવાઓનો સંગ્રહ રાખવો આ ભેપન્યાગારોમાથી આખા રાજ્યના વેઘોને દવાઓ પુરી પાડવી.

દુકાળ પડે ત્યારે રાજ્યે પોતાના લડારમાથી અધુ અન્ન પ્રજાને આપવું, અને ધનવાનો પામેથી તથા મિત્રરાજ્યો પામેથી પૈસાની મદદ લઈ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. રાજ્યે નવાં બાધકામો કાઢીને પ્રજાવર્ગને કામે લગાડવો. આખા ગણ્ટમાં દુકાળ પડ્યો હોય ગથવા તો ખીજ આફત આવી પડી હોય, તે વખતે રાજ્યે નદી અથવા મરોવરને કિનારે અથવા તો પર્વત ઉપના દુર્ગોમા પ્રજાને રાખવી, અને દરેક આપત્તિને પ્રસંગે પિતા જેમ પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ ગજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

ચોચ્છ ઉપાયોની ચોજના કરીને બાકીની ચાર આપત્તિઓથી પણ રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, અને દરેક આપત્તિને

પ્રસંગે દરેક ગામના પુરોહિતે પોતાના ગામમા અથર્વવેદમા બતાવેલી શાંતિઓ કરવી

પ્રજ્ઞના આરોગ્યવૃક્ષણ માટે ગામવામા આવેલા વૈદ્યો ઉપર મખત દેખરેખ રાખવામા આવતી સ્થાનિક અમલદારને જાહેર કરી નેજા કોઈ પણ વૈદ્ય અમાવ્ય રાગીની ચિકિત્સા કરી શકતો, અને તેમ ન કરે તેનો દડ ડગવામા આવતો ચિકિત્સા શરૂ થયા પછી જો રાગ વધી જાય અથવા સાધ્યરાગી મરી જાય તો પણ વૈદ્યને શિક્ષા કરવામા આવતી ઠેકાણે ઠેકાણે પશુવૈદ્યોને પણ ગણ્ય તરફથી ગામવામા આવતા હતા

ખાવ, વૃદ્ધ, ભયકર રોગથી પીડાતો રાગી, અનાથ, અને અશક્તનુ, રાજા પોતે પાવન કરતો રાજ્ય તરફથી અનાથ ખાળાઓને તથા અનાથ સ્ત્રીઓને વણાટકામ મોપવામા આવતું પડદાનશીન સ્ત્રીઓને ઘેર સ્ત્રીવર્ગના નોકરો દ્વારા કામ મોકલી આપવામા આવતું એક દેવ વણાટકામ ઉપર દેખરેખ ગળવાનું કામ સૂત્રાવ્યક્ષને મોપવામા આવતું

રાજા દરેક વર્ણના માણસને વેદધર્માનુમાન નિર્ણીત થયેલા પોતપોતાના કર્મોમા પ્રવૃત્ત કરતો, અને બાર આશ્રમોને વ્યવસ્થિત રાખતો પોતાના કુટુંબના નિર્વાહનુ માધન જેણે કર્યું હોય, તેવા માણસનેજ તે મમાર છોડી ચતુર્થ આશ્રમ ધાન્ય ડગવાની રજા આપતો

અ પિતૃત જેવીવાડીના ઉપયોગ માટે જન્મ નહેન

ખંધાવતો, અને આ નહેરોના પાણીનો ઉપયોગ કરનાર પાસેથી જુજ ઠગ લેતો.

ખોટા ત્રાજવા તથા વજનો રાખનારને, તેમજ અનાજ, ઘી, તેલ, દારૂ છત્યાદિ ખાદ્ય ખોરાકના પદાર્થોમાં ભેગભેગ કરનારને ખોળી કહાડી, તેને ચોખ્ખી શિક્ષા કરવા માટે, રાજ્ય મંથાધ્યક્ષોને નીમતો. અને તેથી પ્રભને ખાદ્ય ખોરાકોના ચોખ્ખા પદાર્થો મળી શકતા.

રાજ્ય તરફથી જુદા જુદા વ્યાપારના રસ્તાઓને દર વર્ષે સુધારવામાં આવતા, અને રસ્તાઓની આજુબાજુ વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવતા, અને ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની પરખો તથા ભોજન અને વિશ્રાન્તિ માટે ધર્મશાળાઓ રાખવામાં આવતી. આવી ધર્મશાળાઓમાં પરદેશીઓને ઉતાવે આપવામાં આવતો, અને રાજ્ય તરફથી તેમનું આતિથ્ય કરવામાં આવતું, તથા તેમની હીલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખવામાં આવતી.

રાજ્ય તરફથી ગામોના તથા નગરોના જુદા જુદા રસ્તાઓની સ્વચ્છતા રાખવામાં આવતી, અને ગંદકી કરનારનો દંડ કરવામાં આવતો.

શત્રુરાજ્યો સાથે રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું તેનું આજુકચે સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે, તેમજ સામદાનાદિનું વિધાન, પાણુપ્રય, કૃત્ય, તથા સામન્ત મંડળ વિગેરેના સંબંધમાં પણ રાજ્યે કેવી રાજનીતિ ધારણ કરવી તે જણાવ્યું છે. આ

વિષયો આપણે રામાયણના પ્રકરણમાં સંક્ષેપમાં જણાવી ગયેલા હોવાથી, અત્રે અંથવિસ્તારના લયથી તેમને છોડી દેવામાં આન્યા છે.

૪ રાજકુમારનું શિક્ષણ.

રાજ્યએ ત્રીજે અથવા પાંચમે વર્ષે રાજકુમારોનો ચૌદસંસ્કાર કરી, પછી તેમને જુદી જુદી લિપિઓનું તથા ગણિતનું શિક્ષણ અપાવવું. દશમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી રાજકુમારોએ આચાર્ય પાસેથી ત્રણ વેદ, છ વેદાંગ તથા ન્યાય-શાસ્ત્ર શીખવું. ચારે વર્ષોને તથા ચારે આશ્રમોને પોતપોતાના ધર્મોમાં સ્થાપન કરવા માટે રાજકુમારોને વેદનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાતું. ત્યાર પછી રાજકુમારોએ જુદાં જુદાં ધર્મોના અધ્યક્ષો પાસેથી વાર્તા એટલે કૃષિ પશુપાલન અને વાણિજ્યનું, તથા કુશલ મંત્રિઓ અથવા આચાર્યો પાસેથી રાજનીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું આવી રીતે ૧૬ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળી ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પછી લગ્ન કરવું; અને લગ્ન થયા પછી પણ તેમણે આચાર્યોના સમાગમમાં રહી પોતાના જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવી. રાજ સવારમાં તેમણે હાથી ઘોડા રથ તથા સર્વ પ્રકારનાં આયુધોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું, તેમજ દરેક સાંજનો વખત તેમણે ઈતિહાસ, પુરાણ, વીર પુરુષોનાં ચરિત, ધર્મશાસ્ત્ર, તથા અર્થશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવામાં ગાળવો. તેમણે નવરાશને વખતે નવી નવી વિદ્યાઓ તથા કળાઓ શીખવી, અને પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરવું.

૫ પ્રજ્ઞના ધર્મો

ચાણુક્યના સમયમાં ^૧ધર્મ, ^૨વ્યવહાર, ^૩યજ્ઞિત્ર, અને ^૪રાજશાસન, એવા ચાર પ્રકારના કાયદાઓને અનુસરીને વર્તવાની દરેક માણસની ફરજ ગણવામાં આવતી. તેમજ અહિંસા, સત્ય, પાવિત્ર્ય, શુભો ઉપર પક્ષપાત, આધુત્વ, અને ઇમા જેવા સામાન્ય ધર્મોનું પાલન કરવાની પણ દરેક માણસની ફરજ ગણવામાં આવતી.

તે સમયમાં વર્ણાશ્રમધર્મોની વ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણેજ ચાલતી હતી. બ્રાહ્મણો વિદ્યાઓ તથા કળાઓનું અધ્યયન કરી પ્રજ્ઞને તેનું મફત શિક્ષણ આપતા. તેઓ પોતાના તથા રાષ્ટ્રના હિત માટે યજ્ઞો કરતા અને કરાવતા. તથા પવિત્ર માણસો પાસેથી દાન લેતા અને પાત્રને દાન આપતા. જે બ્રાહ્મણ પાસે આજ્ઞ દ્રવ્ય એકકું થતું, તેને અમિહોત્ર રાખવાની રાજા ફરજ પાડતો.

દાત્રિઓ પણ વિદ્યાકળાઓનું અધ્યયન કરતા, પોતાની શક્તિ અનુસાર યજ્ઞો કરતા અને પાત્રને દાન આપતા. તેઓ શાસ્ત્રાશ્રયી પોતાની આજીવિકા ચલાવતા અને પ્રાણિમાત્રનું રક્ષણ કરવામાં વલ્લભ રહેતા. મન્ત્રી, સેનાપતિ, સમાહર્તા,

૧ ધર્મ એટલે ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા ચાતુર્વર્ણ્યધર્મો.

૨ રાજનીતિશાસ્ત્ર અનુસાર સેવકદેવક વિગેરેના દરેલા કાયદાઓ.

૩ જુદી જુદી રીતોએ અનુસરીને ધડાવવા કાયદાઓ.

૪ રાજાએ પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા કાયદાઓ.

નાગરિક, ગરૂપાલ, દંડપાલ, અન્તપાલ વિગેરે મોટા અધિકારની જગ્યાઓ ઉપર તથા સૈન્યમાં, રાજા આ વર્ગના માણુમોની નીમણુક કરતો, અને યુદ્ધના પ્રસંગોમાં આ વર્ગની રાજૂલક્રિત તથા તેના શૌર્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખી, રાજા તેને સૈન્યના અગ્ર ભાગમાં રાખતો.

વૈશ્યો પણ વિદ્યા કળાઓનું અધ્યયન કરતા, અને પ્રમંજે યજ્ઞો કરતા તથા પાત્રને દાન આપતા. તે ઉપરાંત તેઓ કૃષિ પશુપાલન અને વાણિજ્યનાં ગાઓનું જ્ઞાન મંપાદન કરતા, અને ઠરેલા ધોરણે રાજાને જુદા જુદા પ્રકારના કાં આપતા. રાજ્યમાં સન્નિધાતા, સ્થાનિક, ગોપ, લેખક, ગણક વિગેરે જગ્યાઓ ઉપર રાજા આ વર્ગના માણુમોની નીમણુક કરતો.

શૂદ્રો જુદી જુદી શિક્ષકળાઓનું જ્ઞાન મેળવી જુદાં જુદાં શિક્ષણ તથા કુશીલવ અને ચારણનું કામ કરીને, અથવા તે નોકરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા, અને જુદા જુદાં શિક્ષક કામોમાં રાજા તરફથી તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું.

રાજાના શામનના ભયથી ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રભુ ઉપર વર્ણવેલા પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતી.

પોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મના પાલન ઉપરાંત સામાજિક બાબતોમાં પણ પ્રજાને ભાગ લેવો પડતો. જ્યારે કોઈ ગામમાં પાણીના ગૂણુ માટે નદીઓમાં અથવા તળાવોમાં મેતુઓ બાધવામાં આવતા, ત્યારે તે કામમાં ગદાય આપવાની દૃશ્ય ગણાતી તેમજ અગ્નિ ચોર દેવ ઇત્યાદિ ભયના પ્રસંગોએ

દરેક માણસે એક બીજાને સહાય કરવી પડતી. આવી સામાજિક બાબતોમા સહાય નહીં કરનારનો રાજા તરફથી દંડ કરવામા આવતો.

પોતાના રાત્રના રક્ષણ માટે દરેક વર્ણના સગ્રકત માણસોને લશ્કરમા કરજીઆત હાખલ થવું પડતું, અને લશ્કરમાંથી નામીજનારને પકડી લાવી લયંકર શિક્ષા કરવામાં આવતી. ધાયલ થયેલા મનિકોની મારવાર કરવા માટે વૈદ્યો તથા વૈદ્યકીય જ્ઞાન ધરાવનારી સ્ત્રીઓ પણ લશ્કરની સાથે જતી.

મહાભારતના સમયથીજ રાજાની પસંદગી કરવાનો પોતાનો હક મળ ગુમાવી બેઠી હતી, અને તેને પરિણામે દિવસે દિવસે ગળની સત્તામા વધારો થતો ગયો. આણક્યના સમયમા રાજા મળ ઉપર અનેક પ્રકારના કર નાંખીને પોતાનો ખર્ચનો તર રાખતો, અને દરેક મોઢાં નગરોમાં કાયમનું સન્ય રાખીને પોતાની સત્તામાં વધારો કરતો. રાજા રાજશાસનોના સ્વરૂપમાં નવા નવા કાયદાઓ ધડતો, અને મળને તે માન્ય રાખવા પડતા. જો કે મન્ત્રી તથા પુરોહિતની સંમતિથી આ રાજશાસનો નીકળતાં હોવાથી ધર્મની સાથે તેમનો વિરોધ થવાનો પ્રસંગ આણક્યના સમયમાં તો જવલ્લેજ આવતો, પણ આ સત્તાનો પ્રતીના સમયમાં દુરુપયોગ કરીને અશોકે મોટે લાગે રાજશાસનોથીજ વેદધર્મને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી, પોતે સ્વીકારેલો બૌદ્ધધર્મ પ્રજામાં ફેલાવ્યો. આવી રીતે વધેલી રાજસત્તાનું શુ પરિણામ આવ્યું, તે આપણે હવે જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યની સમાપ્તિ,

અને ઉપસંહાર.

જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મો.

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ, કે મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં આપણે વર્ણાશ્રમધર્મોનું પાલન કરી વિદ્યાકળાને ખીલાવવામાં પ્રબળ પ્રવૃત્ત કરી, અને તેને સ્ત્રીધે ચંદ્રગુપ્તે સામ્રાજ્યઐશ્વર્ય સંપાદન કર્યું. પણ ત્યાર પછી જૈન તથા બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર વધવાથી વર્ણાશ્રમ-ધર્મ ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા લાગ્યો, અને લોકોનું વલણ પોતાના ધર્મો છોડીને તત્ત્વજ્ઞાન યમ નિયમ તથા સામાન્ય નીતિના વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ થવા લાગ્યું.

જૈનધર્મનો પ્રચાર કરનાર ચોવીસમા વીર્યંકર મહા-વીરકવામીનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૯ માં સુત્રિયકુળમાં થયો હતો, અને તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ માં નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમણે વર્ણાશ્રમને બદલે સંઘની સ્થાપના કરી, અને તે સંઘના ચાર વિભાગ કર્યા. ૧ આધુ, ૨ સાધ્વી, ૩ શ્રાવક, અને ૪ શ્રાવિકા. વૈરાગ્ય ધારણ કરીને લોકોમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવાનું કામ આધુઓ તથા સાધ્વીઓને સોંપવામાં

આવ્યું, અને સંસ્કારમાં રહી સાધુ તથા સાધ્વીઓનો ઉપદેશ સાબળી તે પ્રમાણે વર્તવું, એવા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓનો ધર્મ ઠરાવવામા આવ્યો.

બૌદ્ધધર્મનું સ્થાપન કરનાર બુદ્ધદેવ પણ ક્ષત્રિય કુળમાં શુદ્ધોદન રાજાને ત્યાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨૩ માં જન્મ્યા હતા, અને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમણે પણ વર્ણાશ્રમને બદલે સંઘની સ્થાપના કરી, અને લિપ્તુઓને તથા ગૃહસ્થોને પોતાના સંઘમાં દાખલ કર્યા. બુદ્ધદેવે મોટી મોટી સભાઓમાં વેદધર્મના પ્રવર્તક બ્રાહ્મણોનો પરાજય કરી, પોતાનો ધર્મ સ્થાપન કર્યો, અને ઘણા રાજાઓને પોતાના ધર્મના બનાવી દીધા. આ રાજાઓએ ભારતવર્ષમાંથી વેદધર્મને હાંકી કહાડી બૌદ્ધધર્મ પ્રવર્તાવવા પોતાની રાજસત્તાનો ઉપયોગ કર્યો; અને મોટી સભાઓ ભરીને, તથા ચોતરફ બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવા સાડે લિપ્તુઓ મોકલીને, આખા ભારત વર્ષમાં તથા સીલોન, બ્રહ્મદેશ, ચીન વગેરે પ્રદેશોમાં પણ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

. બિમ્બિસાર રાજાના પુત્ર અન્તતશત્રુના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે આશરે સાડાચારસો વર્ષ ઉપર, મગધદેશનાં પાટનગર રાજગૃહમાં બૌદ્ધધર્મની પહેલી મહાસભા મળી હતી. બીજી મહાસભા વૈશાલી નગરીમાં મળી હતી. અને ત્રીજી મહાસભા સંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોક રાજાના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૪ થી ૧૮૮ સુધીના સમયમાં, રાજગ્રય નીચે પાટલીપુત્રમાં મળી હતી. આ મહાસભામાં ભારતવર્ષના

જુદા જુદા પ્રદેશોમા તથા ચીન, સિંહલદ્વીપ, બ્રહ્મદેશ જેવા દૂરના પ્રદેશોમા જૌદ્ધધર્મના લિક્ષુઓને મોકલીને જૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ થયો હતો, અને તરતજ તેનો અમલ પણ શરૂ કરવામા આવ્યો હતો ત્યાર પછી એક મહા અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રે સિંહલદ્વીપમાં, મહાગાળ કનિષ્ઠે ઉત્તપ્રાતોમા, અને ત્રીજી ઇ. મ. ના માતમા મૈઝામા મહાગાળ શિક્ષાદિત્યે ભરી હતી આવી ગીતે રાજાઓના આશ્રય નીચેજ જૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થવાથી ઘણા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો જૌદ્ધધર્મમા જોડાયા હતા, અને વેદધર્મના પ્રચારક બ્રાહ્મણોએ તથા સરક્ષક ક્ષત્રિયોએ વેદધર્મ છોડી દેવાથી આખા ભારતવર્ષમા વેદધર્મનો લોપ થઈ ગયો, અને પ્રજાવર્ગ પોતાના વર્ણુશ્રનધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયો, અને તેની અમલ તે અમલના રાજ્યતત્ત્વ ઉપર થઈ

જુદ્ધદેવે બ્રાહ્મણોને પ્રજાની હિતિમા હક્કા પાડી નાખેલા હોવાથી, જે થોડા ઘણા બ્રાહ્મણો વેદધર્મમા રહ્યા હતા, તેઓ ગાળપ્રજાનો નિગ્રહ કરવા સમર્થ થઈ શક્યા નહીં આથી ફરેક માણસે પોતાનો વર્ણુધર્મ તજી દીધો, અને પ્રાચીન કાળના ઋષિવર્ગે મહા પ્રયત્ને અપાદન કરેલી વિદ્યાડગાઓનું અધ્યયન અધ્યાપન બંધ થઈ જવાથી, તે વિદ્યાકળાઓ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી ગઈ રાજાઓએ વેદધર્મ તથા રાજનીતિશાસ્ત્રના મિદ્ધાન્તોને અનુસરીને રાજવહિવટ ચલાવવાને બદલે, પોતાના રાજશાસનોથીજ રાજવહિવટ ચલાવવા માડ્યો. કેટલેક ઠેકાણે રાજાઓ રાજપાટ છોડીને જૌદ્ધધર્મના

લિક્ષુઓ થઈ જવાથી, પ્રબંધસત્તાક રાજ્યો સ્થાપાયાં, અને પ્રબંધવર્ગ યમ નિયમ તથા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન બૌદ્ધધર્મી થઈ જવાથી શૂરાતન ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું.

૨ વેદ ધર્મનું પુનઃસ્થાપન.

આ પ્રમાણે જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર ઘણોજ થઈ ગયો, અને વેદધર્મ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો, ત્યારે ઈ. સ. ના આઠમા સૈકામાં કુમારિલ ભટ્ટે વેદધર્મનું પુનઃસ્થાપન કરવાનો મહાન્ પ્રયત્ન આદર્યો. પણ તેઓ, વેદધર્મના ઈર્મમાર્ગને પ્રાધાન્ય આપી આ મહાન્ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા હોવાથી, જોઈએ તેટલે અંશે ક્ષાવી શક્યા નહીં. આવી પરિસ્થિતિયાં ઈ. સ. ૭૮૮ માં એક પવિત્ર બ્રાહ્મણકુળમાં વેદધર્મોદ્ધારક શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો.

તેમણે નાની ઉંમરમાંજ સૂન્યાસ ધારણ કરી, વેદધર્મના લિક્ષુ બની, વેદધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનેજ આગળ કરી, વેદ ધર્મનું પુનઃસ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો, અને તેમાં તેઓ ક્ષાવ્યા. આખા ભારતવર્ષમાં મહાપ્રયાણ કરીને બૌદ્ધધર્મમાં જોડાયેલા બ્રાહ્મણોને તથા રાજાઓને પાછા વેદધર્મમાં આણ્યા, અને આ રાજાઓની પછવાડે તેમની પ્રબળતા પણ પાછી વેદધર્મમાં આવી ગઈ, અને પોતપોતાના વર્ણ-શ્રમધર્મોનું પાલન કરવાં લાગી.

શ્રી શંકરાચાર્યના સગીરથ પ્રયત્નથી, જે કે બૌદ્ધ-

ધર્મને તો ભારતવર્ષ છોડી ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી, તો પણ વર્ણાશ્રમો પૂર્વની માર્કક વ્યવસ્થિત થયા હોય, એમ તે સમયનો તથા ત્યાર પછી ના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં આપણને લાગતું નથી. માત્ર આનું શુભ પરિણામ એટલું જ જણાય છે, કે બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોને બદલે આપણા વેદધર્મના ધાર્મિકગ્રંથોનું પઠન પાઠન શરૂ થવાથી, આજ સુધી આ ગ્રંથો દુનિયા ઉપર રહી શક્યા. પણ બુદ્ધદેવના સમયથી બ્રાહ્મણોએ ખોયેલો રાજ્યપ્રજા ઉપરનો કાબુ, તેઓ પાછા મેળવી શક્યા નહીં. રાજ્યપ્રજા ઉપર બ્રાહ્મણોનો કાબુ નહીં રહેવાથી, રાજ્યો પોતાની અર્થકામની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવામાંજ પોતાની રાજસત્તાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા, અને પ્રજાવર્ગ પણ રાજ્યોને અનુસરીને અર્થકામમાંજ પ્રવૃત્ત થતો ગયો.

આવી રીતે રાજ્યો તથા પ્રજાઓ પોતાના કર્તવ્યો તરફ દુર્લક્ષ કરી મોજમગ્નહમા પડી જવાથી ધર્મ તથા રાજનીતિની મર્યાદાઓ ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું, અને ભારતવર્ષના રાજ્યોમાં અંદર અંદર કલહ ઉત્પન્ન થયો, અને પોતાનાં કર્તવ્યોથી ભ્રષ્ટ થવાથી વિદ્યાહીન અને નિર્જાળ થઈ ગયેલા રાજ્યો તથા પ્રજાવર્ગો, અંદર અંદરના કલહથી વધારે નિર્જાળ થઈ ગયા, અને ભારતવર્ષના સાર્વભૌમઐશ્વર્યનો અંત આવ્યો. આ સમયની પરિસ્થિતિ ધરણર સમજવા માટે આપણે ભારતવર્ષના છેલ્લા સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના ચરિત્રનું અવલોકન કરીશું.

૩ પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર.

વિક્રમાદિત્યના વંશના છેલ્લાં દિલ્લીપતિ અનંગપાલને બે કન્યાઓ હતી. તેમની મોટી કમળાદેવીને તેણે અન્નમેરના રાજા એમેશ્વરે માથે પરણાવી, અને નાનીને કનોજના રાજા વિજયપાલ જોડે પરણાવી. કમળાદેવીનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ઇ. સ. ૧૧૬૦ ના અન્નઆમાં પોતાના પિતાની ગાદીએ આવ્યો. પોતાને પુત્ર નહીં હોવાથી અનંગપાલે દિલ્લીની ગાદી પોતાના દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને નીચેના લેખથી આપી.

स्वस्ति श्री पृथिवीनृपाय सुधिये मातामह. सादरं
सास्त्रेण परिगुह्य षक्ति अधुना मां विद्धि मोक्षार्थिनम् ।
तत्तुभ्य सकल समर्पितमिदं राज्यं सुकोशान्वितम्
प्रेम्णा पालय यर्धयस्व सुतरां श्यामेन वर्तस्व च ॥

પૃથ્વીરાજને આવી રીતે દિલ્લીની ગાદી મળવાથી, તેની માશીનો દીકરો કનોજનો રાજા જયચંદ તેનો દ્રોહ કરવા લાગ્યો, અને તેણે પૃથ્વીરાજનો વિનાશ કરવા આરૂ શાહાબુદ્દીન ઘોરીને પોતાની મહાય માટે બોલાવ્યો, અને પૃથ્વીરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી.

આ વખતે પૃથ્વીરાજે ચિતોડના મહારાણા અમરસિંહની મદદથી જયચંદ તથા શાહાબુદ્દીનને હરાવીને નમાડયા, અને જયચંદના મૈત્ર્યનો નાશ કર્યો.

એવામાં શુજરાતના વૃદ્ધ રાજા લીમદેવે આબુરાજની કન્યા ઇન્દિયનીકુમારીને પરણવા માટે માગું કર્યું, પણ આબુ-

રાજે તેનો અનાદર કર્યો. પોતાની માગણીનો અનાદર થવાથી કામાંધ ભીમદેવે આણુરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી. પૃથ્વીરાજની મદદ લઈને આણુરાજે ભીમદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં ભીમદેવ મરાયો, અને આણુરાજે પોતાની કન્યા ઇન્દ્રિણીકુમારીને પ્રતાપી પૃથ્વીરાજ સાથે પરણાવી, અને આ યુદ્ધથી પૃથ્વીરાજની કીર્તિ વધવા માંડી.

પૃથ્વીરાજનું વધતું જતું ઐશ્વર્ય સહન નહીં થવાથી, કનોજના રાજા જયચંદે ફરીથી પૃથ્વીરાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ઉભો કરવા સાફ, મન્ત્રિ તથા પુરોહિતની સલાહ વિરુદ્ધ, રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. તેના પ્રધાન મન્ત્રી મુમતિએ તેને ઘણો વાર્યો, છતાં પણ તેણે માન્યુ નહીં, અને ભારતવર્ષના બધા રાજાઓને પોતાના યજ્ઞમાં આવીને ભાગ લેવા માટે આમંત્રણો મોકલ્યાં. પોતાને આમંત્રણ પહોંચતા બરોડાના પૃથ્વીરાજ ગુસ્સે થઈ ગયો, અને તેણે જયચંદને કહેવડાવ્યું, કે ‘ભારત વર્ષનો મઆટ હું છું, અને તેથી રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે. ત્હોં તો આવી પ્રવૃત્તિ આદરીને કેવળ માફ અપમાનજ કર્યું છે. માટે ઘોડાજ સમયમાં હું તને તેનો બદલો આપીશ.’

આવો સંદેશો સાંભળીને જયચંદને પણ મામે ક્રોધ થયો, અને તરતજ તેણે પૃથ્વીરાજને તાબે કરી પકડી લાવવા માટે મોટા મૈન્ય સાથે પોતાના ભાઈને મોકલ્યો, પણ આ યુદ્ધમાં જયચંદનો ભાઈ મરાવાથી રાજસૂય બંધ રહ્યો.

પૃથ્વીરાજના મંત્રિમંડળમાં, પ્રધાનામાત્ય ।

ચન્દ્ર કવિ, પૃથ્વીરાજના કાકા એનાપતિ કન્દુ ચૌહાણ, પૃથ્વી-રાજનો સાળો મહાવીર આમુણ્ડરાય, અને રામગુરુ પુરોહિત, એ પ્રમાણે ૧૪ મંત્રીઓ હતા, અને તેમની ચલાક પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ રાજકારભાર ચલાવતો.

એવામાં ચંદ્રપુડીર નામના આમન્તે પૃથ્વીરાજને કહ્યું, કે ' આમુણ્ડરાયનો વિચાર, તને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકીને, પોતાના ભાણેજ રાજકુમારને ગાદી ઉપર બેસાડવાનો છે.' પૃથ્વીરાજે પ્રથમ તો આ વાત હસી કહાડી. પણ ઘોડાજ સમયમાં એવું બન્યું કે આમુણ્ડરાય પોતાના રાજકુમારને ધનુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ આપીને તેનીજ સાથે ઘોડાઉપર બેસીને પાછો આવતો હતો, તેવામાં તેણે શૃંગારહાર નામના પૃથ્વીરાજના હાથીને મટોન્મત્ત દશામાં પોતાની ઉપર ધસી આવતો જોયો. રાજપુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે આમુણ્ડરાયે આ હાથને મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી હાથીને મારીને રાજને પણ હું મારીશ, એવું આમુણ્ડરાયે સૂચવ્યું, જેમ સમજી પૃથ્વીરાજે ચન્દ્રપુડીરની વાત સાચી માની, અને આમુણ્ડરાયને કેદ કરી બેડીઓ નાંખવા રામગુરુ પુરોહિતને આજ્ઞા કરી. આમુણ્ડરાયે રાજની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને કહેવડાવ્યું, કે ' હું બેડીઓ પહેરવા તૈયાર છું, પણ જોકે વખત થાશે છોડ્યા પછી ફરીથી હું થાશે ધારણ કરી શકીશ નહીં. માટે રાજને જેમ થોડ્ય લાગે તેમ કરે.' આ સાંભળીને કોપાંધ પૃથ્વીરાજે ભવિષ્યનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ફરીથી આજ્ઞા કરી, કે તમારી સહાયની મારે અપેક્ષા નથી, માટે તમારે બેડીઓ પહેરવી.' આવી રીતે પૃથ્વીરાજે પોતાના મોટા યોદ્ધાને શુભાંચો.

થોડા સમય પછી રાજકારભાર પોતાના પ્રધાનામાત્ય કચમાપને સોંપીને પૃથ્વીરાજ શિકાર કરવાને બહાને વનમાં નીકળી ગયો. એક દિવસ કચમાપે રાજાની ગણિકા કર્ણાટકીને તેના મકાનમાં વસ્ત્રાલંકાર સજ્જને બેઠેલી જોઈ. તેના લાવણ્યથી મુગ્ધ બની જઈ કચમાપ તેજ રાત્રિએ તેને ત્યાં ગયો. કર્ણાટકીએ તેને સારો આવકાર આપ્યો, અને તેના માનમાં કર્ણાટકીએ દીપોત્સવ (રોશનાઈ) કરી. તેજ રાત્રિએ પૃથ્વીરાજ પણ ગુપ્ત રીતે નગરમાં આવીને ઇચ્છિનીકુમારીના મહેલમાં રહ્યો હતો. પોતાની ગણિકા કર્ણાટકીને ત્યાં આવે ઉત્સવ જોઈને પૃથ્વીરાજે ઇચ્છિનીકુમારીને તેનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ઇચ્છિનીકુમારીએ કહ્યું, કે ‘ આ કચમાપ બાણે છે તો ખરો કે આ તમારી ગણિકા છે, છતાં પણ તે તમારો અનાદર કરી તેને ત્યાં ગયો છે. આવે! માણસ કોઈ દિવસ તમે નગરમાં ના હો, ત્યારે અમારી પણ લાજ લે. માટે હવે તેની ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. ’ આવું પોતાની રાણીનું વચન સાંભળતાં ખરોખરજ પૃથ્વીરાજ ક્રોધથી બ્યાકુલ થઈ ગયો, અને તરતજ ધનુષ્ય હાથમાં લઈ ત્યાથીજ એક બાણ મારી તેણે કચમાપનું માથું ઉડાવી દીધું. આવી રીતે પૃથ્વીરાજે પોતાના બૃહસ્પતિ જેવા વિક્ષાન તથા મજનીતિના પ્રધાનામાત્ય કચમાપને ગુમાવ્યો.

આ વાતને થોડો સમય વીતી ગયો, બાદ પોતાનો ક્રોધ શાંત પડવાથી પૃથ્વીરાજને આ બે અકાર્યોને માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો, અને તેથી તેનું ચિત્ત રાજકાર્યોમાં ચોટ્યું નહીં, અને તે વિનોદને માટે વનમાં નિવાસ કરી શિકાર કરવામાં પોતાંમો વખત ગાળવા લાગ્યો.

આ બધી ખાતમી ગુપ્ત ચરોદ્વારા શહાબુદ્દીનને મળવાથી, તરતજ તે દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ પૃથ્વીરાજે વિજય મેળવ્યો, અને શાહાબુદ્દીનને કેદ કર્યો. પછી પૃથ્વીરાજને ઘણું દ્રવ્ય આપી તે છૂટો થઈ ગયો.

પછી ઘણા દ્રવ્યનો તથા તથા ચોદાઓનો ભોગ આપીને, પૃથ્વીરાજે જયચંદની પુત્રી રાજકુમારી સ્ત્રીયોગિતાનું હરણ કરી, તેની સાથે લગ્ન કર્યું, અને ત્યાર પછીનો બધો વખત તે વિલાસમાં જ ગાળવા લાગ્યો. તેણે અંતપુરમાં ભરાઈ રહીને રાજકારભાર તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપવા માંડ્યું નહીં. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યમાં બધે અંધેર ચાલી રહ્યું; અમાત્યો એક ખીલ સાથે દ્વેષ કરી કલહ કરવા લાગ્યા, અધિકારીઓ પ્રજાને ત્રાસ આપવા લાગ્યા, અને નોકરો તથા સૈનિકોને પગાર નહીં મળવાથી નોકરી છોડીને પરરાજ્યોની નોકરીમાં જોડાવા લાગ્યા. પોતાના રાજ્યની આવી દુર્દશા થતી જોઈને રાજ્યના મોટા અમલદારોએ તથા શહેરીઓએ મોટી સલા ભરીને નિર્ણય કર્યો, કે પૃથ્વીરાજને આ પરિસ્થિતિ જાહેર કરવા ચન્દ કવિને મોકલવા. પૃથ્વીરાજના પરમ મિત્ર હાહુલીરાયને જોડે લઈને ચન્દ કવિ અન્તપુરમાં ગયા, અને રાજ્યની લયંકર પરિસ્થિતિ જણાવનારો પત્ર એક દાસીના હાથમાં મૂકી પૃથ્વીરાજને પહોંચાડવા કહ્યું. સ્ત્રીયોગિતાએ આ પત્ર દાસીના હાથમાંથી ઝુંટાવી લીધો, અને પોતે વાંચીને તેને ફાડી નાંખી પૃથ્વીરાજની સમક્ષ દાસીઓને હુકમ કર્યો, કે 'એકદમ જાઓ, અને આ પત્ર લાવનારને

ફટકા મારે.' આવો હુકમ સાંભળતા ઝરોળરજ હાથમાં લાકડીઓ લઈને દાસીઓ દોડતી દોડતી ચંદ કવિ અને હાહુલીરાય જ્યાં ઉભા હતા ત્યાં ગઈ, અને તેમને ફટકા મારવા લાગી. આ જોઈને સંયોગિતાએ ખડખડાટ હસવા માંડ્યું. જો કે ચંદ કવિએ તો શુષ્કશુષ્ક ફટકા ખાધા, પણ હાહુલીરાયથી આવું અપમાન સહન નહીં થવાથી, તેણે ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને ત્યાં આગળ જ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે 'હવે તો જ્યાં સુધી સંયોગિતાને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત ન કરાવું, ત્યાં સુધી મારે દિલ્લીમાં પાણી પણ પીવું નહીં.' આવી લયંકર પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ચંદ કવિને ખેદ થયો, અને તેણે હાહુલીરાયને ઘણો સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહીં, અને ઘોડા ઉપર બેસીને તે બારોબાર શાહાબુદ્દીનની પાસે આવ્યો ગયો. હાહુલીરાયની વાત આખા શહેરમાં ફેલાઈ, અને તે સાંભળીને લયથી વ્યાકુલ થયેલા પ્રજાવર્ગે પોતાની સહીમક્ષામતી માટે દિલ્લી છોડવાની શરૂઆત કરી. ધીમે ધીમે મોટા કરોડાધિપતિ વ્યાપારીઓ પોતાની ભિક્ષકતા લઈને બીજાં રાજ્યોમાં જતા રહ્યા, અને દિલ્લીમાં શૂન્યકાર થઈ ગયો.

હાહુલીરાયની સલાહ માનીને શાહાબુદ્દીન પાછો દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો, અને તેણે ચિતોડના મહારાણા સમરસિંહ જેવા મહાવીરોને યુદ્ધમાં ઠાર કરીને પૃથ્વીરાજને હરાવી કેદ કર્યો. પૃથ્વીરાજની આવી દશા થઈ છે, એવું જાણતા ઝરોળરજ તેને મદદ કરવા માટે આવેલો જયચંદ પોતાની રાજધાની કનોજ તરફ નાઠો. શાહાબુદ્દીને પોતાના સરદાર તાર્તારખાનને

નૈન્ય માથે તેની પાછળ દોડાવ્યો. તાર્તારખાન આવી પહોંચતા પહેલાજ જયચંદે શત્રુના હાથમા પકડાવાના ભયથી ગંગામા પડી પોતાના પ્રાણ છોડયા, અને શાહજુદીન દિલ્લીનો તથા કનોજનો રાજા થયો.

આવી રીતે ભારતવર્ષના છેલ્લા ચક્રવર્તી રાજા પૃથ્વીરાજે કામકોપાદિને વશ થઇ પોતાનું રાષ્ટ્ર છિન્નલિન્ન કરી, પોતાનો પોતાના કુળનો તથા પોતાના દેશનો વિનાશ કર્યો, અને ભારત-વર્ષના સામ્રાજ્ય ઐશ્વર્યનો અંત આવ્યો.

૪ ઉપસંહાર

જે ભારતવર્ષે હજારો વર્ષ સુધી આખી દુનિઆ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવ્યું હતું, તે ભારતવર્ષ એકાએક આવી રીતે કયાં કારણોથી નિર્વીર્ય બની જઇ પરતંત્ર પડી ગયું, તેનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. વેદકાળમાં આપણા ભારતવર્ષમાં જે ઋષિવર્ગ કેવળ વેદધર્મ પરાયણ ગહી રાજમત્તાનું નિયંત્રણ કરતો હતો, તે ધીમે ધીમે નષ્ટ થઇ ગયો, અને તેથી રાજમત્તા એટલી બધી નિરંકુશ થઇ ગઇ, કે તેણે રાષ્ટ્રનું સંઘટન તથા રક્ષણ કરનાર વેદધર્મ એટલે ઇશ્વરી કાયદાને લાત મારીને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રવર્તાવ્યું. તેને લીધે રાજાઓએ સ્વચ્છંદાચારથી રાષ્ટ્રને છિન્નલિન્ન કરી નાખ્યું, અને તેથી તેઓ પરચકના આક્રમણ સામે ટકી નહીં શકવાથી નામશેષ થઇ ગયા.

રાષ્ટ્રની દરેક વ્યક્તિને પોતાના જ્ઞાન માલના તથા સ્વ-

માનના રક્ષણ માટે, તથા પોતાની ધર્મથી મંપાદન કરેલી મીલ-કતનો ઉપલોગ પોતે યથેચ્છ લઈ શકે તે માટે, રાજ્યની અપેક્ષા રહે છે. આમાં વિશેષ થતા રાષ્ટ્રની વ્યક્તિઓમાં અસતોષ દેલાવાથી તેઓ રાજ્યની સામે યદ્યપે અથવા તો રાષ્ટ્રરાજ્યનો આશ્રય કરીને પોતાના રાજ્યને પદબ્રહ્મ કરે છે. પૂર્વના તથા પશ્ચિમનાં ઘણાં રાજ્યોમાં આવા પ્રસંગો જન્યા છે, અને તે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. રાજ્ય પણ એક મનુષ્ય હોવાથી કોઈ વખત કામઠોધના વેગને અધીન થઈ અનર્થ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, એ સ્વાભાવિક છે. તેથી નિયંત્રિત રાજ્યસત્તાક રાજ્ય તત્ત્વ રાષ્ટ્રનો અભ્યુદય તથા તેનું સંરક્ષણ કરવા અમર્થ બની શકશે, એમ સમજીને ઋષિવર્ગે તેવા રાજ્યતંત્રનું સ્થાપન કર્યું હતું. હાલ પણ જ્યાં જ્યાં નિયંત્રિત રાજ્યસત્તાક રાજ્યતંત્ર છે, ત્યાં ત્યાં સામ્રાજ્યશ્રવ્ય જોવામાં આવે છે.

વળી વેદકાળથી ગામાયણના કાળ સુધી રાષ્ટ્રનું મંદ્યદન કરનાર યજ્ઞોમાં આદિ વર્ણના આર્યોનો અત્કાર થતો હતો; અને અરણ્યમાં રહેનાર નિષાદવર્ણ, જે કે જૂનપદરાજાઓના યજ્ઞોમાં ભાગ નહોતો લેતો, તેપણ નિષાદ રાજાઓને રૂદ્રયાગ જેવા વૈદિક યજ્ઞો કરાવવામાં આવતા હોવાથી, તથા નિષાદ-રાજાઓ જેટલા જૂનપદરાજાઓ મૈત્રીનો સંબંધ રાખતા હોવાથી, આ વર્ણ પણ પોતાને રાષ્ટ્રના અંગ તરીકે માનતો, અને આર્યવર્ણોની સાથે ગ્રહીને રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં મદદ કરતો. પણ સ્મૃતિકાળમાં અરણ્યમાં રહેનાર ઋષિવર્ગને કથાતેજ જૂનપદપ્રાદ્યલુવર્ગ આવી જવાથી વેદકાળના હુતાદ અને અહુતાદ એ બે વિભાગોને બદલે

સ્મૃતિકાળના દિવ્જ અને શૂદ્ર એ બે વિભાગ પ્રચ્યાગમાં આવ્યા, અને શૂદ્રવર્ગને યજ્ઞથી વિમુખ કરી દીધો, અને તે વેદનું શ્રવણ કરે તો તેના કાનમા કણઠ અને લાખ રેડવી, જો વેદનો ઉચ્ચાર કરે તો તેની જીભ કાપી નાખવી, અને જો તે વેદ ધારણ કરે તો તેને મારી નખવો, એવા ભયંકર પ્રતિજ્ઞાઓ મૂકાયા, અને તેણે માત્ર દિવ્જનું દાસ્ય કરવું એવું ઠરાવ્યું. આથી શૂદ્રવર્ગનો અનાદર થવાથી તે વર્ગમાંથી રાષ્ટ્રલાવના ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી ગઈ, અને તેને ત્રૈવર્ણિકની સેવામાં યોજવાથી જુદી જુદી શિષ્યકળાઓ પણ ધસાતી ગઈ, અને ઐતિહાસિક સમયમાં તો જે તેને પગાર આપે તેની સેવા ઉઠાવવા તે વર્ગ તૈયાર થવા લાગ્યો. આવી રીતે આર્યપ્રજાએ પોતાના પગને જ કુહાડો મારી પોતાના વિનાશનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો.

તેમજ સ્મૃતિકાલેએ નિષાદવર્ગને પોતાના શાસ્ત્રમાંથી બાતલ કરવાથી, તેમની પ્રત્યે ત્રૈવર્ણિક દિવ્જપ્રજાનો અનાદર થઈ ગયો, અને તે એટલે સુધી કે ભારતના સમયમાં નિષાદ-રાજાનો અંશુકો કાપી તેને નિર્વીર્ય બનાવવામાં ધર્મ મનાવા લાગ્યો. આને લીધે નિષાદોમાંથી પણ રાષ્ટ્રલાવના ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ ગઈ, અને તેથી રાષ્ટ્રસંરક્ષણના કાર્યમાં આર્ય-પ્રજા આ વર્ગની મદદ પણ ગુમાવી બેઠી. આ નિષાદ વર્ગની મદદથીજ વ્રાહ્મણવર્ગ પોતે અરણ્યમાં રહી વેદ ઉપવેદ તથા બીજી વિદ્યાકલાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરી, આર્યોને ભણાવી વેદધર્મના પ્રચારનું કામ મુખ્ય ગણવાને બદલે, પૌરોહિત્ય

આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્રે અથવા રાજ પ્રજાના ધર્મે. ૧૯૩

સ્વીકારી જનપદમાં રહી યજ્ઞ કરાવવામાં તથા દાન લેવામાંજ પ્રવૃત્ત થઈ ગયો, અને તેને લીધે પોતાનું ગૌરવ ખોઈ બેઠો. આ વર્ગ આવી રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હોવાથી, યજ્ઞમાનનું મન સંપાદન કરવામાં તેણે ધર્મને પણ કેટલેક પ્રસંગે તિલાંજલિ આપવા માંડી. આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે તેણે પોતાનું માન શુભાવ્યું, અને તેની ત્રાશે રાજાઓ ઉપર અંકુશ રાખવાની પોતાની સત્તા પાડુ શુભાવી બેઠો; એટલુંજ નહીં પણ સામા રાજાઓ તેની ઉપર સત્તા બજાવવા લાગ્યા, અને અને આ વર્ગ ધીમે ધીમે હાલના ગૌરમહા-રાજાની સ્થિતિમાં આવી ગયો. આ પ્રમાણે જે વર્ગ આખી આર્યપ્રજાને ઉન્નત રાખતો હતો, તે વર્ગ ઉપાડવા જેવો થઈ પડ્યો, અને રાષ્ટ્રભાવનાથી વિશ્રામ થઈ ગયો.

હવે રહ્યા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો. કામકોધજ વ્યસનોને અધીન થઈ નિરંકુશ બનેલા રાજાઓ, અધિકારીઓને તથા પ્રજાને અનેક રીતે હેરાન કરી, પોતાનો ખર્ચનો ભરી મોજ મજાહ કરવા લાગ્યા, અને તેમને અનુસરીને ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો પણ તેવાજ છંદમાં પડી ગયા, અને તેમનામાં પણ ભોગ-ભાવવાનું પ્રાધાન્ય થવાથી ગૃહભાવના ધીમે ધીમે ખમવા માંડી.

આવી રીતે સ્મૃતિકાળથી રાષ્ટ્રનું વિઘટન થવા માંડ્યું, અને તેનું પહેલું પરિણામ રાજાઓના પરસ્પર કલહમાં અને ક્ષત્રિયકુલોના સંહારમાં આવ્યું.

જો કે આર્ય ચાણક્યે ફરીથી ગૃહનું સંઘટન કરવાનો

પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કૃણ એકલા ચંદ્રગુપ્તનેજ મળ્યું. પછીના રાજાઓએ ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રને ઠેરણે મૂકીને પાછો પોતાનો સ્વચ્છંદાચાર શરૂ કર્યો, જેની પરાકાષ્ઠા પૃથ્વીરાજના સમયમાં આવી ગઈ, અને ભારતવર્ષના સામ્રાજ્ય ઐશ્વર્યના સૂર્યનો પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થઈ ગયો.

આપણી આર્યપ્રજાના સામ્રાજ્યનું પુનઃ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન ઇ. સ. ના સત્તરમા સદ્કામાં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે કર્યો. જેવી રીતે વેદકાળમાં રાજાઓ પુરોહિતને અધીન રહીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજકારભાર અજ્ઞાવતા હતા, તેવીજ રીતે તેમણે સમર્થ રામદાસ સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરીને રાજકારભાર અજ્ઞાવવા માંડ્યો, અને પોતાના ક્ષાત્રજનની સાથે ચંદ્રજનની તથા આટવિકજનની મદદથી તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં ફરીથી ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરી. તેમણે આર્યોમાં ધર્મભાવના તથા રાષ્ટ્રભાવના પ્રગટ કરી, અને રસાતળ જતા વેદધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. આ વખતે મુસલમાન રાજાઓની સત્તા એટલી બધી જામી ગઈ હતી, કે જો શિવાજી મહારાજે અનેક સંકટ વેઠીને વેદધર્મનું રક્ષણ કર્યું ન હોત, તો હુનિઆ ઉપર વેદધર્મનું નામનિશાન પણ રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડત.

આ સમયે પણ જો કે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ સમર્થ રામદાસ મહારાજની સહાયથી વેદધર્મને જીવંદાન આપી શક્યા, તો પણ તેઓ વેદધર્મપ્રવર્તક તથા રાજસત્તાનિયામક ઋષિવર્ગનું તથા રાષ્ટ્રનું સંઘટન કરનાર યજ્ઞસંસ્થા-

ઓનું પુનઃસ્થાપન નહીં કરી શકવાથી, ધર્મરાજ્યને ગિરસ્થાથી બનાવી શક્યા નહીં.

આપણે આ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ, કે રાષ્ટ્રના અભયનોના સંઘટન ઉપરજ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર છે, અને અવયવોનું સંઘટન નિયંત્રિત રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રથી થાય છે; કારણ કે તેવાજ રાજ્યતંત્રમાં ધર્મ ન્યાય સદાચાર દેશાભિમાન અને રાજભક્તિ સંભવે છે. રાષ્ટ્રનું ધારણ કરવાને માટે આ પાંચ વસ્તુઓ આવશ્યક છે, અને તેમનો અભાવ થતાં રાષ્ટ્રનો ધ્વંસ થાય છે. રાષ્ટ્રની અવનતિના સમયમાં રાજપ્રજ્ઞ અધર્મને ધર્મ, અન્યાયને ન્યાય, દુરાચારને સદાચાર, દેશદ્રોહને દેશાભિમાન, અને રાજદ્રોહને રાજભક્તિ માને છે, અને આવો બુદ્ધિનો ભ્રમ થવાથી રાજપ્રજ્ઞ અનેક દુર્ગુણોનો આશ્રય કરે છે, અને અંદર અંદર કપાઈ મરે છે, અથવા તો પોતે જાતેજ પોતાના શત્રુઓને હાથે પોતાના રાષ્ટ્રનો તથા પોતાનો વિનાશ કરાવે છે.

પોતાના હરેક કૃત્ય માટે પોતે ઈશ્વરને જવાબદાર છે, એમ માનીને ઈશ્વર પ્રીત્યર્થ પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના રાષ્ટ્રના અભ્યુદય તથા રક્ષણ માટે જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેજ ધર્મ છે, એવું મામાન્ય લક્ષણ વેદમાં વર્ણવેલા દેવોના ધર્મો ઉપરથી આપણને મળી આવે છે. આવાં બધાં કર્મોનો સમાવેશ યજ્ઞમાં થઈ જાય છે. યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ બીજા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યો છે.

મહાભારતના સમયમાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયેલા વેદધર્મનું પુનઃસ્થાપન કરનાર શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે કે—

‘યજ્ઞ શિવાયતું ળીજુ કર્મ મનુષ્યને ળધન કરાવે છે, માટે તું ઈશ્વર પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કર’

‘દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનમય યજ્ઞ વધારે શ્રેયસ્કર છે, અને સર્વ કર્મની સમાપ્તિ જ્ઞાનમા થાય છે. જ્ઞાની અને તત્ત્વ-દર્શી પુરૂષો પામેથી તું જ્ઞાન મેળવ. આ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ફરીથી તું આવોમોહ નહીં પામું.’—એમ કહીને અર્જુનને તેમણે વેદધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરેલો છે. ઋષિઓની મહત્તા પણ દ્રવ્યમય અને જ્ઞાનમય યજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ કરવામાં જ હતી. પોતે જ્ઞાન-મય યજ્ઞ કરી વેદ વેદાંગ ઉપવેદ રાજનીતિશાસ્ત્ર અને ળીણ વિદ્યાકલાઓનું જ્ઞાન આર્યોનાં પવિત્ર હૃદયોમાં હોમી રાષ્ટ્ર-ભાવનાની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત રાખતા, અને મોટે ભાગે રાજઓ તથા ધનિક વૈશ્યો પાસે દ્રવ્યમય યજ્ઞો કરાવી રાષ્ટ્રનું તથા તેના દેવતાઓનું યોપણ કરતા.

રાષ્ટ્રની દરેક વ્યક્તિને તેના સત્કર્મોના તથા દુષ્કર્મોના પ્રમાણમાં મરણી રીતે ગુણાગુણ ફળ મળે, તેવી વ્યવસ્થાને ન્યાય કહે છે. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રમાં આવો ન્યાય રહે છે, ત્યાં સુધીજ રાષ્ટ્રનું સંઘટન રહે છે, અને તે શિથિલ થતાં રાષ્ટ્ર પણ શિથિલ થતું જાય છે.

૧. યજ્ઞાર્થાત્ કર્મેણાડન્ય ઽ લોકાડયં કર્મેષ્વધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ગોતા અ. ૩.૯

૨. જ્ઞેયાન્ દ્રવ્યમયાપજ્ઞાત્ જ્ઞાનયજ્ઞ. પરંતપ ।

સર્વં કર્માશ્ચિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિમયાપ્યતે ॥ ગીતા. અ ૪ ૩૩

ઉપવેદયન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્રવદર્શિનઃ ॥ ”અ. ૪-૩૪

યજ્ઞાર્થાત્થા ન પુનર્મોહમેષં યાસ્વસિ પાણ્ડવ ॥ ”અ. ૬-૩૬

આપણુ પ્રાચીન ગાંધીજીનું અથવા રાજા પ્રજાના ધર્મો. ૧૯૫૨

પોતાના વર્તનથી રાષ્ટ્રની 'કોઈ' પણ વ્યંક્તિની લાગણી ગેરવ્યાજબી રીતે ન દુખાય, તેવું વર્તન રાજાવું તેને મદદચાર કહે છે. જ્યાં સુધી રાજાપ્રજા સદાચારમંપન્ન રહે છે, ત્યાં સુધીજ રાષ્ટ્રનું સંઘટન ટકી શકે છે. મદદચારનો લોપ થતાં રાષ્ટ્રમાં એક બીજાની લાગણી દુખાયાથી પરસ્પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી નજીવા કારણોને આગળ ધરીને કલહ કરવામાં આવે છે, અને પરિણામે રાષ્ટ્રનો ધ્વંસ થાય છે.

પોતાના રાષ્ટ્રના રાજાને પસંદ કરવાના તથા રાષ્ટ્રના યજ્ઞો અને ઉત્સવોમાં સત્કારપૂર્વક ભાગ લેવાના હકને લીધે પ્રજાનું રાષ્ટ્ર ઉપર મમત્વ બંધાય છે; અને દરેક પ્રજાજનને આ માર્ગે રાષ્ટ્ર છે, એવું દેશભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ ધર્મથી તથા ન્યાયથી રાષ્ટ્રનું શાસન કરીને રાજાવૈભવ લોગવવાના પોતાના-માટે ભાગે વંશપરંપરાના-હકને લીધે રાજાને પણ રાષ્ટ્રનું અભિમાન રહે છે. આ અભિમાનને લીધે બીજા રાષ્ટ્રો કરતાં પોતાનું રાષ્ટ્ર આગળ વધે, તેને માટે રાજા તથા પ્રજા ઉત્સાહ-પૂર્વક પ્રયત્નો કરે છે, અને જ્યારે રાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમક આવી પડે છે, ત્યારે પોતાના પ્રાણનું પણ બલિદાન આપીને રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરવા રાજા અને પ્રજા તૈયાર થાય છે.

ધર્મ ન્યાય અને સદાચારથી પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવનાર રાજા ઉપર સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રજાનો પ્રેમ એટલે રાજા-ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. રાષ્ટ્રના યજ્ઞો તથા ઉત્સવોમાં રાજાનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ થતાં તે પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે, અને રાજાના સુખમાં તથા દુઃખમાં પ્રજાવર્ગ ભાગીદાર બને છે. આવી રીતે સંતુષ્ટ થયેલો પ્રજાવર્ગ રાજાની આજ્ઞાઓનું પાલન કરી

રાજાને પણ સંતોષ આપે છે, અને રાજાપ્રજાનો સંતોષ થવાથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ બને છે.

આ સાધનપંચક આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન આર્યોનાં રાષ્ટ્રોના સ્વાતંત્ર્યનું સરક્ષણ કરવામાં તથા તેમને સર્વ પ્રકારે સમૃદ્ધ બનાવવામાં તથા આર્યોના પાંચે વર્ણોનું સંઘટ્ટન કરવામાં સહાયભૂત થતા, અને તેનાથી નીચે જણાવેલી યજુર્વેદની સ્તુતિ રાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ફેલાવતી જોવામાં આવતી હતી.

‘હે’ પ્રજાનુ, અમારા રાષ્ટ્રમાં પ્રજાવર્ચસવાળા પ્રાજ્ઞણો ઉત્પન્ન થાઓ; શૂરવીર શસ્ત્રાશ્વવિદ્યામાં કુશળ અને હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર મહારથી સન્નિધો ઉત્પન્ન થાઓ; પુષ્કળ દૂધ આપનારી ગાયો, ખલિષ બળદો, અને પાણીદાર ઘોડાઓ ઉત્પન્ન થાઓ, લાવણ્યવતી વધુઓ ઉત્પન્ન થાઓ; અમારા રાજાનો વિજયશાલી, સ્થયુધ્ધમાં કુશળ અને રાજ-સલાને દીપાવે એવો વીર પુત્ર ઉત્પન્ન થાઓ; અમારા રાષ્ટ્રમાં જ્યારે જ્યારે અમારે જોઈએ ત્યારે ત્યારે લુપ્તિ થાઓ; અમારા રાષ્ટ્રની ઔપધિઓ ફળવાળી અને પરિપક્વ થાઓ; અને અમને જે જે વસ્તુની જરૂર પડે, તે તે વસ્તુ અમને આવી મળે, તથા અમારું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ થાઓ.’

૧. આ વ્રત્તન્વાદ્વજો વ્રત્તવર્ચસી જાયતામા રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ
શૂર દપન્વોઽતિવ્યાધી મહારયો જયતાં દોઘ્ધો ધેનુર્યોદાન
હયાનાશુઃ મદિતઃ પુરન્ધિર્યોગા જિહ્વૂ રયેઠ્ઠાઃ મમેવોયુથાસ્પ
યજમાનસ્વ યોગો જાયતાં નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો
વર્ષતું ફલવત્યો ન ઓપધયઃ પચ્યન્તાં યોગક્ષેમો નઃ ફલપતામ્

પરિશિષ્ટ ૧.

(અ) જુદા જુદા વંશોનો સમન્વય.

૧ રામાયણના સમયના સમકાલીન પુરૂષો.

મનુ અથવા સપ્તર્ષિથી દશરથ સુધી

$$\text{પેઢી } ૩૫ \times ૪૦ \text{ વર્ષ} = ૧૪૦૦$$

અત્રિથી રામપાદના પુત્ર દશરથ સુધી

$$\text{પેઢી } ૨૭ \times ૫૨ \text{ વર્ષ} = ૧૪૦૪$$

અત્રિથી પરશુરામ સુધી

$$\text{પેઢી } ૧૮ \times ૭૮ \text{ વર્ષ} = ૧૪૦૪$$

મનુથી સીતાના પિતા સીરધ્વજ સુધી

$$\text{પેઢી } ૨૪ \times ૫૮ \text{ વર્ષ} = ૧૩૯૨$$

૨ યાજ્ઞવલ્ક્યના સમયના સમકાલીન પુરૂષો.

મનુથી દિરઘનાભ સુધી

$$\text{પેઢી } ૫૫ \times ૪૦ \text{ વર્ષ} = ૨૨૦૦$$

અત્રિથી કૃત નામના દિગ્વિજયનાભના શિષ્ય સુધી

$$\text{પેઢી } ૫૫ \times ૪૦ \text{ વર્ષ} = ૨૨૦૦$$

૩ મહાભારતના સમયના સમકાલીન પુરૂષો.

મનુથી જૈમિનિ સુધી

$$\text{પેઢી } ૬૭ \times ૪૦ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૦$$

અત્રિથી શ્રીકૃષ્ણ સુધી

$$\text{પેઢી ૫૬} \times ૪૮ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૮$$

અત્રિથી અગત્ય કર્ણ સુધી

$$\text{પેઢી ૪૨} \times ૬૪ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૮$$

અત્રિથી જરાસંધ સુધી

$$\text{પેઢી ૪૦} = ૬૭ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૦$$

અત્રિથી દૃષ્ટકેતુ સુધી

$$\text{પેઢી ૪૮} \times ૫૬ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૮$$

અત્રિથી કૃપાચાર્ય સુધી

$$\text{પેઢી ૪૨} \times ૬૪ \text{ વર્ષ} = ૨૬૮૮$$

(આ) વિષ્ણુપુરાણના ચતુર્થ અંશમાં જણાવેલા વંશોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમાલોચન.

- ૧ સામાન્ય રીતે મનુના વંશજો કરતા અત્રિ ઋષિના વંશજો દીર્ઘાસુધી જીવાતા આવે છે. અને આ અત્રિવંશના કેટલાક પુરુષો બ્રાહ્મણ ધર્મનું પાલન કરતા હતા, અને કેટલાક રાજાઓ તરીકે ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરતા હતા.
- ૨ જુદા જુદા રાજાઓના પુત્રોનાં નામ ઉપરથી અંગ વંગ કવિંગ પાંચાલ વિગેરે દેશોનાં નામ તથા હસ્તિનાપુર, આવસ્તી, કૌશામ્બી વિગેરે નગરોના નામ પડ્યા છે.
- ૩ આદિરાજ મનુએ જ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર ધર્મવાળા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં, અને તેમની સંતતિ તે તે વર્ણની ગણાઈ. મનુના પુત્રો નાભાગ અને નેદિષ્ઠ વૈશ્ય થયા, અને તેમના વંશજો વૈશ્ય ગણાયા; પૃથક શૂદ્ર થયો અને તેના વંશજો શૂદ્ર ગણાયા; અને બાકીના પુત્રો ક્ષાત્રધર્મમાં રહ્યા.

વિષ્ણુ ૦ અનુ. ૪ અ ૧

૬ રાજ્યોના વંશો.

૧ સૂર્યવંશ. (રામાયણ અનુસાર)

ઈક્ષ્વાકુકુળ.

૧ મત્સ્ય (આદિ રાજ)	૧૩ દ્રુપદધિ	૨૫ સુદર્શન
૨ ઇક્ષ્વાકુ (અયોધ્યાનો પાંડવો રાજ)	૧૪ ભરત	૨૬ અશ્વિવર્ણ
૩ કુશિ	૧૫ અસિન (જેને દેવદાસ નામજનંધ વિગેરે ગણાવે છે દર્શાવી નસાડ્યો)	૨૭ શીઘ્રગ
૪ વિકુશિ		૨૮ મરુ
૫ બાણ	૧૬ સગર	૨૯ પ્રશુશ્રુક
૬ અનરખ્ય	૧૭ અસમજસ	૩૦ અબરીપ
૭ પૃથુ	૧૮ અશુભાન	૩૧ નાદુપ
૮ ત્રિશંકુ	૧૯ દીલીપ	૩૨ યયાતિ
૯ ધુન્ધુમાર	૨૦ ભગીરથ	૩૩ નાભાગ
૧૦ સુવનાશ્વ	૨૧ કકુત્થ	૩૪ અજ
૧૧ માન્ધાતા (સાર્વભૌમ રાજ)	૨૨ રઘુ	૩૫ હરિરથ
૧૨ સુસંધિ	૨૩ કલ્માણપાદ	૩૬ ગમચંદ્ર
૧૩ દ્રુપદધિ પ્રમેનજીત	૨૪ શંખલ	
	૨૫ સુદર્શન	

* યય સ્વયતિ ધર્માત્મા યસિષ્ઠો યે યથાક્રમમ્ ।

રામાયણ. વાલ્મીકી સર્ગ ૭૦-૧૧.

સૂર્યવંશ ચાલુ. (વિષ્ણુપુરાણ અનુસાર)

૧ ગમચદ્ર	૧૫ ઉકથ	૨૫ શીઘ્ર
૨ કુશ	૧૬ વજ્રનાભ	૨૬ મર
૩ અનિધિ	૧૭ રાખનાભ	૨૭ પ્રમુચ્ચુત
૪ નિપથ	૧૮ વ્યુત્થિનાશ્વ	૨૮ મુગવિ
૫ નલ	૧૯ વિશ્વસદ	૨૯ અમર્ષ
૬ નભમ્	૨૦ હિંગ્મયનાભ— (આ રાજા પા- મેથી યાગવાક્ય યોગ શીખ્યા, તથા આ રા- જાએ અજ્ઞાત રાજાના વશના કૃતને સામસં- હિતા પોતે તૈયાર કરીને લાણાવી.)	૩૦ મહાશ્વાન
૭ પુડરીન્		૩૧ વિશ્વતવાન
૮ હેમધન્વા		૩૨ બૃહદ્બલ (મહાભાગતના બુદ્ધિમા અભિ- મન્યુને હાથે મગાયો)
૯ દેવાનીક		
૧૦ અદીનગુ	૨૧ પુષ્ય	સૂર્યવંશની દરેક પેઢીના ૪૦ વર્ષની સરેરાશ આવી ગઈ.
૧૧ રૂર	૨૨ ધ્રુવસન્ધિ	
૧૨ પારિયાત્ર	૨૩ મુદર્શન	
૧૩ દલ	૨૪ અગ્નિવર્ણ	
૧૪ ગય	૨૫ શીઘ્ર	
૧૫ ઉકથ		

—વિષ્ણુપુરાણ અંશ ૬ મ. ૬ તતો દિરણ્યનાભો મહા-
યોગીશ્વરો જૈમિનિશિષ્યો યતો યાજ્ઞવલ્કયો યોગમધાપ ।

• સૂર્યવંશ (x વિષ્ણુ પુરાણ અનુસાર)

૧ મનુ	૧૪ દયશ્વ	૨૬ હૃષીકેશ
૨ ઇન્દ્રાક્ષ	૧૫ નિરુલ	૨૭ વસુમતા
૩ ત્રિકુક્ષિ (શશાદ)	૧૬ સદતાશ્વ	૨૮ ત્રિધનવન
૪ પરજય (કકુત્થ)	૧૭ કુશાશ્વ	૨૯ નિધારણ
૫ અનેનસ	૧૮ પ્રસેનજીત	૩૦ સત્યનત (નિશકુ)
૬ પૃથુ	૧૯ યુવનાશ્વ	૩૧ હરિશ્ચન્દ્ર
૭ વિશ્વમંથ	૨૦ માધાતા (ચક્રવર્તી)	૩૨ રોહિતાશ્વ
૮ આદ્ર	૨૧ પુરુક્તસ અબરીય મુમુક્ષુદ	
૯ યુવનાશ્વ	૩૩ હરિત	૩૪ ચાનુ
૧૦ આવન્ત	૨૨ નસદમ્બુ	૩૫ ત્રિજય
૧૧ મુદ્દહશ્વ	૨૩ સમૃત	૩૬ રૂક
૧૨ કુવનાશ્વ (ધધુમાર)	૨૪ અનરમ્બ (ગરુડે દિગ્વિજયમા માયો)	૩૭ રૂક
૧૩ દદાશ્વ	૨૫ રૂપદૃન	
૧૪ દયશ્વ	૨૬ દયશ્વ	

x વિષ્ણુપુરાણમા આપેના સૂર્યવંશમા બૂનથી ભુવન ભુદા પુત્રોને વશક્રમમા લીધા હોય એમ નાજે છે ગમાયણનો વગક્રમ ખરોખરો લાગે છે ભુવો ૨ પરિશિષ્ટ ૬

૩૭ વૃક્ષ	૪૫ નાભાગ	૫૪ મૂલક
૩૮ બાહુ	૪૬ અબરીષ	૫૫ દશરથ
(હૈહય તાલજઘે છતી સેવાથી વન- મા નાસી ગયો)	૪૭ સિધુદીપ	૫૬ ઇન્દ્રવિજ
૩૯ સગર	૪૮ અયુનાશ્વ	૫૭ વિશ્વસહ
૪૦ અસમ જસુ	૪૯ ઝટુપર્ણ	૫૮ અદાગદિલીપ
૪૧ અશુમાનુ	૫૦ સર્વકામ	૫૯ દીર્ઘબાહુ
૪૨ દિલીપ	૫૧ મુદાસ	૬૦ રઘુ
૪૩ ભગીરથ	૫૨ મિત્રસહ	૬૧ અજ
૪૪ શ્રુત	૫૩ અશ્મક	૬૨ દશરથ
૪૫ નાભાગ	૫૪ મૂલક	૬૩ રામ

૪૦ કુરુવત્સ	૪૬ ભજમાન	૫૨ હૃદિક
૪૧ અનુરથ	૪૭ વિદુરથ	૫૩ દેવમીદુપ
૪૨ પુરુહોત	૪૮ શર	૫૪ શર
૪૩ અશ	૪૯ ગમી	૫૫ વમુદેવ
૪૪ સત્વત	૫૦ પ્રતિક્ષત્ર	૫૬ શ્રીકૃષ્ણ
૪૫ અન્ધક	૫૧ સ્વયંભોજ	અંદ્રવંશની દરેક
૪૬ ભજમાન	૫૨ હૃદિક	પેદીની ૪૮ વર્ષની
		સરેરાશ ગણી શકાય.

૩. અંદ્રવંશ (વિષ્ણુપુરાણ અનુસાર)

૧ અગ્નિ	૮ સુહોત્ર	૧૫ ગાધિ
૨ અંદ્ર	૯ જહલુ	
૩ સુધ	૧૦ સુજંતુ	૧૬ સત્વતી ૧૬ વિશ્વામિત્ર
૪ કુરુવત્સ	૧૧ અન્ધક	ભાર્ગવ
૫ અમાવતુ	૧૨ બાલાકાશ	ઋચીકને
૬ બીમ	૧૩ કુશ	પરણી
૭ કાચન	૧૪ કુશામ્બ	૧૭ જમદગ્નિ
		ધૃત્વાકુવંશના રેણુની
		કન્યા રેણુકાને પરણ્યા,
		૧૮ પરશુરામ

મગધપુરા. (વિષ્ણુ. અંશ. ૪. ૨૩.)

૧ નરાસંધ	૭ સુશત્ર	૧૩ ક્ષેત્ર	૧૯ સુખત્ર
૨ સદદેવ	૮ જુદાકર્મો	૧૪ સુત્રત	૨૦ સુનીત
૩ મોઆપિ	૯ સેનશત્ર	૧૫ ધર્મ	૨૧ સત્યશત્ર
૪ શ્રુતવાન્	૧૦ શ્રુતજય	૧૬ સુશ્રમ	૨૨ વિશ્વશત્ર
૫ અપુનાયુત	૧૧ વિત્ર	૧૭ દદમેન	૨૩ શિશુજય
૬ નિગમિત્ર	૧૨ શુચિ	૧૮ સુમતિ	
૭ મુક્તજ	૧૩ ક્ષેત્ર	૧૯ સુખત્ર	

આ ત્રેવીસ રાત્રઓએ ૧૦૦૦ વર્ષ રાત્ર્ય કર્યું.

શિશુજયને મારી તેના અમાત્ય શુનકે પોતાના પુત્ર પ્રહોતને મગધની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

૧ પ્રહોત ૩ વિશાખયપ ૫ નન્દિવર્ધન

૫. ચંદ્રવંશ.

૧ અત્રિઝપિ	૧૨ મનસ્વ	૨૩ દુધ્યન્ત
૨ મોમ	૧૩ અલય	૨૪ ભરત
૩ બુધ	૧૪ સુલુમ્ન	૨૫ વિનય
૪ પુરુરવમ્	૧૫ બદ્ધગવ	૨૬ શવમન્યુ
૫ આમુ	૧૬ સયાતિ	૨૭ બૃહદક્ષત્ર
૬ નહુય	૧૭ અદયાતિ	(બીજા પુત્રાની સંતતિ પ્રાપ્ત્ય ધર્મનું પાલન કરવા લાગી.)
૭ યયાતિ	૧૮ ગૌદ્રાન્ધ	
૮ પૃથ	૧૯ મતેયુ	૨૮ સુહોત્ર
૯ જનમેજય	૨૦ રન્તિનાર	૨૯ હસ્તિનાર
૧૦ પ્રચિન્વાન	૨૧ તંસુ	(હસ્તિનાય વસાવ્યુ).
૧૧ પ્રવીર	૨૨ અનિલ	૩૦ અજમીદ
૧૨ મનસ્વ	૨૩ દુધ્યન્ત	
૩૧ બૃહદ્વિષુ	૩૧ ઝક્ષ	૩૧ નીલ
૩૨ બૃહદ્વસુ	૩૨ સુવરણ	૩૨ શાતિ
૩૩ બૃહદ્કર્મા	૩૩ કૃર	૩૩ સુશાંતિ

૬ જનકવંશ (વિષ્ણુપુરાણ અનુસાર),

૧ મતુ	૧૨ ધૃષ્ટકેતુ
૨ ઇન્દ્રાકુ	૧૩ હથા
૩ નિમિ (ગુરના શ પથી વિદેહ થયો. એટલે મરણ પામ્યો. ઋષિ- આએ તેના શરીરનું મથન કરી જનકને ઉત્પન્ન કર્યો.)	૧૪ મર
૪ જનક (એને વૈદેહ અથવા મિથિ પણ કહેતા)	૧૫ પ્રતિબંધક (પ્રતીન્ધક)
૫ ઉદારવશુ	૧૬ કૃતરથ (કીર્તિરથ)
૬ નન્દિવર્ધન	૧૭ કૃતિ (દેવમીઠ)
૭ સ્વકેતુ (સુકેતુ)	૧૮ વિશુધ
૮ દેવરાત	૧૯ મહાધૃતિ (મહીઘ્રક)
૯ બૃહદ્વક્ર (બૃહદ્રથ)	૨૦ કૃતિરાત (કીર્તિરાત)
૧૦ મહાવીર (મહાવીર)	૨૧ મહારોમા
૧૧ સત્યધૃતિ (સુધૃતિ)	૨૨ સુવર્ણરોમા (સ્વર્ણરોમા)
૧૨ ધૃષ્ટકેતુ	૨૩ હસ્વરોમા
	૨૪ સીરધ્વજ (સીતાના પિતા)
	કુસધ્વજ

ખરિશિષ્ટ ૨.

રાજસૂયનો અભિષેક.

શતપથમાં રાજસૂયના અભિષેકનો વિધિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલો છે.

જેનો અભિષેક કરવાનો હોય છે, તે ગજકુમાર પ્રથમ રાત્ર્યનાં ૧૧ રત્નોને ત્યા જઈ હોમ કરે છે. આને રત્નસૂદધિ આપવાનો વિધિ કહે છે.

રત્નોના નામ.	દેવતા.	દ્રવ્ય	દક્ષિણા.
૧. સેનાની (સૈન્યખાતાનો મંત્રી) બ્રાહ્મણ	અનીકવાન્ આગ્નિ	અષ્ટાકપાત્ર પુરોડાશ	હિરણ્ય.
૨. પુરોહિત. (રાજસત્તાનું નિયંત્રણ કરનાર ઋષિવર્ગનો પ્ર- તિનિધિ) બ્રાહ્મણ	બૃહસ્પતિ	ચર	સફેદપીઠ- વાળો બગદ.

‘... . યતદ્વા અસ્યૈકં રત્નં યત્સેનાત્તીસ્તસ્મ પર્યતેન સૂયતે તં સ્વમનપકમિણં કુરંતે । શતપથ કા. ૬

‘... . for it is for him that he is thereby consecrated, and him he makes his faithful follower.’

Hindu Polity by Jayasical Part II, page ૬૧.

૩. મૂયમાન. (જે રાજકુમારનો અભિ- વેક કરવાનો હોય તે) ક્ષત્રિય.	કન્ન	એકાદશકપાલ પુરોડાશ	આખસો
૪. મહિપી. (પટરાણી) ક્ષત્રિયા.	આદિત્ય	ચર	ગામ
૫. સૂત. (સચિવ અને સારથી) ક્ષત્રિય.	વરુણ	ચર	અશ્વ
૬. ગ્રામણી. (નગરશેઠ) વૈશ્ય.	મરુતો	સપ્તકપાલ પુરોડાશ.	કાબરચિત્રો બળદ.
૭. ક્ષત્તા. (અંગરક્ષક) ક્ષત્રિય.	સતિતા	અષ્ટાકપાલ પુરોડાશ.	સફેદ બળદ.
૮. સંગ્રહીતા (કાશાધ્યક્ષ) વૈશ્ય.	અશ્વિનીકુમાર	દ્વિકપાલ પુરોડાશ	બે બળદ.
૯. ભાગદુધ.	પૃથા	ચર	કાળો બળદ.

૧૧. પાલાગત્ત. અર્ધા આત્મ્ય આણુનો બાથો
(નંમુસ) ધનુષ્ય તથા
ચદ્ર. પાલડી.

રત્નમુદ્ધવિ થઇ ગયા પછી તે રાજકુમાર થઇ મંડપમાં આવે છે, અને ત્યાં અધ્વર્યુ જુદા જુદા દેવાને આહુતિઓ આપે છે. પછી અધ્વર્યુ વિગેરે ઋત્વિજો પાછળ જોયા વગર સીધા સભા મંડપમાં આવે છે. ત્યાં અધ્વર્યુ રાજકુમારનો જન્મજો દાય ઝાંઝી રાખીને 'મધિતા દયા' તથા 'દમં દેયા' એ એ મંત્રો બોલે છે.

હે દેવો આ અમુક અમુકના પુત્ર અમુક પત્નના અધિપતિ અમુકને શત્રુરોડિન કરો, જેથી તે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ તથા જ્યેષ્ઠ થાય, મોડું જનપદ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે, અને ઇન્દ્રના જેવો સમર્થ થાય. હે અમુક પ્રજાઓ, આ અમુક તમારો રાજા છે. અમારો આત્મ-જોનો તો ગણ સોમ છે.

૧. મધિતા દયા સથાનાં સુવતામગ્નિર્ગૃહપતીનાં સોમો
વનસ્પતીનામ્। વૃદસ્પતિર્થાવ હન્ત્રો જ્યેષ્ઠથાય રુદ્રઃ પશુમ્વો
મિત્રઃ મતૃયો વરુણો ધર્મપતીનામ્।

શુક્લયજુઃ-અ ૧-૩૧

સવિતા તને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનો અધિપતિ બનાવો; અગ્નિ તને શૃદ્ધ્યોનો, સોમ તને વનસ્પતિઓનો, વૃદસ્પતિ તને વાણીનો, ઇન્દ્ર તને જ્યેષ્ઠપણુનો, રુદ્ર તને પશુઓનો, મિત્ર તને સત્યનો, અને વરુણ તને ધર્મપતિઓનો અધિપતિ બનાવો.

દમં દેયા અસપત્નં સુવશ્વં મહતે કષ્ટાય મહતે જ્યેષ્ઠથાય મહતે જ્ઞાનરાજ્યાયેન્દ્રસ્યેન્દ્રિયાયા। દમમસુવ્યપુત્રમસુવ્યે પુત્ર-મસ્યૈ વિશ વષ વોડમી રાજા સોમોડસ્માકં વ્રાહ્મણાનાં રાજા।

શુક્લયજુઃ-અ ૧-૪૦

પછી અધ્વર્ચુ, ચૂપની ઉત્તરખાણુમા રહેલા દહા નામની પાત્રની પાસે હિમરડાના લાકડાના બનાવેલા જુદા જુદા ૧૭ પાત્રો અભિષેકને માટે ૧૭ પદાર્થોથી ભરે છે. પ્રથમથી તૈયાર કરી રૂખેલા, ખાખર, હિમરડો, વડ, પીપળો, અને ખેરના લાકડાના બનાવેલા પાંચ પાત્રોની પાસે અધ્વર્ચુ વ્યાધ્યર્ચમ પાચરે છે પછી ઉપર જણાવેલા સત્તર પાત્રોમા અનુક્રમે તે પવિત્ર નામી તેમની શુદ્ધિ કરે છે, અને આ સત્તર પાત્રોના પદાર્થોને ખાખર હિમરડો વડ અને પીપળાના લાકડાના બનાવેલા ચાર પાત્રોમા ભરી દે છે. પછી અધ્વર્ચુ રાજકુમારને રેશમી વસ્ત્ર કંચુક (રેશમી અંગરખું), અને પાધડી પહેરાવીને તેને ગળે શાલ નાખે છે, અને પહેરેલી પાધડીના બે લટકતા છેડાઓ કેડમા ખોસે છે આ પ્રમાણે વસ્ત્રો પહેગીને અધ્વર્ચુ ધનુષ્યની પણજ ચઢાવી ધનુષ્યના બે છેડાઓનુ માર્જન કરી રાજકુમારના હાથમા આપે છે, અને તેની સાથે ત્રણ બાણ આપે છે. પ્રથમથી પામે ઉભા રહેલા લાખા કેશવાળા માણસના મુખમા તાબાનો દડકો મૂકીને અધ્વર્ચુ રાજકુમારને પ્રથમ ચારે દિશાઓમા અને પછી નૈઋત્યકોણુમાં થોડું થોડું ચલાવે છે. આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી

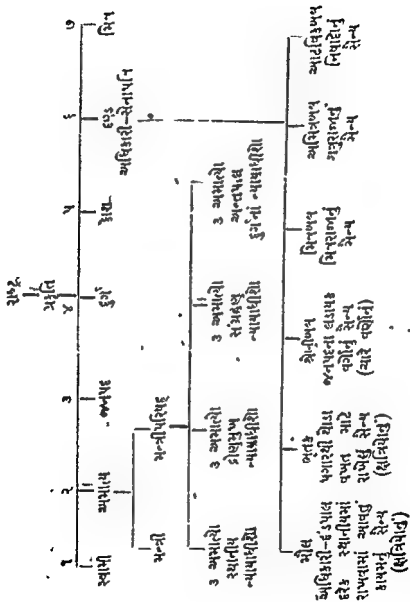
૧ આ સત્તર પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

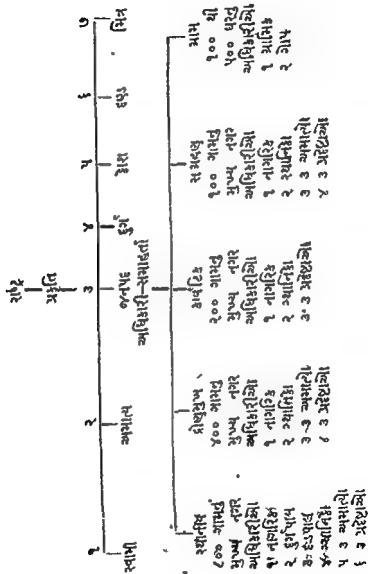
૧ સરોવરનું પાણી. ૨. પૂર્વ તથા પશ્ચિમમા વહેતા તરંગોનુ ભેગું કરેલુ પાણી. ૩ ઝરાનુ પાણી. ૪ એક ઝરાની સામે વહેતા બીજા ઝરાનું પાણી. ૫ નદીનું પાણી. ૬. સમુદ્રનું પાણી. ૭, સંધ-રેલું પાણી. ૮ તડકામા વરસતા વગસાદનું પાણી ૧૦. ખાખોગી-યાનું પાણી. ૧૧ કુવાનું પાણી. ૧૨ ઝાકળનું પાણી. ૧૩ મધ. ૧૪ ગાયની ઝોરનુ પાણી. ૧૫ દુધ ૧૬ ઘી. ૧૭ ખોખામા પાણી ભરી તેની ઉપર મૂર્ખના કિરણ પાડીને લેવાનું પાણી.

તેના પગ તળે સુવર્ણ રખાવી તેને વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેસાડી, અધ્વર્યુ રાજકુમારના બન્ને હાથ ઉઘા કરી અભિષેકની ક્રિયાનો આરંભ કરે છે પ્રથમ અધ્વર્યુ અથવા પુરોહિત આખગના લાકડાના પાત્રમાથી રાજકુમારનો અભિષેક કરે છે પછી રાજાનો નિકટનો સંબંધી હિમ-રડાના લાકડાના પાત્રમાથી, મિત્રરાજા વડના લાકડાના પાત્રમાથી, અને નગરશેઠ પીપળાના લાકડાના પાત્રમાથી રાજકુમારનો અભિષેક કરે છે પોતાના શરીર ઉપર પડેના અભિષેકના જળને રાજકુમાર પોતાના હાથમા રાખનામા આવેના કૃષ્ણમૃગના શૃંગવડે આખે શરીરે ચોળે છે આ અભિષેકક્રિયાની સમાપ્તિ થયા પછી, રાજકુમારને વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર ત્રણ ડગના ચતાવવામા આવે છે, અને પછી તેને સભામંડપમાથી યજ્ઞશાળામા લઈ જઈ, તેની પાસે હોમ કરાવવામા આવે છે અભિષેકના ચારે પાત્રોને પાચમા આખગના લાકડાના પાત્રમા ઠાનની દબને આ રીતે આ પાત્રમા એકકુ કરેલુ અભિષેક કરતા બાળી રહેલુ દ્રવ્ય રાજકુમાર, અગ્નિમા હોમી દે આટલી વિધિ થયા પછી તેને રાજ્ય સંકલેવામા આવે છે

પછી અધ્વર્યુ તબેનામાથી રથને મહાર કાઢીને યજ્ઞશાળાની વેદીના પાછના ભાગ આગળ નાકે છે, અને તેને ચાર ઘોડાઓ જોડે છે, અને રાજાને રથમા બેસાડે છે રાજા ચાણકવડે જમણી બાજુના ઘોડાને પહેનો ચનાવી, રથને યજ્ઞશાળાની ઉત્તરમા રાખેના ગાયોના ટોળાની વચમા લઈ જાય છે, અને એક ગાયને પોતાના ધનુષ્યનો છેડો અડકાડે છે ગાયોની સખ્યા જોટલુ અથવા તેથી વિશેષ દ્રવ્ય ગાયોના માલીકને આપીને પછી રાજા રથને યજ્ઞની પૂર્વબાજુએ થઈને યજ્ઞભિમા લાવે છે ગજા આવી પહોંચ્યા પછી અધ્વર્યુ હોમ કરે છે, હોમ થઈ રહ્યા પછી રાજા ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરી ચથમાથી નીચે ઉતારે છે, અને રથના જમણા ચથમા

ખાધેલા ૧૦૦ સુવર્ણ વજનના મોનાના કડકાનો અર્થ કરી તે
 અહાને આપે કે અહાને સુવર્ણ આપીને ગળ રથમા રહેલી ઉમ
 રડાની ડાળાનો અર્થ કરે, અને પછી અધ્વર્ણ જે જગ્યાએ વ્યાધ
 ચર્મ પાથર્ણ હતુ, ન જગ્યાએ દોરી ભરેલી એગના માકડાની
 આથી મુકી, તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરી, તે ઉપર ગળને બેસાડી,
 તેના હૃદયને હાથ અડકાડી નિપસ્ટાન્દ એ મત્ર ભણે કે છેવટે
 મિવદ્ધૃત હોમ કરી અભિષેક ની ક્રિયાની મમાપ્તિ કરવામા આવે
 કે છે આજભથી તે અતમુધી આ બધો વિધિ મત્રપૂર્વક કરવામા
 આવે છે, અને જેનો આવી રીતે રાજ્યાભિષેક થયો હોય તેનેજ
 ઓળ રાજાઓ તથા પ્રજાઓ ગળ તરીકે માને છે

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

પાઞ્ચેલાં પુસ્તકો.

કિ

વિજ્ઞાન-ગુચ્છ:—

કાચી

૨. શ્રુત્યવિચાર (બીજી આદિત્ત)

૧૧. દેહધર્મવિજ્ઞાના વસ્ત્રે. ૦-૧૪-૦

૧૨. વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા. ૦-૧૦-૦

૧૩. જીવગીતો વીમે. (બીજી આદિત્ત)

૧૭. હિંદુભિદ્ધવિજ્ઞાનું દેખાદર્શન

૧૮. કોળીઆ (સચિત્ર). ૦-૧૩-૦

૨૨. પ્રાણીવિજ્ઞાનું દેખાદર્શન (સચિત્ર). ૦-૧૪-૦

૨૫. મનુષ્યવિજ્ઞાના વસ્ત્રે. ૦-૧૧-૦

૩૫. જીવવિજ્ઞા (સચિત્ર). ૦-૧૪-૦

૩૮. વૃક્ષનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર. ૧- ૨-૦

૪૬. રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

૪૭. સમાજશાસ્ત્રપ્રવેશિકા.

૪૮. જાળકહેર.

૫૦. જાળસ્વભાવ અને જાળકહેર.

૫૧. શરીરધંત્રનું દેખાદર્શન (સચિત્ર).

૬૩. વિદ્યુત્ (સચિત્ર)

૬૪. સુપ્રજનશાસ્ત્ર.

૬૭. પ્રાણીસૃષ્ટિ (સચિત્ર).

૭૦. રસાયનપ્રવેશિકા (સચિત્ર).

૭૫. વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર.

૮૧. સત્યભીમાસા.

૮૪. સનૈવાદન પાઠમાળા પુ. ૩. (મરાઠી)

૮૫. છદ્દ છદ્દ પુ. ૪. (સચી)

૮૯. ભવતારહસ્ય (હિન્દી)

८८. सजीव सृष्टीची उत्पत्ति (मराठी) (सचित्र)	२-११-०
९१. यामिळ प्रदीप (प्रथम भाग) (मराठी) (सचित्र)	१- ६-०
९२. सहकार्य अने राष्ट्रीय जीवन.	०-१३-०
९५ भक्षविद्या (सचित्र)	१- ०-०
९६. वृक्षविद्या.	०-१५-०
९७. मनोधर्मविद्याना भूततत्त्वो.	०-११-०
९८. सृष्टिनी भाषापरथा (सचित्र)	१- २-०
१००. आयुर्वेदो संक्षिप्त इतिहास.	१- ०-०
१०२. सामर्थ्यनुं पितान.	१- ४-०
११२. तत्त्वज्ञानातील कूटप्रश्न (मराठी)	१- ०-०
११४. सुप्रजाजननशास्त्र (मराठी)	०-१२-०
११६. सरोवरना श्रवो.	०-१४-०
११७. सूर्य.	०-१२-०.
१२२. परिवर्तनवाद.	०-१०-०
१२४. नैकाग्र्य.	०-११-०
१२५. अर्वाचीन आर्यभाषाओंनी तुलना.	१- ३-०
१३०. आपत्तुं प्राचीन राज्यतन्त्र अथवा राज्यप्रणना धर्मो	१- ४-०

૭૪. મોરાર્દ (મરાઠી)	૦-૧૫-૦
૭૭. ચક્રવર્તી અશોક.	૦-૧૪-૦
૭૮. સમુદ્રગુપ્ત (હિન્દી) (સચિત્ર).	૦-૧૨-૦
૯૮. અપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસિક ચરિત્ર (મરાઠી)	૧- ૦-૦
૧૦૪. શેક્સપિયર.	૦-૧૧-૦
૧૦૭. અકબર (સચિત્ર) (ખીજી આવૃત્તિ)	૦-૧૪-૦
૧૨૭. પંડિત અમ્લાયચાર્ય ચરિત્ર બાળિ સંગીત મંગલહરી (મરાઠી)	૧- ૦-૦

૩. ઇતિહાસ-ગુરુત્તર:—

૧. સંસ્કૃત વૃદ્ધિમય્યાચા ઇતિહાસ. (મરાઠી)	૨- ૮-૦
૫. જગતનો વાર્તાશ્રય ઇતિહાસ, ભાગ ૧લો. (ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૦-૦
૧૯. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સરચાઓ	૦-૧૨-૦ ૦-૧૩-૦
૨૪. પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ.	૦-૧૨-૦ ૦-૧૨-૦
૨૬ જગતનો વાર્તાશ્રય ઇતિહાસ, ભાગ ૨લો. (ખીજી આવૃત્તિ)	૩- ૦-૦
૩૧ પાલીએન્ટ.	૧-૨-૦ ૧- ૪-૦
૩૪ ઇતિહાસનું પ્રભાવ.	૧-૨-૦ ૧- ૪-૦
૪૩. નવીન જાપાનની ઉત્ક્રાંતિ	૧- ૦-૦
૫૫. ચીનની સંસ્કૃતિ.	૧- ૦-૦
૫૬. નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ભાગ ૫લોલો	૨-૧૨-૦
૫૭ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ભાગ બીજો	૨-૧૦-૦
૫૮ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ભાગ ત્રીજો	૨-૧૨-૦
૫૯ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ભાગ ચોથો	૩- ૦-૦
૬૦ ઉન્નતિવિચાર (પૂર્વાર્ધ)	૧-૧૦-૦
૬૧. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સ્થાનિક સ્વારાજ્ય	૧- ૧-૦
૬૫ હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ-મરાઠી	
રિયાસત (મધ્યવિમાણ) મા. ૧ (મરાઠી) (દ્વિતીયાવૃત્તિ)	૨-૧૨-૦
૬૬. સદર મા. ૨	૨-૧૨-૦
૬૮ સદર મા. ૩	૨- ૪-૦
૧૫ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ	૧-૧૨-૦
૮૨ રોમનો ઇતિહાસ	૧- ૦-૦

ક્રમી	પાકી.
૮૩ પાર્લમેન્ટ. (મરાઠી)	૨- ૮-૦
૯૦ મરાઠ્યાંચ્યા પ્રસિદ્ધ લઘાયા (મરાઠી)	૩- ૦-૦
૧૦૧ અશોકના શિલાલેખો.	૧- ૬-૦
૧૦૩ હિંદુસ્તાનના ભોકો અને પ્રશ્નો.	૧- ૦-૦
૧૦૮ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ.	૦- ૫-૦
૧૦૯ વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ.	૧-૧૦-૦
૧૧૧ ઇટાલીનું જીવનપ્રભાત.	૧- ૨-૦
૧૧૫ ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન.	૦-૧૫-૦
૧૨૧ હિંદુસ્તાનના ભોકો.	૦-૧૧-૦
૧૨૩ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસાંતીક ગોષ્ઠી (મરાઠી)	૦-૧૩-૦
૧૨૫. મરાઠી રિયાસત, મધ્ય વિભાગ, ભાગ પહેલો	૨- ૧-૦
૧૨૮. બીજા દેશાંતીક સુધારણા (મરાઠી)	૧- ૪-૦

૪ વાર્તા-શુભ્રા:—

૩ અંગ્રેજ બાલજીવન-આપણા સમુજનું અંગ્રેજ(ખી.આ.)	૦-૧૫-૦
૪ અસકાનો અદ્ભુત પ્રવાસ (સમિત્ર-ખીજી આવૃત્તિ)	૧- ૪-૦
૧૧ વીર પુરુષો.	૦-૧૨-૦
૧૦૫ જાતસ્વભાવશતક (પૂર્વાર્ધ)	૦-૧૫-૦
૧૦૬ જાતસ્વભાવશતક (ઉત્તરાર્ધ)	૦-૧૩-૦
૧૧૩ સુબોધકથામાલા (મરાઠી)	૦-૧૫-૦

६. नाति-गुच्छः—

५ भाषापणे ये मोक्ष (त्रीश आश्रित)	१-०-०	१-०-०
७ नीतिशास्त्र.	०-१४-०	
२७ नीतिविवेचन (श्रीश आश्रित)	१-०-०	१-२-०
२८ कोबेटनो उपदेश (श्रीश आश्रित)		०-१५-०
३७ नैतिक जीवन तथा नैतिक उत्कर्ष.	०-१४-०	१-०-०
७१ उदासीपयना नीतिवचने.		०-१०-०
७६. नीतिविवेचन (हिन्दी)		१-०-०

७ शिक्षा-गुच्छः—

१०. बालोद्यानपद्धतीचे गृहशिक्षण (सचित्र) (मराठी)	०-६-०	०-१०-०
२८ व्याजोद्यानपद्धतिचे गृहशिक्षण (सचित्र).	०-१२-०	०-१४-०
५२ शाळा अने शिक्षणपद्धति.		०-१५-०
८६ आर्यान हिंदुमानी केलवणी.		०-१३-०
११९. मुक्या मुलाचे गृहशिक्षण (मराठी)		०-१४-०

८ प्रदीर्घ-गुच्छः—

१५. सुधारणा आणि प्रगति (द्वितीयावृत्ति) (मराठी)	३-०-०	
२१. शिक्षा (मराठी)	१-०-०	
३९. हिंदुस्तानचा संस्करी इतिहास व दोस्ताराच्या कौजा (मराठी)	२-८-०	
५४ संस्कृति अने प्रगति.	२-८-०	
७३. जबाबदार राज्यपद्धति (मराठी)	०-१३-६	
७९. ईमजी शिक्षाचार (मराठी)	०-१४-०	
८७. नागरिकांची कर्तव्ये (मराठी)	०-१४-०	
८३ हिंदुस्तानचा क्षयरोग.	१-०-०	
९४ बडोद्याचे मराठी साहित्य (मराठी)	०-११-०	
११० संडननिवासीनी केलवणी.	०-६-०	
११०. कादंबरीची फोट (मराठी)	०-१४-०	
१२६. जुवानीनी याची	२-०-०	

શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા.

છપાએલાં પુસ્તકો:—

કિંમત

૧ ગિરનારનું ગૌરવ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૧-૦
૨ ઋતુના રંગ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૩ શરીરનો સંચો (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૪ મહારાષ્ટ્રા પ્રતાપ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૫ ક્રોધની કથા (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૬ પાટણ-સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૭ પાવાગઢ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૮ ઓરંગઝેબ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૯ મધપુડો (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૧૦ રણજીતસિંહ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૧૧ સુખી શરીર (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૧૨ શ્રી હર્ષ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૧૩ સૂર્યકિરણ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૧૪ વાતાવરણ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૧૫ મહાત્મા (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૧૬ બાલનેપોલીઅન (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
૧૭ કોપરી કથા (સચિત્ર) (હિન્દી)	૦-૬-૦
૧૮ લોહીની લીલા.	૦-૬-૦
૧૯ શ્રી હર્ષ (હિન્દી).	૦-૬-૦
૨૦ સિકંદરની સ્વારી.	૦-૬-૦
૨૧ સુરત.	૦-૬-૦
૨૨ એશિયાની ઓળખાણ, આમ પહેલો.	૦-૬-૦

૨૩ બુસ્તરની કથા.	૦-૬-૦
૨૪ લૉડે વિલિયમ બેન્ટિન્ક.	૦-૬-૦
૨૫ નાના ૨૬૦વીસ.	૦-૬-૦
૨૬ ચંદ્ર.	૦-૬-૦
૨૭ વડોદરાનો વૈભવ.	૦-૬-૦
૨૮ મહાદેવ સિંધિયા.	૦-૬-૦
૨૯ મગધેશ્વી.	૦-૬-૦
૩૦ ચાચડ.	૦-૬-૦
૩૧ પાચનક્રિયા અને દુધ.	૦-૬-૦
૩૨ એશિયાની ઝોળખાણ, ભાગ ૫૧મો.	૦-૬-૦
૩૩ ગર્ભની કથા.	૦-૬-૦
૩૪ બાલ બાળર.	૦-૬-૦
૩૫ નાડીતત્ત્વ.	૦-૬-૦
૩૬ બૌદ્ધ ગુરુઓ.	૦-૬-૦
૩૭ મહાબળેશ્વર.	૦-૬-૦
૩૮ હિંદુસ્તાનનું વહાણવહુ.	૦-૬-૦
૩૯ જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિ, ભાગ પહેલો.	૦-૬-૦
૪૦ જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિ, ભાગ ૫૧મો	૦-૬-૦
૪૧ વિલિયમ મુવર્થ ઓક્સન	૦-૬-૦
૪૨ શૂરવીર શિવાજી (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૪૩ આરોગ્યતા (હિન્દી).	૦-૬-૦
૪૪ દરિયાકાંઠો (સચિત્ર).	૦-૬-૦
૪૫ બરડા અને પાણી.	૦-૬-૦
૪૬ અર્થશાસ્ત્રની ઝોળખાણ.	૦-૬-૦
૪૭ સમાજી મહારાજ (મરાઠી).	૦-૬-૦
૪૮ મહારાણા પ્રતાપ (મરાઠી).	૦-૬-૦
૪૯ કોયલાની કથા.	૦-૬-૦

- ૫૦ જહરની કથા.
 ૫૧ ડયુક ઑફ વેલિંગ્ટન.
 ૫૨ માકથુ અને જી.
 ૫૩ પાણીના પરાક્રમ, ભાગ પહેલો.
 ૫૪ પાણીના પરાક્રમ, ભાગ બીજો.
 ૫૫ રસાયનપ્રવેશ.
 ૫૬ ખાળપૃથ્વી.
 ૫૭ હવા અને પાણી.
 ૫૮ કોયલાની ખાણ.
 ૫૯ ઉત્સર્ગતંત્ર.
 ૬૦ કોયાચે વર્ણન (મરાઠી).
 ૬૧ રાષ્ટ્રીય કેળવણી.
 ૬૨ ફેફસાની કથા.
 ૬૩ ઈલાંડનું વહાણવટું.
 ૬૪ ઔરંગઝેબ (હિન્દી).
 ૬૫ કરકસર.
 ૬૬ ચક્રવર્તી અશોક.
 ૬૭ શાલગ્રામ (મરાઠી).
 ૬૮ ખડકની કથા.
 ૬૯ પાણી.
 ૭૦ હંમા.
 ૭૧ વિલિયમ એવર્ટ ગ્લેસ્ટન (મરાઠી).
 ૭૨ સંપત્તિ થ માલવલ. (મરાઠી)
 ૭૩. કરૌણિયાનાં કાવતરા.
 ૭૪. આયોનું આદિનિવાસસ્થાન.
 ૭૫. ચક્રતની કથા.
 ૭૬. મંગળ.
 ૭૭. જીવનરસાયનવિદ્યા.
-